**T.C.**

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ**

**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ**

# YOKSULLUK – ENGELLİLİK İLİŞKİSİ VE EVDE AKRABA BAKIMI UYGULAMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

**SİNAN KIZILKAYA**

**2501110082**

**TEZ DANIŞMANI**

**YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞENTÜRK**

**İSTANBUL 2016**

Belirtilecek açıklamalar için ayrılan yerlerin yeterli olmaması durumunda formun arka yüzü veya ek bir kağıt da kullanılabilir.
Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

**YÜKSEK LİSANS**
**TEZ ONAYI**

**ÖĞRENCİNİN;**

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| **Adı ve Soyadı** | : | Sinan KIZILKAYA | **Numarası** | : | 2501110082 |
| **Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı** | : | **Sosyoloji Anabilim Dalı** | **Danışmanı** | : | **YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞENTÜRK** |
| **Tez Savunma Tarihi** | : | 25.04.2016 | **Saati** | : | 14:00 |
| **Tez Başlığı** | : | "Yoksulluk-Engellilik İlişkisi ve Evde Akraba Bakım Uygulamasının Değerlendirilmesi " | | | |

**TEZ SAVUNMA SINAVI**, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

| JÜRİ ÜYESİ | İMZA | KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME) |
|---|---|---|
| 1- DOÇ. DR. YUSUF ADIGÜZEL | | Kabul |
| 2- YRD. DOÇ. DR. AYŞEN ŞATIROĞLU | | Kabul |
| 3- YRD. DOÇ. DR. M. FATİH AYSAN | | Kabul |
| 4- YRD. DOÇ. DR. AYNUR ERDOĞAN | | Kabul |
| 5- YRD. DOÇ. DR. MURAT ŞENTÜRK | | Kabul |

| YEDEK JÜRİ ÜYESİ | İMZA | KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME) |
|---|---|---|
| 1- DOÇ. DR. ENES KABAKCI | | |
| 2- YRD. DOÇ. DR. ÖMER F. OCAKOĞLU | | |

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

# YOKSULLUK – ENGELLİLİK İLİŞKİSİ VE EVDE AKRABA BAKIMI UYGULAMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

**Sinan Kızılkaya**

## ÖZ

Bu çalışmada bakıma muhtaç engelli üyesi bulunan yoksul ailelerin evde bakım ödeneğine bağlı olarak gelir durumlarındaki dönüşüm sosyolojik açıdan incelenmiştir. Engellilik ile yoksulluk arasındaki ilişki tartışılarak Türkiye'nin değişen iktisadi ve toplumsal yapısı içinde yoksul engellilerin ve ailelerinin muhatap olduğu sosyal politikaların oluşturduğu değişimler ele alınmıştır. Engellinin bakımını üstlenen akrabaya her ay ödenen ve düzenli bir sosyal yardım olan evde bakım ödeneği, Türkiye için yeni bir uygulama olup engelli ve ailesinin yoksulluk koşullarını doğrudan dönüştürmektedir. Bu dönüşümün düzeyini görmek için, ailelerin içinde yer aldığı sosyal dayanışma ağlarının ve kentsel ortama yerleşim tercihlerinin yoksullukla baş etme sürecindeki konumu da analiz edilmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi ve derinlemesine görüşme tekniği kullanılmış olup, yarı-yapılandırılmış bir form eşliğinde İstanbul'da yerleşik 17 aile ile yüz yüze görüşülmüştür. Çalışmanın ilk bölümünde yoksulluk ve engellilik hakkında tarihsel bir çerçeve çıkarılıp kuramsal tartışmalardan yararlanan bir özet çıkarılmıştır. İkinci bölümde, Türkiye'de yoksulluk ve engellilik olgularının tarihi ile bu iki olguya yönelik sosyal politika uygulamaları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise saha çalışmasında elde edilen veriler işlenmiştir. Son olarak, engelli yoksulluğunun yeni durumu ve sosyal yardımlar arasındaki ilişkiye dair bir yorumlama çabasına girişilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Engellilik, Yoksulluk, Evde Bakım Ödeneği

# THE RELATION BETWEEN POVERTY AND DISABILITY AND AN ASSESMENT OF APPLICATION OF THE HOME CARE ALLOWANCE SYSTEM

**Sinan Kızılkaya**

## ABSTRACT

This thesis examines the changes in the level of income related to home care allowance of the poor families caring for a disabled relative. Discussing the relationship between disability and poverty, it is aimed to evaluate the effects of social policies that the poor disabled people and their families encountered within the changing economic and social structure of Turkey. Being a new implementation, the home care allowance that means a monthly payment and a regular social aid to the relatives taking care of the disabled person, is directly transforming the conditions of poverty of the disabled people and their families. To observe the level of this transformation, the effects of social solidarity networks of the families and their choices of location in the urban landscape to struggle against the poverty are also analyzed.

Using a qualitative method and deep interview technique in this research, seventeen families settled in İstanbul are interviewed with a semi-structured interview form. The first chapter of the thesis draws a historical framework about poverty and disability with a summary cherishing from theoretical debates. The second chapter is an evaluation of the history of poverty and disability and social policy implementations about these facts in Turkey. In the third chapter the data provided from the field research are evaluated. The last chapter aims to make an explication about the relationship between the new conditions in poverty of the disabled and social aids.

**Keyword:** Disability, Poverty, Home Care Allowance

# ÖNSÖZ

Elinizdeki tez çalışması engelli yoksulluğunun kentsel ortamdaki seyrine eğilmeye ve sosyal yardım politikalarının bu yoksullukla baş ediş sürecindeki konumunu ele almaya çalışıyor. Yoksulluk olgusu neredeyse her zaman sosyal bilimlerin temel bir meselesi olmuştur. Buna karşın engellilik, son döneme kadar tali bir konu olarak sosyal bilimlerde kendine ancak yer bulabildi. Engellilik olgusunun sosyal bilimlerin konusu haline gelişine dair bu çalışmada bazı yorumlar yer almaktadır. Fakat teorik çabanın her zaman kişisel bir tarafı olduğunu hatırlayarak bu konunun tez çalışması için belirlenişi kısaca açıklanmalıdır.

İstanbul'da yerel yönetim teşkilatının engellilere yönelik hizmet sunması aynı zamanda bana da bu hizmet alanında sosyolog olarak istihdam edilme imkânı sağlamıştı. Buradaki iş hayatı boyunca ilişkilendiğim engelliler, sosyoloji literatürü ile saha deneyimi arasında bağlantı kurmak için beni yeniden düşünmeye zorladı. Daha önce makro sorunlar ve tarihsel değişimlere yönelen tarafıyla ilgilendiğim literatürün, nispeten daha önemsiz bir konu olarak kabullendirdiği alanların kendine has dinamikleri olduğunu fark ettim. Başka insanların gündelik hayatları ile ilişkilendikçe onların yaşadığı sorunların daha yapısal nedenleri olabileceğini ve bu sorunların çözümü için teorik bir çabanın gerekliliğini anlamaya başladım.

Bu süreç boyunca kendi deneyimlerini, sorunlarını anlatan ve gündelik hayatlarını başkasının gözüne açan engellilerin ve engelli yakınlarının öğrettikleri bana rehber oldu. Bunun yanı sıra geçinmek için çalışmaya başladıkları iş alanında benimle benzer bir şaşkınlığı yaşayan ve bu şaşkınlıktan tanımlayıcı bir deneyim çıkaran iş arkadaşlarımın rehberlikleri de hep yanı başımda oldu. Engelliler, engelli yakınları ve beni düşünmeye itekleyen iş arkadaşlarım olmasaydı böyle bir çalışma konusu belirlemek aklıma düşmeyecekti. Bu çalışma biraz da onlara borcumu ödeme yükümlülüğünün karşılığıdır.

# İÇİNDEKİLER

**ÖZ ..... iii**
**ABSTRACT..... iv**
**ÖNSÖZ..... v**
**İÇİNDEKİLER..... vi**
**KISALTMALAR LİSTESİ..... viii**
**TABLOLAR LİSTESİ..... ix**
**GİRİŞ ..... 1**
Konu ..... 3
Amaç ve Kapsam..... 4
Yöntem ve Teknik..... 6

**BİRİNCİ BÖLÜM**

**YOKSULLUK: TARİHSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE ..... 17**
**1.1.** Kapitalizm – Yoksulluk İlişkisi ..... 17
**1.2.** Sosyal Devlet Olgusu ..... 26
**1.3.** Neoliberal Uygulamaların Etkisi ..... 30
**1.4.** Yoksulluk Hakkında Temel Tanımlar ..... 35
**1.4.1.** Mutlak Yoksulluk ..... 37
**1.4.2.** Göreli Yoksulluk ..... 38
**1.4.3.** Yeni Yoksulluk ..... 39
**1.4.4.** Kırsal – Kentsel Yoksulluk ..... 40

**İKİNCİ BÖLÜM**

**ENGELLİLİK: TARİHSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE ..... 43**
**2.1.** Engellilik Hakkında Kavramsallaştırmalar ..... 43
**2.2.** Engellilik – Kapitalizm İlişkisi ..... 48
**2.3.** Engellilik Hakkında Sosyal Model Arayışı ..... 55
**2.4.** Engellilerin Gündelik Yaşamda Sorun Alanları ..... 64
**2.4.1.** Kent Mimarisi ..... 65
**2.4.2.** Ulaşım Sistemleri ..... 66
**2.4.3.** Konut Mimarisi ve Düzenlemeleri ..... 67

**2.4.4.** Sosyal Dışlanma ……..…… 68
**2.4.5.** Eğitim Sistemleri …….. 69
**2.4.6.** İstihdam ve Çalışma Düzeni ……. 70
**2.4.7.** Sağlık Destek Sistemleri ……..... 71

**ÜÇÜNCÜ BÖLÜM**

**TÜRKİYE'DE YOKSULLUK ve ENGELLİLİK ……... 73**
**3.1.** Türkiye'de İktisadi Dönüşüm ve Yoksulluk…….. 73
**3.2.** Türkiye'de Engellilik Olgusunun Şekillenişi ve Sosyal Politikalar…….. 83
**3.3.** Türkiye'nin ve İstanbul'un Engelli Nüfusu……... 98

**DÖRDÜNCÜ BÖLÜM**

**ENGELLİ YOKSULLUĞU: İSTANBUL'DA EVDE BAKIM ÖDENEĞİ ALAN AİLELER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA …… 105**
**4.1.** Bakıma Muhtaç Engelliliğin Tespit Süreci ……..114
**4.2.** Evde Bakım Ödeneklerinin Ailelerin Gelir Durumuna Katkısı……... 122
**4.2.1.** Düzensiz Geliri Olan ve Evde Bakım Ödeneği ile Gelir Yetersizliği Kısmen Düzelen Aileler …….. 123
**4.2.2.** Düzenli Geliri Olan ve Evde Bakım Ödeneği ile Koşullarını Geliştiren Aileler……..... 139
**4.2.3.** Geliri Olmayan ve Evde Bakım Ödeneği ile Asgari İhtiyaçlarını Karşılayan Aileler……..... 147
**4.3.** Yerleşim Tercihleri ve Dayanışma Ağlarının Etkisi……..…..... 159
**4.3.1.** Akrabaların Yoğunlaştığı Bölgelere Yerleşenler……..…….... 160
**4.3.2.** Bir Akrabanın Yakınına Yerleşenler……..……. 166
**4.3.3.** Hemşerilerin Yakınına Yerleşenler…….…… 167
**4.3.4.** Engelli Aileleri Arasında Dayanışmaya Göre Yerleşenler…….. 171
**4.3.5.** Özel Bir Dayanışma Grubu Gözetmeyenler……... 174
**4.4.** Hak Sahipliğinin Onaylanmadığı Örnekler ..……..... 177

**SONUÇ……..…. 191**
**KAYNAKÇA……..…..... 207**

# KISALTMALAR LİSTESİ

A.g.e. : Adı Geçen Eser

Akt. : Aktaran

Ark. : Arkadaşları

BM : Birleşmiş Milletler

DB : Dünya Bankası

Der. : Derleyen/ler

DSÖ : Dünya Sağlık Örgütü

EYGHM : Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü

GSS : Genel Sağlık Sigortası

GSYİH : Gayri Safi Yurt İçi Hasıla

ICF : İşlevsellik, Yetiyitimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırılması

IMF : Uluslararası Para Fonu

OECD : Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü

ÖZİDA : Özürlüler İdaresi Başkanlığı

SHÇEK : Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

# TABLOLAR LİSTESİ

**Tablo 1:** Medikal ve Sosyal Modelin Özellikleri ……... 57

**Tablo 2:** Engelli Nüfus Oranları (2002) ……..... 100

**Tablo 3:** Engelli Nüfus (2011) …….. 102

**Tablo 4:** Türkiye Geneli Kayıtlı Engelli Nüfusu……... 103

**Tablo 5:** İstanbul Kayıtlı Engelli Nüfusu (Tahmini)……..... 103

**Tablo 6:** Yerel Yönetim Bilgisine Göre İstanbul'da Engelli Nüfusu (Tahmini).. 104

**Tablo 7:** Görüşülen Ailelerin Göç Bilgileri…….. 111

**Tablo 8:** Görüşülen Ailelerin Ev Sahipliği Durumu……. 112

**Tablo 9:** Görüşülen Ailelerin Hane Nüfusu ve Çalışan Sayıları…….. 113

**Tablo 10:** Görüşülen Ailelerin Sağlık Güvenceleri…….. 114

**Tablo 11:** Ayni ve Nakdi Sosyal Koruma Yardımları (2000-2013)…… 195

**Tablo 12:** Yıllara Göre Evde bakım Ödeneklerinin Yararlanıcı Sayıları ve Ödeme Miktarı……... 199

# GİRİŞ

Bu çalışmada ele alınan engellilik ve yoksulluk, birbirinden hem bağımsız hem de birbiriyle etkileşim içerisinde olan iki olgu olarak her toplumun bir şekilde üzerinde düşünmesi ve tanımlaması gereken olgular olmuştur.

Burada engellilik ve yoksulluk ilişkisinin tarihsel süreç içindeki değişiminin tamamı ele alınmamakla beraber, özellikle kapitalizmin gelişiminin insanlık tarihinde büyük bir farklılaşmanın başlangıcı olması önemsenmiştir. Kırsal nüfusun işçileşmek[1] üzere kentsel ortama akın etmesi, emeğin metalaşması ve geçimlik iktisadi kültürlerin dönüşümüyle beraber yoksulluk farklı bir yoğunluk ve içerik kazandı. Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de başlayan süreç sadece burası ile sınırlı kalmadı, içerici dalgalar eşliğinde aşama aşama doğrudan kapitalist üretim ilişkilerine dahil olmayan veya olamayan toplumları da etkilemişti. Bunun sonucunda yoksulluğun kentsel veya kırsal ortamda belirleyicileri de değişmiştir.

Bunun yanı sıra engellilik, her toplumsal kültürde karşımıza gelen bir olgu olmasına rağmen, hâkim üretim formasyonunun değişimi ile beraber birçok toplumda idare edilebilir bir olgu olmaktan çıktı. Fiziksel, zihinsel veya ruhsal bir yeti yitimi nedeniyle kişinin işgücü olamaması doğal olarak onun gelir edinemeyecek bir kişi olmasına neden oluyordu. Bu durum aile merkezli küçük üretimin hâkim olduğu bir ortamda, eğer çok ağır yoksulluk koşulları yoksa kısmen idare edilebilir bir sorundu. Fakat geçinebilmek için işçileşmenin tek gelir edinme yolu olduğu yeni koşullarda, engelli kişinin işgücü olabilme imkânı büyük oranda kaybolmaktaydı. Bu şartlarda, büyük üretim sistemlerine uyum sağlaması mümkün olamadığı için işçi olamayan kişinin geçim sorumluluğu doğrudan ailesine yüklenir. Özellikle kapitalizmin ilk dönemlerinde, kentsel ortamda düşük ücretler sorunu göz önüne alındığında engellilik yeni bir sorun alanı olarak belirdi: Ailedeki işgücünün, çalışamayacak durumda olan çocuk, engelli ve yaşlıların geçimini üstlenmesi mümkün olamadığında ne olacaktı?

[1] "İşçileşme" kavramı; Birelma'nın (2014a) çalışmasından hareketle, bağımsız küçük üretici konumunun yitirilip ücretli işçi haline geçişi işaret etmek üzere kullanılmaktadır.

Yoksulluk ve engellilik karşısında her toplumun kendi tarihsel koşullarında oluşturduğu çözüm tarzları da doğal olarak kapitalizmin yaygınlaşması ile beraber geçersizleşmeye başladı. Elbette bu geçersizleşme her toplumda aynı tarzda ve aynı hızda gelişmedi ve her toplumun bu sürece cevabı da aynı olmadı. Fakat burada ele alınacak engelli yoksulluğunun artık yeni koşullarda, yeni belirleyicilere bağlı olarak düşünülmesi, sorunun yeniden tanımlanması mecburiyeti kendini az çok her topluma dayattı.

Özellikle 1945 sonrası sosyal devlet olgusunun büyük bloklar arası siyasi çekişmelere ve toplumların kendini koruma refleksine bağlı olarak gelişmesi, hem yoksulluğu hem engelliliğin nasıl düşünüleceğini ciddi şekilde belirledi. Bilhassa İkinci Dünya Savaşının tahribatları sonucu, savaşa katılmış ülkelerde engellilik olgusunun büyümesi de sosyal politika hamlelerinin yeniden düşünülmesini gerektirdi. Ulusal davaların güçlü olduğu bu dönemde o davaların sonucunu bedeninde somutlaştıran birçok savaş gazisi, toplumun yeni bir engelli nüfusla tanışmasını da sağladı. Seçimlerde toplumsal desteği almaya endekslenen demokratik popülarizm veya bütün toplumun refahını gözetme iddiasındaki sosyalist idealin meşruiyeti ise fiili olarak iki ayrı blokta da engelli yoksulluğuna sosyal politika konusu olarak devletin sorumluluk alması gereken bir mahiyet kazandırdı.

Bu durum farklı hız ve dinamiklerle Türkiye'yi de etkiledi. Daha önce genellikle toplumun kendi içinde geliştirdiği çözümler ve dayanışma modelleri ile baş edilmeye çalışılan engelli yoksulluğu, zamanla aile ve toplumun tek başına sorumluluğunu üstlenebileceği bir olgu olmaktan çıktı. Elbette kapitalizm öncesinde de engelli yoksulluğu her zaman üstesinden gelinebilmiş bir olgu değildi. Fakat yeni durumda, şehirlere göçün artması ve ailelerin geçinme tarzının dönüşümü, toplumsal dayanışma ağlarının yeni duruma uyum sağlayamaması engelli yoksulluğu karşısında yeni bir tutum geliştirilmesini gerektirecekti. Özellikle yeni üretim sistemindeki hız ve standarda uyum sağlayamayacağı için gelir kazanacak bir işte çalışabilme imkânı olmayan ve tamamen diğer aile üyelerine muhtaç kalan kişilerin, ailelerinde yeterli düzeyde gelir kazanacak bireyler olmadığında yoksullukla baş etmesi zorlaşmaktaydı.

Buna karşın, kişinin çalışma kudretinin hiç olmaması ve başkasının bakımına sürekli bağımlı olması anlamına gelen ağır derecede engellilik durumu söz konusuysa sorun daha da derinleşmektedir. Böyle bir durumda, zamanının ve emeğinin ciddi bir kısmını engelli kişiye ayırması gereken bakıcının da artık gelir edinici bir işte çalışması mümkün olmayabilir. Bu nedenle ailedeki diğer üyelerin, engelli kişiyle beraber bakıcının da yaşam koşullarını devam ettirecek şekilde geçinme sorumluluğunu üstlenmesi gerekecektir. Bu çalışmada, bu koşullardaki bir ailenin sosyal politika araçlarına ne derece ihtiyaç duyduğu temel soruyu oluşturacaktır. Makro düzeyde etkileyici süreçler ve dinamikler bir ailenin veya engelli kişinin kendi başına çözmesi ve üstesinden gelmesi mümkün olmayan sorunlar üretirken, çözüm önerileri olarak gündeme gelen idari uygulamaların aileler ve kişilerin hayatında nasıl bir konuma sahip olduğu ele alınacaktır.

## Konu

Bu çalışmanın konusu, ağır düzeyde engelli ve bu nedenle günlük hayatlarında sürekli ve düzenli olarak başka birisinin bakımına muhtaç olan en az bir engelli üyesi olan ailelerin, yoksulluk durumunda yararlanabildiği evde bakım ödeneğinin onların refahını nasıl ve ne düzeyde değiştirdiğidir. Daha önce belirtildiği gibi engellilik tek başına kişinin gelir edinebilme koşullarını etkileyen ve çoğu zaman kısıtlayan bir olgu olduğu için, bilhassa bakıma muhtaç olunacak düzeyde engellilik söz konusu olduğunda bu durum ailenin yeterli gelir edinmesini daha da güçleştirmektedir. Bazı durumlarda bakım ve sağlık maliyetinin oluşturduğu mali yüke bağlı olarak ailenin maddi ve sosyal kaynaklarının gitgide tükenişine de şahit olunabilmektedir.

2006 yılında yapılan bir yasal düzenlemeyle sosyo-ekonomik yoksulluk koşullarında yaşayan bakıma muhtaç engellilerin bakımlarını sürdüren bakıcının ve bu yolla ailenin desteklenmesine yönelik bir düzenleme yapılmıştı. Bu düzenleme, bakım hizmetini sürdüren akrabaya, aylık bir asgari ücret tutarında bakım ödeneğinin düzenli olarak ödenmesini sağlamaktadır. Ailenin bu şekilde desteklenmesi çalışmanın ilerleyen kısımlarında görüleceği gibi, sosyal destek alanında devletin üstlenmiş olduğu bir roldür. Bu haliyle devlet, en azından bakım sorumluluğunu tek

başına aileye bırakmayacağını, bakım sorumluluğunda kendisinin de rol alması gerektiğini ikrar etmiş olur. Fakat bu sorumluluğun yerine getiriliş düzeyi ve verilen desteğin buna uygunluğu çalışma sonucunda belirginleştirilmeye çalışılmıştır.

Bakıma muhtaç engellilik, ailenin kaynaklarının çoğunlukla azalmasına neden olan bir durum olduğundan, yoksulluk şartlarındaki aileye bir dış destek yani kaynak aktarımı olmadığında yaşamın devamını zorlaştıran bir etki yapar. Ailelerin bu zorluklarla geçmişte nasıl baş etmiş olduğu ve evde bakım ödeneği ile desteklenmeleri sonrasında şartlarının ve yaşam kalitelerinin nasıl dönüşmüş olduğu da çalışmanın ilgi alanında olacaktır.

Aileler yaşadıkları bütün zorluklar ve kendilerini kuşatan makro süreçlere rağmen hayatlarını sürdürmek üzere, içinde büyüdükleri ve yer aldıkları toplumsal kültürden öğrendikleriyle beraber belli ilişkiler ve ağlardan yararlanarak yaşadıkları zorlukları aşmaya çalışmaktadırlar. Nihayetinde her toplumsal kültürün, daha yoksun ve zayıf unsurları korumak üzere bazı dayanışma ve destekleme mekanizmalarını teşvik ettiğini söylenebilir. Fakat destekleri teşvik eden ağların sorunlarla baş edilmesini kolaylaştırması aynı zamanda onların yaygınlığı ve kaynak aktarabilme gücüyle doğrudan bağlantılıdır. Oysa bu çalışmada ele alınan dönemde, yoksulluğun daha büyük bir nüfus grubunu kıskacına alması, birbirine destek sunabilecek bu ağların güçlerini de çoğunlukla kısıtlamıştır. Bu nedenle dayanışma ağlarına dâhil olmanın veya bu ağlardan mahrum kalmanın yoksullukla nasıl bir ilişkisi olduğunu da ele alınmıştır.

Bu çalışmada ağır düzeyde ve dolayısıyla bakıma muhtaç engelli bireyi olan ailenin, evde bakım ödeneği ile desteklenmesinin onların koşullarını, yaşam kalitelerini nasıl değiştirdiği ve yoksulluktan sıyrılmalarında ne düzeyde etkili olduğu incelemeye çalışılırken aynı zamanda ailenin dâhil olduğu dayanışma ağlarının buna ne düzeyde destek olduğu da görülmeye çalışılmıştır.

## Amaç ve Kapsam

Çalışmanın amacı engelli yoksulluğunun farklılığını ortaya çıkarmak ve onu şekillendiren bağlama müdahale eden sosyal yardımların oluşturduğu değişimi ele

almaktır. Bunun için engellilik ile yoksulluğun hangi dolayımda bir ilişki içerisinde olduğuna dair genel bir resim ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Çalışma yürütülürken yaşlılık nedeniyle gelişen bakım ihtiyacının farklılığı göz önüne alınarak yaşlı bakımı kapsam dışı tutulmuş, erken yaşlarda beliren ve etkisi ömür boyu süren çocuk ve genç engelliliği araştırmaya dahil edilmiştir.

Yoksulluk literatürü son birkaç on yılda gitgide gelişmekle beraber bu literatür içinde engelli yoksulluğunun mahiyetine eğilen çalışma neredeyse yoktur[2]. Son on yılda engellilere yönelik gelişen sosyal politika değişimlerine rağmen bu durum ilginç bir veri oluşturmaktadır. Yoksulluk makro bir konu olarak çokça ilgi çekerken, engellilik muhtemelen daha küçük bir belirleyici göründüğünden yoksulluk sorunu karşısında önemsiz addedilebilmektedir. Oysa makro düzeyde yoksulluk sorunu çözüldüğünde bile, engellilik durumuna neden olan ve bazı insanların kısıtlanmasını sağlayan unsurlar hakkında çözüm üretilmediğinde sorun devam edecektir. Bununla birlikte, engelli bir kişinin engelli olmayan bir kişiye göre, engelli bireyi olan ailenin engelli bireyi olmayan aileye göre yoksulluk riski karışında niçin daha savunmasız olduğu da teorik düzeyde mutlaka karşılanması gereken bir sorundur.

Burada engellilik ile yoksulluk arasındaki ilişki görünür kılınmaya çalışılırken, özellikle geleneksel geçimlik ekonomilerin ve dolayısıyla hane üretiminin koruyuculuğundan yoksun, kentsel ortamda işçileşerek gelir edinmek durumunda kalan aileler üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Bu aileler dışarıdan edinilecek gelire tamamen bağımlı olduğundan, makro düzeydeki süreçlerden daha fazla etkilenmekte ve bundan dolayı risklere karşı da daha savunmasız olmaktadırlar. Bu çalışmada sosyal politikanın birinci düzeyde muhatabı olması gereken bu ailelerin; fiili durumda aldıkları desteğin onları riskler karşısında ne düzeyde koruyabildiği, güven içinde tutabildiği görülmeye çalışılmıştır.

[2] Bunun bir istisnası, bu çalışma sonlandırılırken yayınlanan Özateş'in (2015) çalışmasıdır. Özateş, bakıma muhtaç engellilerin bakım yükünü üstlenen kadınların yaşadıkları yoksunlukları feminist bir perspektifle çalışmıştır. Doğrudan engelli yoksulluğuna eğilen diğer iki çalışma ise, Erbil-Erdugan'ın (2010) uzmanlık tez çalışması ve Turgut'un (2011) makalesidir.

Belirtilen duruma en uygun olan koşulların büyük kentlerde var olduğu göz önüne alınarak engelli yoksulluğun kentsel ortamda şekillenen haline bakılmıştır. Çalışma İstanbul'daki bakıma muhtaç engellilerin aileleri ile sınırlanarak yoksulluk koşulu nedeniyle evde bakım ödeneği alan ailelerin yaşam koşullarına, geçinme arayışlarına odaklanılmıştır. Ailelerin evde bakım ödeneği almadan önceki geçinme koşulları ve bu ödeneği aldıktan sonra değişen koşullarının kıyaslanması ile içinde yer aldıkları dayanışma ağlarının kentsel ortamdaki konumu çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

## Yöntem ve Teknik

Sosyal bilimlerde bir konunun nasıl araştırılacağı, bir iddianın nasıl sınanacağı konusunda birçok tartışma bulunmaktadır. Fakat her halükarda meşruiyeti kabul edilmiş ya da hesabı verilebilir bir araştırma pratiğinin her çalışmanın ayrılmaz bir parçası olma gerekliliği yadsınamaz. Bu nedenle, bu çalışmanın da çerçevesini ve ilerleyişini belirleyen bir açıklamanın yapılması gerekmektedir.

Bilimsel bir araştırmada ana yaklaşım ve yöntemler olduğunu belirten Kümbetoğlu (2012: 17-8), 19. yüzyılda sosyolojinin kuruluşundan itibaren ilerleyen tartışmalara değinerek pozitivizmin ilk dönemde hakim bir paradigma kurduğunu, toplumsal olgunun nasıl ele alınacağı ve anlaşılacağı yönündeki tartışmalara yön verdiğini söyler. Toplumsal olguları doğa bilimlerinde olduğu gibi "şeyler" ve "sabit biçimler" olarak ele almayı öneren pozitivizm, araştırmacının kendi dışındaki dünyayı açıklayacağı genellenebilir kanunlara ulaşabileceğini varsaymıştır. Gerçekliğin araştırmacıdan bağımsız olarak var olduğunu ve olgusal düzeyde fotoğraflanabileceğini öneren bu yaklaşıma birçok itiraz dile getirilmiştir. Bu itirazları yorumsamacı yaklaşım başlığı altında toplanabilir. Yorumsamacı yaklaşım, toplumsal dünyanın anlaşılmasında bireylerin olgulara ve durumlara yüklediği anlamlar sisteminin kavranmasının, günlük hayat içinde bu anlam sisteminin nasıl oluştuğunun ve devam ettiğinin ortaya konmasının önemine eğilir. Bu yaklaşım "gözlemlemek ve açıklamak" yerine "anlamak ve yorumlamak" faaliyetini araştırmacının faaliyetinin odağına koyarak insanların deneyimlerini sosyal bilimin merkezine taşır (Kümbetoğlu, 2012: 28). Böylece genel kanunlara ulaşmak ve her

durumda geçerli olabilecek şekilde sosyal değişime yön vermeyi hedefleyen pozitivizme karşı belirli bir bağlama, tarihe veya tekilliğe ait olan toplumsallıkların kavranabilmesinin imkânı oluşur. Yorumsamacı yaklaşımın yanı sıra pozitivizme itiraz eden ikinci bir yaklaşımı ise "eleştirel okul" olarak tanımlayan Kümbetoğlu (2012: 18), toplumsal olguların düzenini ve sürekliliğini sağlayan, görünenin altındaki yapının önemine dikkat çeken bu yaklaşımın, gerçekliği açıklamak için tarihsel bağlamı ve güç ilişkilerini belirleyici gördüğünü belirtir.

Pozitivizm ile diğer yaklaşımlar arasında aynı zamanda araştırmacının rolü ve etkisine yaklaşımda da bir farklılık vardır. Pozitivist yaklaşım, araştırmacıyı dışında durabildiği bir dünyayı açıklamak üzere konumlandırır. Araştırmacının toplumsal evrene karşı bu mesafeyi almasını sağlayan bir yaklaşıma ve toplumsal evrenden istenen bilginin devşirilmesini sağlayacak tekniklere sahip olduğu varsayılır. Buna karşın yorumsamacı ve eleştirel yaklaşımlar, araştırmacının bizzat o toplumsal evrenin içinde olduğunu unutmadan araştırma sürecini yürütmesini önerir. Araştırmacı burada hem etkileyen hem etkilenen bir aktör olarak ortaya çıkacak bilginin içeriğini belirleyici bir rol oynar. Araştırmacının kendi deneyimi ve birikimi araştırma sürecine başlarken, hatta araştırma sorununun tespitinden itibaren çalışmaya sirayet edeceği için, araştırmacının bağımsız olduğunu varsayan yaklaşıma karşı araştırmacıyı taraf olarak düşünmek daha doğrudur (Kümbetoğlu, 2012: 28-9). Bu taraflılığın farkındalığı ise araştırmacının başkalarının deneyiminden etkilenmesini ve buna bağlı olarak araştırmanın konusuna ve yönelimine süreç içinde sürekli müdahale ederek onu dönüştürebilmesini sağlar. Kaldı ki pozitivist araştırmacının kendisi de toplumsal olgunun tanımlanmasına, kendi sosyal, politik formasyonu ile etki etmektedir (Erdoğan, 2012: 29). Bu etkinin atlanabilmesi doğru olmadığından, araştırmacıya atfedilen bilme ayrıcalığının da teorik sürece dâhil edilerek sınanması, araştırmacının kendi etkisinin farkında olan bir düşünümsellikle soruna eğilmesi önerilmektedir (Bouerdieu, 2003: 217).

Bu yaklaşımların başka bir farkı da kullandıkları tekniklerde açığa çıkmaktadır. Araştırma sürecinin nasıl ve hangi tekniklerle yürütüleceği araştırmacının tercih ettiği yaklaşıma bağlı olarak farklılaşabilmektedir. Pozitivist yaklaşım ortaya çıktığı dönemden itibaren niceliksel araştırmayı muteber bir konuma

çıkararak doğa bilimlerine benzer şekilde sayısal olarak ifade edilebilir bir gerçekliğe ulaşmaya çalışmıştı. Bunun için geniş bir alanda belli olguların saptanmasını hedef alan veri sınıflandırma, anket uygulama benzeri teknikleri kullanmayı önermektedir (Kümbetoğlu, 2012: 23 ve Erdoğan, 2012: 115). Buna karşın yorumsamacı yaklaşım, toplumsal hayatın kavranabilmesi, toplumsal hayatı kuran anlam sistemlerinin anlaşılabilmesi için gündelik hayatın içine girilebilmesini sağlayacak niteliksel araştırmayı tercih etmektedir.

Buraya kadar aktarılanlar niteliksel araştırmanın, bu araştırmanın konusu ve amacına daha uygun olduğunu göstermektedir. Bu nedenle niteliksel araştırmanın genel özelliklerine kısaca bakmak gerekmektedir.

Toplumsal olguyu, ilişkiyi anlamaya yönelen ve bunu yaparken "nasıl" ve "niçin" sorularına öncelik veren nitel araştırmada öncelikli olarak araştırma konusunun sınırlarının belirginleştirilmesi ve böylece ele alınacak olgu ya da ilişkinin tanımlanması gerekmektedir. Halihazırda devam eden, sürekliliği olan bir olgu veya ilişkiye eğilinebileceği gibi geçmişe dönük bir anlama çabası da burada araştırmanın konusu olabilmektedir. Niteliksel araştırma bir hipotezi test etme amacını öncelememektedir, bunun yerine araştırma sorununun araştırma sürecinde değişip yeniden kurulabilmesine izin veren bir araştırma pratiğini önerdiği için sürecin sonunda bir teorik kavrayışa ulaşmayı istemektedir. Veri setlerinin oluşturulması da tek başına araştırmacının karar verdiği bir gereklilik değil daha çok araştırılan olgu ve ilişkiyi deneyimleyenlerin katkısıyla kararlaştırılan bir gerekliliktir (Kümbetoğlu, 2012: 34-7). Tabi ki burada araştırmacının ilk kararı ve önerisi söz konusudur, fakat bunun dönüşebilirliği ve alandan gelecek etkiye açık olması onu niceliksel araştırma pratiğinden farklılaştıran bir özelliktir.

Niteliksel araştırmada önemli bir aşama da teori ile araştırma bağını doğru bir şekilde kurabilmektir:

> "Araştırmacının ilk yapacağı iş, ilgi alanını gören ve araştırmasını oluşturan konuda, konunun ilgili değişkenlerini, etkileyen faktörlerini, öğelerini tespit etmektir. Bu öğeler ve faktörler arası ilişkileri incelemek, araştırma için uygun yöntemleri, yani araçları belirlemelidir… Araştırmacının, araştırdığı

konuda nasıl, hangi ‘gözle’ inceleme yapacağı ve nelere yoğunlaşılacağı, benimsediği teorik temelle birebir ilişkilidir. Kısaca araştırmacının sosyal dünyaya bakış açısını, algılama biçimini oluşturan teoridir.” (Kümbetoğlu, 2012: 40)

Araştırmacının sahip olduğu teorik bilgi bu haliyle, araştırma alanına girmeden önce onun nasıl yaklaşacağını belirlemekte olduğu gibi, araştırma yürütülürken neyin görüşme ya da gözlem konusu yapılacağını, hangi ilişki veya olgunun önemli kılınıp hangisinin önemsiz olarak kodlanacağını da belirleyen bir mahiyettedir. Bu nedenle araştırmacının kendi teorik bakışını, kavramları seçişini ve nasıl gerekçelendirdiğini açıklaması niteliksel araştırmanın önemli bir parçasıdır.

Araştırmacının teorik bilgisiyle veri derlemek üzere gireceği alanda karşılaşacağı nitel veriyi nasıl derleyebileceğini görmek için nitel araştırmada kullanılan tekniklere göz atılmalıdır. Bu teknikler; derinlemesine görüşme, odak grup görüşmeleri ve gözlem başlıkları altında toplanmaktadır (Kümbetoğlu, 2012 ve Erdoğan, 2012).

Derinlemesine görüşme “açık uçlu soruların sorulmasını, dinlenmesi ve cevapların kaydedilmesi ve ilişkili ilave sorularla araştırma konusunun detaylı bir şekilde incelenmesini” (Kümbetoğlu, 2012: 71) sağlayan bir tekniktir. Bu teknik, görünür olgu ve süreçlerin özüne inmeyi, ayrıntıları kavramayı, deneyimleyenin bakış açısından toplumsal olgunun veya ilişkinin nasıl kavranıldığını görmeyi sağlayabilmektedir. Enformel sohbet tarzı görüşme, rehber bir görüşme formu ışığında yapılan görüşme ve standartlaştırılmış açık-uçlu görüşme olmak üzere üç farklı tipte gerçekleşen derinlemesine görüşmede her tip farklı bir hazırlık, kavramlaştırma ve uygulama gerektirmektedir (Kümbetoğlu, 2012: 73).

Odak grup görüşmeleri ise, araştırmacının moderatör olarak konumlandığı ve temel başlıkları ve sorunları belirleyip katılımcıların birbiri ile etkileşmesine özen gösterdiği bir tekniktir. Bu teknikte katılımcılar birbirlerinden beslenerek fikirlerini, deneyim ve duygularını aktarırlar. Çoğunlukla 6-9 kişilik grup büyüklüğü ile yürütülen bu teknikte kolektif şekilde ortaya çıkan kanaatlere alan açılır (Kümbetoğlu, 2012: 117-24). Niteliksel araştırmalarda gözlem tekniği ise üç temel

tipte gerçekleşebilir: Dolaylı gözlem, doğrudan gözlem ve katılımlı gözlem. Bu üç gözlem tipinde de günlük gözlemden farklı olarak sistematik bir şekilde yürütülmesi onun ayırt edici özelliğidir. Dolaylı gözlem tipinde gözlenen, gözlemlendiğini bilmemektedir, araştırmacı gözlemi konusunda gözlenenlere bilgi vermemekte ve onaylarını almamaktadır. Bu tip gözlem, bir taraftan gözlenenin gözlemlendiğini bildiğinde normalden daha farklı davranabilme olasılığına karşı araştırmacıya avantaj sağlar, fakat diğer taraftan rızaları alınmadan başkalarının hayatından bilgi devşirmek nedeniyle etik bir probleme neden olur. Buna karşın, doğrudan ve katılımlı gözlemde gözlenenin rızasının alınması önemsenir. Burada araştırmacının stratejisini belirlerken temel bir karar vermesi gerekir. Gözlemlenecek olana ne ölçüde yakın olması gerektiğine karar verilmelidir. Dışarıdan bir gözlemci gibi mi yoksa yaşayarak, deneyime katılarak mı gözlem yapmak niyet edilen bilgiye erişimi kolaylaştıracaktır? Araştırmacının bu noktada vereceği karar onun gözlem sürecini ve uygulamasını belirleyecektir. Gözlem tek başına kullanılabileceği gibi görüşmeler ile elde edilemeyecek davranışsal değişimleri saptayabilmek için tamamlayıcı bir teknik olarak da kullanılabilir (Kümbetoğlu, 2012: 125-32).

Bu çalışmada, biri çalışmaya karar verildikten sonra niyetlenilerek kullanılmış, diğeri ise çalışmanın bu haline karar verilmeden önce kullanılmış iki teknik belirleyici olduğundan söz konusu tekniklere dair kısa bilgiler vermek gerekmektedir. Yerel veya bağlamsal bilginin derlenmesi için avantaj sunan gözlem tekniği araştırmacının alanla tanışmasını sağlamış, derinlemesine görüşme tekniği ise deneyimleyenlerin kanaati, inançları ve duygularına bağlı olarak nasıl ve niçin sorularının düşünülmesini sağlayan veri setini oluşturmuştur. Doğrudan gözlem, çalışmaya başlamadan önce çalışmanın başlangıç sürecini belirlemişken; derinlemesine görüşme tekniği ise çalışmaya başlandıktan sonra alan çalışması sürecinde kullanılmıştır.

Bu noktada aktarılacak bilgi aynı zamanda araştırmacının kişisel hikâyesini de içermektedir. Araştırmacının daha başlarken hâlihazırdaki teorik bilgi ve deneyiminin araştırmanın mahiyetini belirlediği daha önce belirtildiği gibi bu süreç, araştırmaya sirayet eden etkiyi de açıklığa kavuşturacaktır.

Yerel yönetimlerin engelli, yaşlı ve çocuk gibi gruplara yönelik hizmetler yürütmeye başlamasıyla, bu alanda çalışabilecek sosyoloji mezunlarına kısmi de olsa istihdam alanı açılmıştı. Engellilerle ilk tanışmam, bu kurumların açtığı iş alanında gerçekleşti. Hepimiz hayatımızın bir döneminde etrafımızda bazı yetileri kısıtlı olan insanlarla beraber yaşayabiliyoruz, fakat bu insanların bu kısıtlılıkları nedeniyle benzerlik arz eden problemler yaşadığını ve bu problemlerin toplumsal bir örgütlenmenin kaçınılmaz sonucu olduğunu görebilmek için algılarımızı, kanaatlerimizi yapılandıran anlam sistemlerimize bir müdahaleye ihtiyaç duyarız. İlerde aktarılacağı gibi buradaki haliyle engellilik durumunun doğal ve kaçınılmaz bir olgu olduğunu zihnimize zerkeden ideolojik yapı ya bir deneyim süreci ya da bir teorik müdahale ile sorunsallaştırılabilmektedir.

Engellilere yönelik bir serviste çalışmanın sonucu olarak çok sayıda vaka ile karşılaşmak; birçok ailenin hikâyesi ile yüz yüze gelmeyi, birbirine benzeyen ve aslında önlenebilir olduğunu düşündüren sorunları görmeyi sağlamıştı. Mesela belli bir tarih diliminde çok sayıda kişinin aynı aşı veya benzer bir tıbbi müdahale pratiği nedeniyle çocuk felcine maruz kaldığını görmek için dinlenilen hikâyelerdeki tarihsel ve bölgesel benzerliklerin farkına varmak yetiyordu. Bu da sağlık sistemi ile toplum yapısı arasında bir ilişki kurmak için başlangıç noktası oluşturabilmekteydi. Ya da benzer bir fiziksel kısıtlılığı olan birçok kişinin aynı semtte benzer bir trafik probleminden şikâyetçi olduğunu fark etmek, şehrin mimari yapısı ile toplumsal ihtiyaçlar arasındaki ilişkiyi görmeyi sağlayabiliyordu. Bu noktadan sonra bu ihtiyaçların niçin toplum tarafından karşılanabilir olarak kodlanmadığı ya da toplumun, bu ihtiyaçları karşılaması gereken kamu kurumlarına niçin baskı yapmayı tercih etmediği gibi başka sorulara da varılabilir. Sonuçta engelliliğin hem toplum tarafından hem kamu kurumları açısından nasıl kavranıldığına varan bir düşünme süreci alandaki karşılaşmalar sonrasında açığa çıkıyordu.

Çalıştığım servisin hizmetlerini yürütmek birçok farklı engellilik hali ile karşılaşmamı sağlarken, bu insanların gündelik yaşamlarının nasıl sürdüğünü, problemler karşısında nasıl davrandıklarını, duygusal dünyalarının nasıl şekillendiğini gözlemlemeyi de sağladı. Aynı zamanda ev hallerinin ve sosyal yaşam alanlarının içine girerken, hatta neredeyse etnik bir gruba benzer özellikler

gösterebildikleri örgütlü ortamlarında yaşamlarına şahit olurken karşımızda ayrı bir toplumsal grup olarak tanımlanmayı hak edecek bir farklılığı kavrama imkânı gelişti.

Araştırmaya başlangıç öncesinde yaklaşık dört yıl süren ve engellilikle tanışmamı sağlayan bu çalışma yaşamını, tek başına "katılımlı gözlem" veya "doğrudan gözlem" olarak tanımlamak elbette tekniğin özelliği açısından mümkün değildir. Fakat gözlemin bir anından sonra sistematiklik gözeterek yürümesi ve bu çalışmanın ilk bölümünde teorik bir kısım olarak yeniden yazılan "Engellilerin Gündelik Yaşamda Sorun Alanları" kısmına katkısı nedeniyle bu evreyi "doğrudan gözlem" evresi olarak konumlandırmak tercih edilebilir. Daha sonra araştırma kararlaştırıldığında engellilerin yaşadıkları sorunların hangi alanlara ayrılabileceği ve nasıl tanımlanabileceği bu gözlem sürecinin sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu gözlem dönemi, engellilerin göç ve yoksulluk hikâyelerini, çalışma yaşamının zorlukları ve sosyal yardımlara karşı stratejilerini, hukuki-idari yapı ile mücadelelerini, kentsel ve bürokratik sistemler tarafından engellenmelerini normalleştiren yapıyı tanımayı sağlamıştı.

Gözlem tekniklerine ilişkin bilgi veren Kümbetoğlu (2012: 126-8), gözlemcinin bu konuda eğitim almış olması ve gözlemin sistematik olarak yapılması şartına bağlarken, gözlenen için de bilgilendirilmiş rıza şartı getirir. Burada gözlemci için belirtilen sistematiklik koşulu ilk başlangıçtan itibaren oluşmadığı, kendiliğinden başlayan bir gözlem süreci gözlemin belirli bir anından itibaren sistematik bir noktaya evrildiği için bu koşul tamamen yerine gelmiş sayılamaz. Ayrıca bilgilendirilmiş rıza şartı da burada tam olarak yerine getirilmiş kabul edilemez. Çünkü her ne kadar sosyal hizmet işini yürüten kamu görevlisinin, gözlenen tarafından her zaman bu rolüyle ve dış bir aktör olarak bilinmesi mümkünse de, bu görevlinin rolü araştırmacının rolünden farklıdır. Hizmet sağlayıcı olarak orada var olduğu için gözlenen tarafından ona karşı geliştirilen ilişki, gözlenen açısından daha etkisiz bir pozisyonda duran bir araştırmacıya karşı geliştirilecek ilişkiye göre çoğunlukla daha hesaplı olmak mecburiyetindedir. Çünkü hizmetin sağlanmasının gerektirdiği şartların ispat gerekliliğinin gözlenene yüklendiği bu ilişki, görüşme ve gözlem içeriğini belirlemektedir. Bu nedenle gözlem evresinin bilgilerine çalışmaya sınırlı şekilde ve sadece daha önce belirtilen kısımda yer verilmiştir.

Çalışmaya karar verildikten sonra kullanılan derinlemesine görüşme tekniği ise burada daha belirleyici olduğu gibi alan çalışması gerekliliklerine uyularak yürütülmüştür. Bu tekniği, üç ayrı tipte tanımayan Kümbetoğlu'nun (2012: 75) "görüşme formu kullanılarak derinlemesine görüşme" olarak tanımladığı tip kullanıldı. Araştırmacı bu formda her görüşmede sormak istediği soru ve hatırlatmak istediği sorunları belirten not kâğıdını elinde tutar. Böylece araştırmanın ne için ve nasıl yürütüldüğü konusunda, görüşülen kişiye açıklayıcı bilgi verilip rızası alındıktan sonra belirlenmiş soruların belli bir sırayla ve unutulmadan sorulması sağlanır. Bu şekilde her görüşmede aynı sorular sorulmuş ve her görüşmeciden aynı konuyla ilgili cevaplar alınmış olur. Yine rızaya bağlı olarak görüşmecinin kaydının alınabilmesi mümkündür. Görüşme sürerken herhangi bir anda görüşmecinin rızasını geri çekmesi veya kaydın durdurulması talep etme hakkı korunarak (Kümbetoğlu, 2012: 104), görüşmelerin aynı araçla kayda alınmasına özen gösterilir. Bu çalışmada da ses kayıt cihazı kullanılarak görüşmeler kayda alınmış olup, görüşmecilerin buna rızaları olup olmadığı her seferinde sorulmuş, bir görüşmede cihaz nedeniyle tedirgin olan bir görüşmecinin vazgeçme talebi kabul edilmiş, bir görüşmecinin ise cihaz olmadan görüşme talebine uygun davranılmıştır.

Derinlemesine görüşmede planlama ve hazırlanma aşamasının ciddiyeti görüşme sürecini doğrudan etkilemektedir. Soruların oluşturulması aşamasında dikkat edilmesi gereken özellikler şunlardır:

> "Öz→Temel olarak neyi bilmek istiyoruz; araştırma problemimiz ile ilgili çeşitli boyutların ortaya konması,
> Biçim ve üslup→Bilmek istediğimizi ortaya çıkarıcı doğru biçimde oluşturulmuş doğru soruların sorulması,
> Kapsam→Araştırma sorunsalının ne kadarının kapsanmak istendiğinin belirlenmesi,
> Ardıllık→Soruların hangi düzeyde, hangi sıra ile sorulacağının saptanması." (Kümbetoğlu, 2012: 83)

Soruların hem elde edilmek istenen bilgiye uygun hem de görüşülen kişinin anlam dünyasına, koşullarına ve mülakatı yapanla etkileşimine izin verecek şekilde

yapılandırılması derinlemesine mülakatın öncelikli şartıdır. Gözlem evresinde edinilen bilgi görüşülen kişilere yaklaşımda ve iletişim kurmada tecrübe sağlamış olmasına rağmen yine de her görüşmenin farklı olacağı, her görüşmede başka duyguların açığa çıkabileceği ve görüşme sürecindeki etkileşimi farklılaştırabileceği düşünülerek çalışmada yarı yapılandırılmış bir görüşme formu kullanılmıştır. Bu sayede görüşme yapısının belirlenmiş konular atlanmadan ama görüşülen kişinin durumuna göre esnek yürütülmesi mümkün olmuştur.

Niteliksel araştırmada örneklem belirlenmesi de niceliksel araştırmadan farklı bir şekilde gelişir. Araştırma evrenini temsil edici ve tesadüfî yöntemle seçilmiş rastlantısal örneklem, ulaşılmak istenen bilgiye uygun bir tip olmadığından veri derlenebilecek temsil edici örneklerle çalışmaya yönelten bir tarz seçilir. Burada örneklemin büyüklüğü önemsenmez, amaca uygun bilgiyi verecek örneklere yoğunlaşmak ve bunlarla daha fazla zaman geçirmek tercih edilir. Niteliksel araştırmalarda kullanılan amaçsal örneklem, kartopu örneklem, kota örneklem ve teorik örneklem tipleri bu duruma uygun olanlardır. Bu çalışmada ise kartopu örneklem tipi tercih edilmiştir. Araştırma alanında kaynak kişiden başkasına ulaşmayı ve kişilerin önerileri ve referansları doğrultusunda yeni kişilere ulaşarak görüşmeyi mümkün kılan bu tarzın sürekli benzer örneklerle araştırmacıyı karşılaştırması riski vardır (Kümbetoğlu, 2012: 99-100). Bu riske karşı, farklı kaynak kişileri kullanarak onlar üzerinden farklı referanslarla alanda çalışmak tercih edilmiş ve bu durum yeterince farklı örnekle karşılaşıldığı kanaati oluşana kadar devam etmiştir. 2014 yılının Ekim – Aralık ayları aralığında sürdürülen bu görüşmeler, görüşmecinin rızası gözetilerek kayıt altına alınmıştır. Bu ses kayıtlarının daha sonra dökümü yapılmış ve elde edilen veriler ilgili başlıklar oluşturularak sınıflandırılarak yorumlanmıştır.

Son olarak çalışmanın planına ilişkin bilgi verilmelidir. Çalışmanın ilk iki bölümünde yoksulluk ve engellilik hakkında teorik bir özet çıkarılmaya çalışıldı. Bu özet çıkarılırken ne yoksulluk ne de engellilik hakkında yeni bir kanaat zikredilmemiştir. Bunun yerine hâlihazırda literatürde var olan düşünceler takip edilerek bu çalışmaya uygun bir teorik bir altyapı oluşturulmuştur. İlk olarak yoksulluk etrafında dönen tartışmalara girilmiş, kapitalizm ile yoksulluk arasında

teorik düzeyde süreklilik arz eden bir ilişkinin varlığına dikkat çekilmiştir. Sosyal devlet olgusunun bu ilişkinin sonucu olarak belirmesi ve neo-liberalizm eğiliminin küresel düzeydeki etkisi vurgulandıktan sonra yoksulluk hakkındaki temel çalışmalara değinilmiştir.

Ardından gelen bölüm ise engellilik olgusu hakkındadır. İlk olarak engellilik kavramının tercihi hakkında bir açıklama yapıldıktan sonra engellilik ve kapitalizmin ilişkisine değinilmiştir. Ayrıca kapitalizmle gelişen toplumsal formasyonların kişisel kısıtlanmaları engellilik haline dönüştürmesini açıklayan bir düşüncenin izi sürülmüştür. Engellilerin verdiği mücadelenin engellilik hakkında bir sosyal model geliştirmeye doğrudan etkisi ve sosyal bilimlerin bu mücadele aracılığıyla nasıl dönüştürüldüğü de burada ele alınmıştır. Son olarak, engellilerin gündelik hayatta yaşadığı sorunların genel bir sınıflandırılması yapılmıştır.

Üçüncü bölüm ise, Türkiye'nin tarihsel değişimine odaklanarak yoksulluk ve engellilik olgularının düşünülmesine eğilmektedir. Burada Türkiye'nin iktisadi değişimine bağlı olarak yoksulluğun nasıl bir mahiyet gösterdiği belirlendikten sonra engellilik hakkındaki idari-hukuki kategorilerin kuruluşuna değinilmiştir. İdari-hukuki kategorilerin kuruluş süreci, aynı zamanda toplumsal alanda sorun olarak beliren ve sosyal politika alanında devletin müdahale etmesi gereken olgularla ilişkili olduğundan bir taraftan hukuki mevzuattan engellilik ile ilgili kavramsallaştırmaların tarihi çıkarılırken diğer taraftan da engellileri ilgilendiren uygulamaların gelişimine odaklanıldı. Osmanlı'nın son döneminden başlayarak neo-liberalizmin Türkiye'yi etkisine aldığı 1980 sonrası ve oradan bugüne doğru ilerleyen bu bölüm, engelli kişi ve grupların kendilerini idari kurumlara kabul ettirmelerini sağlayan mücadeleye de değinmektedir. Bu bölümde son olarak engelli nüfusunun niceliğine dair yapılmış çalışmalar arasındaki farklılıklara dair bir yorum yapılarak Türkiye'deki ve İstanbul'daki engelli nüfusun niceliği gösterilmiştir.

Çalışmanın esas gövdesini oluşturan dördüncü bölüm ise saha çalışmasında elde edilen verinin sunulduğu bölümdür. Bu bölüm saha çalışmasına kısa bir tanıtımını yaparak açılırken, evde akraba bakımı uygulamasının hukuki ve idari açıdan nasıl şekillendirildiğine dair kısa bir özet içermektedir. Yasada tanımlanan hakka ailelerin

nasıl ulaşabileceğini belirginleştiren sürecin yönetmeliklerde tanımlanışı, hak sahiplerinin hayatlarının bir parçası olduğu için bu kısım da önemli görülmüştür. Çünkü hakkın tasdiki, bazı durumlarda hak sahipleri için zorlu bir mücadelenin sonucunda gerçekleşebilmektedir. Daha sonrasında doğrudan saha verisinin yorumunun yapılacağı kısımlar ise iki temel kısma ayrılmaktadır. İlk kısımda evde bakım ödeneklerinin ailelerin gelir durumuna katkısı ele alınmaktadır. Görüşülen ailelerin, gelir durumlarına ve evde bakım ödeneği aldıktan sonraki değişime göre kategorize edildiği bu kısımda ailelerin hayatını belirleyen sürecin tanımlanması önemsenmiştir. Her aile özelinde bir hikâyenin belirginleştirilmesi ve böylece onların hayatını belirleyen önemli değişimlerin tespit edilmesi, bu değişimlere karşı verdikleri tepkilerin ne olduğu ve karşılarındaki fırsatları nasıl kullanabildikleri ya da imkânsızlıklarla nasıl baş etmeye çalışmış olduklarının belirginleşmesini sağlayacaktır. Ardından gelen kısımda ise ailelerin dâhil oldukları dayanışma ağları ele alınmıştır. Burada da ailelerin İstanbul'daki yerleşim tercihlerinin nasıl şekillendiği, dayanışma ağlarının buna bağlı olarak onların hayatını ne düzeyde etkilediği gözetilerek bir kategorizasyona gidilmiştir. Ve son olarak hak sahipliğinin onaylanmadığı ya da kesintiye uğradığı örnekler üzerinden evde akraba bakımı uygulaması değerlendirilmiştir.

# BİRİNCİ BÖLÜM

# YOKSULLUK: TARİHSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak yoksulluğun tarihsel sürecine ilişkin bir anlatı kurulduktan sonra temel yoksulluk tanımlarına bakılacaktır. Bunu yaparken kapitalizmin gelişimini mihenk alarak oluşan yeni durumun yoksulluğu nasıl belirlediğine değinilecektir. Neoliberal uygulamalara eğilecek bir kısımdan sonra temel yoksulluk tanımlamalarına değinilerek bu bölüm sonlandırılacaktır.

## 1.1. Kapitalizm-Yoksulluk İlişkisi

Yoksulluk olgusu tarih boyunca her toplumda karşılaşılan bir sorun olmuştur. Fakat modern dönemde üretim ilişkilerinin ve yeniden dağıtım mekanizmalarının yapısal nitelikleri nedeniyle yeni özellikler göstermiştir. Kapitalizmin Avrupa'da yeni ve baskılayıcı bir üretim ilişkileri sistemi olarak ortaya çıkışıyla beraber, tarımdaki dönüşümler, teknolojik gelişimler, kitlesel üretim ve bunun gereği olarak yedek işgücü ihtiyacı kentsel-kırsal nüfus arasındaki dengeyi bozmuş ve kentsel alanlarda yoğun bir yoksul nüfusun birikmesine neden olmuştur. Kitlesel yoksulluk yığılması, nüfusun yönetimini ciddi bir sorun olarak gündeme taşımıştır.

Bir taraftan, yaşamak için topraktan ve koruyucu dayanışma ağlarından özgürleştiği için emeğini satmak dışında başka bir yolu kalmayan, yedek işgücü deposu olarak üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin aracı olan bu geniş kitleler, diğer taraftan sürekli olarak kontrol edilmesi ve sistemin sürekliliği için yönetilmesi gereken bir risk kaynağı olarak belirdi.

Bu sürecin nasıl şekillendiğine bakıldığında, "kapitalizmi özgül bir tarihsel biçim olarak ortaya çıkaran temel süreç, yani bir 'fırsat' olarak piyasanın bir 'zorunluluk' olarak piyasaya dönüşmesi" (Kaygalak, 2008: 39) sonucunda tarımın ticarileşmesine bağlı olarak kırsaldan koparılan geniş nüfus grupları görülmektedir. Ayşe Buğra, 15. yüzyılda başlattığı bu dönüşümü aktarırken daha çok İngiltere üzerine söylenen toprağın büyük ellerde toplanması eğiliminin, Avrupa'nın büyük kısmında rastlanan genel bir eğilim olduğunu belirtir.

> "Bu, İngiltere'de toprak çitleme hareketinin hızlandığı, özellikle yün sanayinin tarım arazilerinin ve yoksulların hayatını idame ettirmelerinde çok önemli rol oynayan ortak alanların koyun otlatılan meralara dönüştüğü bir dönemdi. İngiltere'deki tarımsal dönüşüm özellikle önemli olmakla birlikte, tarımdaki ilişkiler Avrupa'nın pek çok bölgesinde benzer gelişmeler geçiriyor ve insanlar topraktan kopup yollara dökülüyorlardı. 15. ve 16. yüzyıllarda görülen nüfus artışı da, en azından bazı yerlerde, bu yönde bir etki yapıyordu." (2013a: 33)

Thomas More (2011: 14-6), 16. yüzyıl İngiltere'sine yönelik eleştirilerini aktardığı Ütopya'da, kârın maksimalize edilmesi arzusuyla, geniş tarım arazilerine el koymanın ve büyük ölçekli hayvancılık için çitlemenin muhtemel sonuçlarına değinir. Kitlesel bir yoksulluğun bu eğilimin sonunda doğal olarak ortaya çıkacağını, muhtaçlığa bağlı olarak suçların artacağını ve yoksullara yönelik cezai uygulamaların yaygınlaşacağını belirtmektedir. Çünkü kârın artırılması için kısa vadede sonuç almak ve sermaye birikimi sağlamak için girişilen bu eylemlilik, aynı zamanda küçük toprak sahiplerinin alışageldiği üretim tarzı ve araçlarından zorla da olsa koparılmasına neden olacaktır. Aynı zamanda verili toplumsal yapının insanlara öğrettiği bütün yaşam alışkanlıklarını, değerlerini, geçinme stratejilerini dönüştürecek ve fiziksel emeği dışında daha önce geçinmesini sağlayan bütün becerilerini değersizleştirecektir. Tarımın ticarileşmesi bu haliyle More'a göre, daha önce rastlanmamış bir düzeyde yoksulluğa neden olacaktır.

Toprağın ticarileşmesine, nüfus artışı ve özellikle 17. yüzyılda tarımda verimlilik düşüşü (Buğra, 2013a: 33 ve Kaygalak, 2008: 39) gibi faktörleri de eklendiğinde doğal olarak kırsaldan göç yönünde bir baskının oluşması ve bu kitlelerin kentlere yığılması anlaşılır hale geliyor.

Şehirlerdeki nüfus değişimine ilişkin bazı sayılara baktığımızda karşımıza büyük bir artış çıkacaktır:

> "1500 ve 1600 arasında, Londra'nın nüfusu 40.000'den 200.000'e, Paris'inki 100.000'den 220.000'e, Lizbon'unki30.000'den 100.000'e, Palermo ve Roma'nınki ise55.000'den 105.000'e çıkmıştı. 1600 yılında nüfusu

100.000'in altında olan bazı şehirlerdeki nüfus artışı da etkileyiciydi: Sevil'in nüfusu 25.000'den 90.000'e, Amsterdam'ınki 14.000'den 65.000'e çıkmış, Madrid yüzyılın başında ortada bile yokken 1600'de 49.000 nüfuslu bir şehir olmuştu." (Buğra, 2013a: 34)

Özellikle iktisadi gücün ve ilişkilerin yoğunlaştığı kentlerde nüfus şişmesine ilişkin Mumford da (2013: 440-1) benzer bir eğilime işaret eder. Bu değişimler sanayi devriminden hemen önce gerçekleşmişti. Toprağın güçlü bir sermaye biriktirme aracına dönüşmesi aynı zamanda daha sonra gelişecek sanayi devriminin ihtiyaç duyacağı işgücünün şehirlere yığılmasını sağlayacaktı. Şehirlere yığılan kitleler (Engels, 1997: 80-6) sanayi devriminin hemen öncesinde dokumacılık, liman işçiliği, matbaacılık gibi alanlarda istihdam edilecek (Buğra, 2013a: 34-5) fakat büyük kısmı düzensiz işlerde ucuz işgücü olarak çalışacaktı.

Yaklaşık iki yüzyıl sonrası için Kaygalak'ın bazı kentlerdeki nüfus değişimine dair verdiği rakamlara baktığımızda şunları okuyoruz:

"1801'de 72.215 olan Manchester'in nüfusu, 1851'de 303.382'yi bulmuştu. Londra'da ise 1801'de 864.845 kişi barınırken, 1840'larda bu sayı 1.873.676'ya varmıştı… 1800 ve 1900 yılları arasında Avrupa'da görülmemiş oranlarda bir kentsel nüfus artışı yaşandı. Paris'in nüfusu 547.000'den 3.330.000'e; Berlin'inki 172.000'den 2.424.000'e yükselmişti. 1900'de Londra nüfusu ise 6.480.000 idi." (Kaygalak, 2008: 45-6)

Bir taraftan üretim aracı işlevi gören topraktan kopma, diğer taraftan şehirlerde üretici zanaatçıların yeni ve daha büyük işletmeler karşısında yenilerek tasfiye olması, aynı zamanda bu kesimlerin mülksüzleşmesi sürecidir. Bu mülksüzleşme, kaçınılmaz olarak, geçinmek için emeğini satmak dışında başka bir seçeneği olmayan işgücünü işçileşmeye zorlar. Özgür emeğin ortaya böylece çıkışı yeni bir özellik gösterir.

"Farklı kapitalizm öncesi toplumların hepsinde, işçi 'üretimin nesnel koşullarından' kopmuş değildir. Bu toplumların bazılarında toprak, üreticilerin kendi varlıklarının bir uzantısı olarak gördükleri bir şeydir;

> zanaatkarların kullandıkları aletler onlarla et-tırnak gibi birlikte var olurlar… Emeğin nesnel koşullarının emekle birlikte var olduğu bütün bu farklı durumlardaki çözülme, özgür emeğin ortaya çıkışını tanımlar." (Buğra, 2013a: 31-2)

Bu özgür emek, artık tarımda olduğu gibi kendi dışında gelişebilen dönemsel verimlilik koşullarına bağımlı olmayacaktır, fakat bunun aksine hâkim olmasının mümkün olmayacağı, uzun süre karşısında tamamen savunmasız kalacağı piyasa koşullarına mahkûm olacaktır. Meryem Koray bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "İşçileşme yalnız kırlardan gelen köylülerin sefaleti anlamına gelmiyor, aynı zamanda loncalar içinde örgütlenmiş ve belirli bir ölçüde korunan emek de, üretimin daha büyük atölyelere kayması sonucunda lonca içinde bulduğu az ya da çok korumayı kaybediyordu. Artık temel amaç, herhangi bir mesleği ve emeği korumak olmadığından, eski lonca anlayışı içinde usta olan, şimdi ise yanında işçi çalıştıran işverene dönüşen iş sahiplerinin olabildiğince ucuz emek kullanarak artan ticaretten pay almak işlerine geliyordu. Bu nedenle 16. yüzyılın başından itibaren işçi ücretleri sürekli düşmüş buna karşılık mal fiyatları sürekli artmıştır… ucuz emek çalıştırmak yalnızca gerekli değil, iyi bir şeydir de." (Koray, 2008: 59)

İktisadi büyümeyle beraber bütün toplumsal kesimlerin refahının da kendiliğinden sağlanacağı yönünde liberal savı desteklemeye çalışan ve yeni kıta Amerika'da endüstriyel organizasyonlara işgücü toplanması sürecini anlatan Wilensk ve Lebeaux (1969: 39-42) bile insanların fırsatlarla endüstriye çekilemediğine aksine çeşitli tazyik politikaları ile yeni üretim ilişkilerine dâhil edildiklerini vurgulamak mecburiyeti hisseder. "Topraksız ve açtılar, politik güçleri yoktu ve sosyal bakımdan etkisiz idiler, bunlar endüstride çalıştırmak için toplanan ilk kişilerdi" derken aynı zamanda siyasal gücün kent yoksullarını yeni çalışma düzenine dâhil etmek için gerektiğinde sert cezalandırmalara başvurabildiğini aktaran Buğra'yı (2013a: 32-3) desteklemiş olur.

Yine Koray'ın anlatımına göre; emeği, sermaye karşısında koruyacak hiçbir kuralın olmadığı ve yığınlarca işsizin iş aradığı bu dönemde, ailelerin geçinebilmesi

için aynı zamanda kadın ve çocuk üyelerinin de çalıştığı, sefalet şartlarında yaşamanın doğal kabul edildiği ve emek kullanımının tam bir sömürü biçimini aldığı aktarılmaktadır (2008: 57-62). Kaygalak ise, bu durumun önkoşullarından biri olarak aynı zamanda güçlü monarşilerin oluşması ve bu monarşilerin bütünleşmiş piyasaların gelişimi yönünde siyasal gücünü kullanmasıyla sanayi kapitalizmini oluşturan önkoşulların doğduğunu, bunun sonucu olarak 18. ve 19 yüzyıllarda büyüyen Avrupa kentinin, "kapitalizmin bütünleşmiş rekabetçi piyasasını, üretken tarımını ve mülksüzleştirilmiş nüfusunu temsil ettiğini" söyler (2008: 39).

Kırsal alandan koparak kentlere yerleşen ve işgücüne dönüşen kesim artık becerilerinin değersizleştiği bir alanda çalışmak mecburiyetindedirler. Ayrıca bu süreç, özellikle sanayi devriminin etkisiyle değişen teknik koşullar içinde kentteki zanaatkarların da becerilerinden kaynaklanan avantajlarını kaybedeceği yeni üretim sisteminde sermayedar karşısında zayıf düşmelerine neden olacaktı. Koray, endüstriyel toplumda yenilikleri sıralarken bu durumu şöyle anlatmaktadır:

> "Üretim güçleri faklıdır, sermaye ve teknoloji en ön sırayı almaktadır; üretim ilişkileri farklıdır, emek giderek üretimden kopmakta ve sermayeye bağımlı hale gelmektedir; burjuvazi sanayi burjuvazisine dönüşmekte, toplumun en güçlü kesimi olmaktadır; üretim yığın, seri ve standart hale gelmekte, büyük işletmeler ortaya çıkmaktadır." (2008: 55)

Buraya kadar aktarılan durum sanayi kapitalizminin şekillendiği toplumsal ortama dair genel bir resim çıkarmaktadır. Kırsaldan nüfus artışı ve toprağın-tarımın ticarileşmesine bağlı olarak kente doğru bir nüfus akışı, emek arz-talep dengesinin işgücü aleyhine şekillenmesi, yedek işgücünün varlığı nedeniyle reel ücretlerin düşüşü birbirini izleyen bir dizi olarak ortaya çıkmakta. Güçlenen meşruti rejimlerin idari-askeri güçlerini ulusun zenginleşmesi ideolojisi ekseninde sermayedarlar lehine kullanması yoksulluğun sürekli olarak artmasına neden oldu. Tarımsal kapitalizmle başlayan yoksulluk artışı sanayi kapitalizmiyle daha da yoğunlaşırken bu durumun bir rastlantı ya da özel koşulların sonucu olmadığını, aksine kârın maksimalize edilmesini önüne temel amaç olarak koyan bir iktisadi sistemin doğal sonucu olduğunu iddia edilebilir.

Bu noktada Karl Polanyi'ye (2009: 85-99) dönersek, ona göre insanlık tarihinde hep var olan piyasaların 19. yüzyıl itibariyle bir "piyasa ekonomisi"ne dönüşerek bütün toplumsal hayata egemen olduğunu görülür. Değişim ilkesi; karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi(kendine yeterlilik) ilkelerinin ilişkiselliğini ve bütünselliğini yıkarak onların yerini alır. Böylece "kendi kurallarına göre işleyen bir piyasalar sistemi" insanlık tarihinde daha önce rastlanmamış bir iktisadi sisteme yol açmıştır. 16. yüzyıldan başlayarak çoğalan piyasalar, insanın sosyal ilişkileri içine yerleşmiş iktisadi davranışları değiştirerek, değişim üzerinden kazancın temel amaç olduğu bir iktisadi davranışı, 19. yüzyıl itibariyle hâkim kılmıştır. Doğal olarak bu eğilimin, yani piyasa sisteminin kendi kurallarınca yönetilmesinin, kurumsal mekanizmalar tarafından yeniden dağıtım ilkesi eşliğinde sınırlandırılmaması durumunda sefalete ve toplumsal çözülmeye yol açmaması mümkün değildir.

Polanyi'nin vurgusu bu yeni iktisadi sistemin "üç hayali meta" olarak tanımladığı emek, toprak ve paranın özerk piyasalarını oluşturması üzerinedir. Deniz aşırı ve uzak bölgeler arası ticaretin, kırsala sızması ve toplum işleyişine hâkim olması merkantilizmin etkisiyle uzun bir sürece yayılmıştır. Bütün modern çağın köklerini, İngiltere'nin 15. Yüzyıldan başlayan ticaretinin yapılanması üzerinden analiz etmeye çalışan Polanyi (2009: 114-24), genel bir eğilim olarak toprak ve para piyasalarından sonra emek piyasasının oluşabildiğini belirtir. Bunun nedeni olarak, kendine yeterlilik ilkesi etrafında geleneksel idari kurumların toplumsal dokuyu koruma sorumluluğunu[3] sürdürmesini gösterir.

Yukarda Kaygalak'a yapılan bir atıfta meşruti monarşilerin bütünleşmiş piyasaların oluşması yönünde tercihlerinin kapitalizmin yerleşmesi ile ilişkisine değinilmişti. Polanyi ise, bu tercihin her zaman bu şekilde işlemediğini, monarşik devletlerin aynı zamanda geleneksel bir meşruiyet unsuru olarak toplumun kendine

[3] Toplumsal dokunun korunması eğilimi ayrıca Thompson'dan (2004) da izlenebilir. Sosyal tarihçiliğin ve sınıf meselesinin yeniden düşünülmesini sağlayan bu eserinde Thompson, aynı zamanda, dinsel kültürün zanaatkar müminler arasında, gelişen emek piyasasının ahlakiliğini sorgulayan bir muhalefete nasıl evrildiğini ayrıntılı bir şekilde inceler. Sınıf olgusunun, kapitalizmin varlığıyla kendiliğinden gerçeklik kazanan bir varlığının olmadığını, aksine ahlaki bir ideal ve doğru bir yaşam için fedakarlıkla çabalayan sıradan insanların emeği ile bir mücadele geleneğini biriktirerek oluşabildiğini iddia eder.

yeterliliğinin korunmasını gözetmek durumunda olduğunu belirtir. İngiltere özelinde 1601 tarihli Yoksular Yasası ve 1795 Speenhamland uygulamalarını buna örnek gösterir. Bu çabalar toplumsal çözülmeyi engellemeye yönelik olsa da Polanyi'ye (2009: 125-40) göre aslında sadece değişimin hızının tolere edilebilir düzeyde tutulabilmesini sağlar. Fakat 1834'de doğru sosyal yardım uygulamalarının sefaletin yoğunlaşmasına varan etkileri karşısında, emek piyasasının oluşmasının önündeki bu engel kaldırılır. Yalnız burada vurgulamak gerekir ki, Yoksullar Yasası ve ardından Speenhamland uygulamasıyla görülen sosyal yardım uygulamalarının sefalet sonucunu vermesinin nedeni; toprağın metalaşması ve bir piyasasının oluşmasına karşı emeğin serbest dolaşımının hala resmileşmemesi, sınırlamalara tabi olması ve dolayısıyla bir emek piyasasının oluşmamasıdır. Toprak ve para ile başlayan, kendiliğinden meta olması mümkün olmayan üretim unsurlarının metalaşması, emeğin metalaşmasını ve bir piyasaya tabi olmasını sağlayacak bir yönelimi mecburi kılmıştır. Üretim unsuru olarak topraktan yoksunluk şartlarında gelişen yoksulluk karşısında her kilise mıntıkasının kendine yeterlilik eksenli, bütün yoksullara genelleştirilen sosyal yardımları; 19. yüzyıl sanayi kapitalizmi öncesinde, son geleneksel paternalizm örneği olarak yarattığı sonuçlar nedeniyle yenilmiş ve geriye çekilmiştir.

19. yüzyıl sanayi devrimi sonuçlarına odaklanan Hobsbawm (2008: 73) ise, gelirler açısından bir iyileşme veya kötüleşmeden kesin şekilde söz edilemeyeceğini belirtir. Bunu anlamamızı sağlayacak istatistik verilerinin yeterli düzeyde elimizde olmadığını ileri sürer. Fakat bunun yerine yoksul emekçileri yıkıma uğratan "niteliksel değişimin baskılarından" söz eder. Hobsbawm'a (2008: 78-82) göre, 19. yüzyılın ilk yarısında sanayi işgücünün bazı yeni özellikleri belirmiştir. İlk olarak bu işgücünün, çalışması karşılığında elde ettiği gelir dışında başka hiçbir kazancı çoğunlukla yoktur. Kendilerini destekleyecek gelir sahibi bir aile ve akrabalık ilişkilerinin korumasından mahrumdurlar. İkinci olarak bu işgücü, özellikle "mekanizasyon uygulanmış fabrikalarda" yeni bir çalışma düzenine tabi olmak mecburiyetinde kalmıştır. Alışkanlıkları, gelenekleri bu yeni çalışma tarzına uygun olmadığı gibi uymaya yönelik bir rızası da yoktur. Fakat düşük ücret rejimi ile bu ortamlarda çalışma dışında bir seçenekleri kalmamıştır. Üçüncü olarak, sanayi işgücü

büyük kent ortamlarında toplanmıştır. Bu kent ortamı ise cari toplumsal kurumları ve yaşam pratiğini yok etmiştir. Son olarak, sanayi çağındaki işgücünün algı, değer ve arzuları geçmişin "ahlak iktisadı" etkisinde yapılanmışken yeni iktisat mantığı karşısında deneyimsiz kalacak ve baş etmekte zorlanacaktı.

Burada belirtilen yeni kentsellik, gelenekselliğin yitimi ve fabrika düzeninin yeniliği hususunda söylenen zorluklar için zaman ilerledikçe deneyimler üzerinden yeni bir yaşam kültürü edinerek bu işgücünün kendine koruma tecrübesi kazanacağını söyleyebiliriz. Fakat özellikle ücret geliri dışında bir gelirden yoksunluk olgusu, sanayi işgücünü kapitalizm karşısında tamamen savunmasız bırakmıştır. Bu savunmasızlığa ilişkin Hobsbawm'ın liberal bir işadamından yaptığı şu alıntı açıklayıcı olacaktır.

> "Sanayideki Ortaçağ yasaları ve sınırlamaları ani bir sele kapılmışçasına yok oldular ve devlet adamları ne kavrayabildikleri ne de izleyebildikleri bu muhteşem olay karşısında şaşırıp kaldılar. Makine uysal bir şekilde insanın hizmetine girdi. Ancak makineler insanın gücünü gölgede bıraktıkça, sermaye emeğe karşı zafer kazandı ve yeni bir tür serflik yarattı… Makineleşme ve son derece ayrıntılı bir işbölümü kitlelerin gücüne ve zekasına duyulan gereksinimi azaltırken, rekabet de ücretleri asgari geçimlik düzeye kadar indirdi. Giderek kısalan dönemlerle ortaya çıkan, piyasada mal fazlalığının doğurduğu krizler, ücretleri bu asgari düzeyin de altına düşürdü." (2008: 61)

Hobsbawm, belirttiği niteliksel değişimin baskıları sonucunda 1830 ile 1850 arasında İngiltere'nin asgari %10'unun dilenci olduğunu belirtir. 19. yüzyılda koşulların kötüleşmesi hakkında istatistiksel yetersizliğe rağmen, Hobsbawm (2008: 84-6) yoksulluk hakkında bütün araştırmacıların ortaklaştığı hususların altını çizer. Buna göre,"yoksulların *göreli olarak* daha da yoksullaştığı konusunda hiçbir görüş ayrılığı bulunmamaktadır." Emek ücreti üzerinde ciddi bir baskı vardır, kazancın emekçiden sermaye sahibine aktarımı yönünde güçlü bir mekanizma işlemektedir. Bazı toplumsal sınıfların koşulları kesinlikle kötüleşmektedir, özellikle tarım işçileri ve gerileyen sanayi kolları ve meslek dalları işçileri bunların arasındadır. Son olarak,

yoksul emekçilerin yaşam tarzlarının tatmin edici bir eşdeğerlik üzerinden ikame edilmeden ortadan kaldırılması sonucunda gelen "toplumsal yoksullaşma".

Buraya kadar çizdiğimiz resmin sonucu olarak yoksulluk ile kapitalizm arasında varsaydığımız ilişki, kapitalizmin gelişimi boyunca birçok kereler dile getirilmiş ve çeşitli uygulamalarla yönlendirilmeye çalışılmıştır. Erken kapitalizm döneminden itibaren yürütülen yoksulluk tartışmalarının bir özetini çıkaran Buğra (2013a: 35-6), 16. yüzyıldan itibaren "özgür emeğin" iş bulamaması, çalıştığı işlerde yeterli kazanç elde edememesi ya da düzensiz işler nedeniyle yoksullaştığını belirtir. Bunun sonucu olarak ciddi bir serserilik ve dilencilik sorununun Avrupa şehirlerinin gündemine girdiği ve tartışıldığı görülür. 17. yüzyılda yoksulların çalıştırıldığı "workhouse" tarzı tecrit ve kapatma kurumları yaygınlaşırken, bu uygulamanın emek arzı üzerindeki etkisi ve bu kurumların verimsizliği üzerinden karşı çıkışlar da görülür. Bu tartışmada esas olan, yoksulun işgücü olarak değerlendirilmesidir. Ayrıca yoksulluk tartışmalarını, nüfusun kontrol ve disiplini meselesi olarak düşünmeye davet eden Buğra (2013a: 46-8), yoksulluğun nedenini bizzat yoksulda gören algıların da nasıl yükseldiğini örneklendirir. Yoksulu suçlamaya, ahlak düşkünü, tembel, müsrif, disiplinsiz olarak tanımlamaya çalışan bu eğilim, aynı zamanda hayırseverlik tavrını da suçlar ve sonuçta yoksulu sosyal yardımlardan yoksun bırakarak gerektiğinde zorla çalışmak mecburiyetinde bırakmaya yönelir. Bu durum sadece ahlaki bir gereklilik değil, aynı zamanda emeğin kamusal korumalardan da özgürleştirilerek, piyasanın işleyişine bırakılmasına yönelen bir tavırdır. Yoksulluğu kişiselleştirerek piyasaya mahkûm bırakan bu eğilimin aksine Buğra (2013a: 51-5), erken dönemlerden itibaren, insanı işgücüne indirgemeye karşı çıkan, yoksulluk sorununu yapısal bir kökene bağlayan ve "yoksulun hakkını" öne çıkaran başka bir eğilimi gösterir[4]. Bu eğilim, aynı zamanda yoksulluk sorunu karşısında kapitalizmin meşruiyetini sorunsallaştırarak, bütün toplumun refahına yönelen bir sosyal politikaya yönelir.

Yoksulluğun, bir iktisadi-siyasi sistem olan kapitalizmin sürdürülebilirliğine karşı içerdiği risk, onun yönetilebilir bir sorun olarak kontrol edilebilmesini mecburi

[4] 16. yüzyıldan itibaren İngiltere'de yürütülen yoksulluğun kökeni ve giderimi tartışmalarının kısa bir özeti için Polanyi (2009: 158-167 ve 168-190) ve bir kısa özet için Şenses'e (2013: 32-35) bakılabilir.

kılmıştır. Çünkü kontrol edilemediğinde siyasal krizlerle kendini açığa vurabilir ve 19. yüzyılın güçlü bir siyasi aktörü olarak ortaya çıkan işçi sınıfının siyasi tehdidine aracı olabilirdi. Ayrıca yoksulların yedek işgücü deposu olarak korunması gerekliliği ve bu haliyle çalışan işgücünün kontrolünü sağlayan önemli bir araç olması, sosyal politikanın bir disiplin ve uygulama aracı olarak doğuşunu hazırlayan şartlar arasında yer almıştır. Bununla beraber yoksulluk sorunu ve insanın işgücü olarak düşünülmesi karşısında ahlaki-politik hak arayışlarının da sosyal politika tartışmalarının şekillenmesine etki eden ikinci kanal olduğunu da söylemeliyiz (Kucur, 2011: 22-4 ve Buğra, 2013a: 49).

## 1.2. Sosyal Devlet Olgusu

İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı'da yaygınlaşan "sosyal devlet"[5] olgusu bu noktada toplumsal parçalanma ve yoksulluğa karşı bir sosyal politika söylemi ve uygulaması olarak güç kazandı. Piyasanın kendi kuralları ile işleyen bir sisteme dönüşmesi ve son olarak emeği metalaştırması aslında hiçbir zaman piyasanın kendi gücüyle başarabildiği bir şey olmamıştı. Hobsbawm'a göre (2008: 208-9) devletin piyasa aktörlerinin arzuları doğrultusunda müdahalesi, yasalar ve yönetmelikler üzerinden getirdiği düzenlemeler ve en azından döviz kurları üzerindeki kontrolü olmadan, piyasanın kendi kuralları ile işleyebilmesi zaten mümkün değildi. Fakat burada sorun devlet müdahalesinin, güçlü bir liberal söylem doğrultusunda, yeni piyasa aktörleri lehine geleneksel siyasi ve iktisadi sistemin kısıtlılıklarını kaldırarak hâkim olmasıydı. Piyasanın iç gereklilikleri sonucunda geçinecek bir gelir elde edemeyecek veya işsiz kalabilecek kesimlerin toplumsal ve siyasi bir risk kaynağı olarak belirmesi bu durumda kaçınılmazdı. Özellikle bazı sanayi kollarının daralması, yeni teknolojiler karşısında yenilmesi veya uluslararası ticaret hacminde meydana gelen ani değişimler ciddi bir toplumsal kesimi kriz sonrası yoksulluk

[5] "Sosyal devlet" kavramının bazı çalışmalarda "refah devleti" kavramı ile karşılanabildiğini de görüyoruz. Biz burada "refah devleti" kavramının özellikle gelişmiş ülkeler için tercih edilen bir kavram olduğunu göz önüne alarak, daha genelleşmiş bir durumu tanımlamak için "sosyal devlet" tanımını kullanacağız. Bunun yanı sıra, refah rejimi ve refah devleti kavramları arasında da bir fark görülmektedir. "Refah devleti" kavramı, daha çok devletin merkezi ve bütünleştirici rolünü öne çıkarırken, özellikle Esping-Andersen'den alıntılanarak kullanılan "refah rejimi" kavramı ise, devlet-piyasa-aile üçlüsü arasında yeniden dağıtım işlevlerinin rol dağılımına odaklanarak farklı bileşimlere dikkat yönelten bir kavramdır.

karşısında tamamen çaresiz bırakmaktaydı. İki dünya savaşı arasında İngiltere'de "çaresizlik ve yoksulluk korkusu"nun yükseldiğini söyleyen Hobsbawm (2008: 192), bazı büyük sanayi kollarında işsizlik oranlarının %30 ile 50 arasında seyrettiğini ve 1941'e kadar bunun üstesinden gelinemediğini söyler. Diğer Avrupa ülkelerinde de durumun özellikle 1929 krizinin etkisi düşünüldüğünde farklı olmadığı görülebilir.

Polanyi (2009: 56-70) uluslararası altın standardının çöküşü tarafından tetiklenen 1929 krizinin bir sonucu olarak bütün 19. yüzyıl toplumlarının ulusal kurumlarının yıkıldığını belirtir. Bu krizin sonucunda, ulusal para piyasaları, paranın metalaşmasının doğal sonucu olarak yıkılır ve Hobsbawm'ın (2008: 194) belirttiği gibi "sermaye, işgücü ve mal akımları kesilir." Bu kriz aynı zamanda klasik liberal iktisadi söylemin yenilgisi anlamına gelecektir.

Fakat bunun öncesinde işçi sınıfının politik aktör olarak yükselişi devam etmekteydi. Özellikle genel oy hakkı sonrasında kazanılan ulusal meclisleri etkileme gücü, devletin sosyal politika önlemleri alarak ekonomiye müdahalesi yönünde zorlayıcı etki yapıyordu. 1917'de Rusya'da gelişen devrim ise sosyalist bir seçeneğin varlığını görünür kılarak sistem içi reformlar yapmayı ve çalışan kesimlerin ve yoksulların durumunun iyileştirilmesini mecburi kılmıştı. Gerekli önlemler alınmadığında parlamenter sistemin kriz dönemlerinde, patolojik bir sonuç olarak varabileceği faşizm deneyimi de, kendi kuralları ile işleyen piyasanın travmatik potansiyellerini işaret etmişti. Bunlara, aynı zamanda büyük savaş sonrası nüfusun azalması ile ortaya çıkan bir gereklilik olarak yaşayan nüfusun korunması ve yeniden çoğalmasının sağlanması mecburiyetini de ekleyebiliriz.

Bu gelişmeler, 1930'larda beliren ve 1945 sonrasında yeni iktisadi ortodoksiye dönüşen Keynesçiliğin etkisiyle yoksulluk sorununun düşünülme tarzını değiştirdi. Devletin bütün sınıflar üzerinde güçlü bir düzenleyici rolle piyasaya müdahale etmesi, çalışma ilişkilerini denetlemesi, sosyal güvenlik kurumlarını güçlendirip etkinleştirmesi, sosyal hakları tanımlayıp yaygınlaştırması normalleşti. Hobsbawm'dan alıntıladığımız "çaresizlik ve yoksulluk korkusu"nun devletin garantörlüğünün yükseldiği bu dönemde yavaşça unutulmaya başlandığını söyleyebiliriz.

"Vatandaşlarının sosyal durumlarıyla ilgilenen ve onlara asgari bir yaşam düzeyi sağlamakla görevli olan devlet" (Bulut:2009: 55) şeklinde basit bir tanımlama ile düşünülebilecek bu sosyal devletin gelişimini Meryem Koray dört aşama ile özetler ve köklerini 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzatır. Bu aşamalar kısaca şu şekildedir:

- 1870'lerde başlayan deneyim kazanma dönemi
- 1930'lardan 40'lara pekiştirme-sağlamlaştırma dönemi
- 1950'lerden 70 ortalarına dek büyüme-yayılma dönemi
- 1970'lerin ikinci yarısında başlayan sorgulanma-yeniden biçimlenme dönemi (2008: 96-7)

Bu aşamalandırma, bize sosyal devletin aniden ortaya çıkmadığını göstermesi açısından anlamlıdır. Koray'a göre, sosyal devletin arkasındaki keynesyen uzlaşma; toplumsal güçlerin arasındaki uzlaşmayı sağlamak üzere devletin oynaması gereken rolü öne çıkarır. Elbette bu uzlaşmanın arkasında büyük bir sendikal mücadele geleneği de yer almaktadır. Fakat nihai sonucuyla, tam istihdamın temel bir hedef olarak tanımlanması, Buğra'nın (2013a: 67-8) anlatımına göre; iş bulamayan işçi mağduriyetiyle işçi bulamayan işveren mağduriyeti arasındaki kıyaslamada işçiden yana tercih yapan bir sosyal politika söyleminin siyasal ve iktisadi işleyişe hâkim olmasını sağladı.

Keynes, yaşanan iktisadi krizlerin arz merkezli yapılanmadan kaynaklandığını, bunun aksine tam istihdamın devlet eliyle gerçekleştirilerek, talebin arttırılması ve böylece toplam harcamaların yükseltilmesi yoluyla çözüme varılacağını öne sürmüştü. Bu nedenle devletin yatırım yapma sorumluluğu ve ücretler için düzenleyici rolü önemli ve gerekli görülmüştü (Turanlı, 1988: 184-200). Bu görüşler özellikle 30'ların sonu ile beraber sosyal devlet olgusunun genelleşmesi için gereken teorik gerekçelendirmeyi sağlamıştır.

1940'lı yılların başında İngiltere'nin temel sosyal politikasında değişimler yapmak üzere hazırlanan ve bir kısmı uygulamaya geçirilen "Beveridge Raporları"nın temel hedefi, herkesin kendi kazancı ile geçinmesini sağlayabilecek bir istihdam ve sosyal güvenlik sistemini kurulmasıydı. Sosyal güvenlik sisteminin

yeniden genişletilerek örgütlenmesi, asgari geçim yardımları, çocuk ödenekleri, sağlık ve rehabilitasyon hizmetlerinin bütün halka ulaştırılacak şekilde örgütlenmesi ve gerektiğinde kamu hizmetleri yoluyla tam istihdam bu raporlarda önerilen projelerdi (Walter, 1966: 55-6).

Yine bu dönemde yayınlanan başka bir temel metin T. H. Marshall'ın "vatandaşlık statüsü" kavramını tanımladığı makalesidir ve Beveridge Raporu ile aynı fikri yansıtır (Buğra, 2013a: 65). Marshall, "sosyal sınıf sisteminden doğan eşitsizlikler, ancak yurttaşlığa dayalı eşitlik sağlandığında kabul edilebilir olur" (2011: 19) derken rekabetçi piyasanın özgürlüğünü ihlal ederek, yeniden içeriklendirilmiş bir dizi hak ile vatandaşlık statüsü üzerinden bir eşitlik kurulması gerektiğini ileri sürer. Sivil, siyasi ve sosyal hakların arasında bir ayrım yaparak tarihsel süreç içinde bunların birbirini tamamlaması gerektiğini belirten Marshall (2011: 27), sosyal hakların bütün vatandaşlar için tanınmasıyla, sınıf sisteminin kolayca savunulamayacak sonuçlarının hafifletilebileceğini ve sistemin sürekliliğinin sağlanacağını belirtir.

Bu noktada, sosyal devletin işleyişinde vatandaşlarına sunmakla yükümlü göründüğü temel sosyal hakların birçok ülkede çeşitlilik gösterdiği de söylenebilir. Bu durum ülkeler arasında eşitlik kavrayışlarının farklı olmasından kaynaklanırken, eşitliğin hangi düzeyde, hangi aktörler aracılığıyla ve hangi süreçlerle sağlanacağı konularında farklı yaklaşımlar olmasıyla da ilgilidir (Esping-Andersen, 2011a: 33-4). Esping-Anderson'un aile, piyasa ve devlet gibi üç temel aktörün etkinlik düzeyine göre kurduğu refah rejimi tipolojisi (Buğra, 2013a: 69 ve Koray, 2008: 122-5), sosyal risklerin sırasıyla korporatist, liberal ve sosyal demokrat refah rejimlerinde farklı şekilde karşılandığını ve devletin rolünün her birinde farklı olduğunu gösterir. Bu nokta aynı zamanda, sosyal devletin etkin olduğu döneme yönelen nostaljik hissiyatın gerçekliği olduğu gibi yansıtmayabileceği açısından da önemli görünmektedir. Bütün bu farklılıklara rağmen sosyal devletin belli görevler üstlenerek vatandaşlarına sağlamakla yükümlü olduğu temel sosyal hakları, Omay (2011) ve Bulut'tan (2009) yararlanarak şu şekilde sıralayabiliriz:

- Çalışma hakkı
- Adil ücret hakkı
- Sosyal güvenlik hakkı
- Sendikal haklar
- Eğitim hakkı
- Sağlık hakkı
- Asgari yaşam standardı hakkı
- Barınma hakkı

Bu haklara ayrıca aile, kadın, çocuk, yaşlı ve engellilerin özel gruplar olarak korunması yönünde devletin sorumlulukları da eklenebilir.

Sosyal devletin, 1929 krizine kadar yeni bir görünüm alan yoksulluk ve savaşın yıkımları sonrasında Batı'da gündeme gelişi, ulusal sınırlar içinde toplumsal bütünlüğü korumaya yönelikti. Fakat bununla beraber, gelişen yeni uluslararası sistemin kurucu aktörlerinin de herkesin yararını hedeflediğini göstermek üzere, belirlemeye ve yönlendirmeye çalıştığı bir söylem ve uygulama alanı oldu. Birleşmiş Milletler'in "İnsan Hakları Evrensel Bildirisi" belgesinin hazırlanma süreci bu çabanın örneği olarak hakların hangi temelde tanımlanacağının çekişmesine sahne olmuş (Omay, 2011: 58-63) ve liberal bir söylem üzerinden yayılacak hak söyleminin galibiyeti ile sonuçlanmıştır. Fakat buna rağmen 1970'lere kadar iktisadi büyüme devam ettiği sürece, sosyal hakların finansmanına dair bir sorun ortaya çıkmamıştır. Buna bağlı olarak, Esping-Anderson'un belirttiği refah rejimi farklılıklarına rağmen Batı'da toplumsal kesimlerin tamamı azalan düzeylerde de olsa sistemin içinde tutulabilmiş ve yoksulluk olgusu Batı dışında yaşanan bir sorun olarak kodlanmıştır.

## 1.3. Neoliberal Uygulamaların Etkisi

Sosyal devletin bütün vatandaşlarına sunmakla yükümlü olduğu hakların, kamu bütçesi üzerinde oluşturduğu söylenen baskı nedeniyle küçültülmesini talep eden tutumlar 1980'lerle sonra arttı. Buna rağmen, gelişmiş ülkelerde bu yönde güçlü bir değişiklik olduğu söylenemez. Siyasal sistem üzerinde genel oy hakkının

kullanımı ile oluşturulabilecek baskı ve hak savunucu örgütlenmelerin popüler gücü nedeniyle tartışmalara rağmen sosyal haklar alanındaki kazanımlar genelde korunabildi. Hatta 1980'lerden itibaren OECD ülkelerinin kamu sosyal harcamaları istatistiklerini değerlendiren Buğra (2013a: 76), bu harcamaların düzenli olarak arttığını belirtir. Artış bir taraftan yaşlanan nüfusun emeklilik harcamaları ile ilgiliyken aynı zamanda sağlık ve aile yardımı alanlarında da artış görülmektedir. 1970'lerden itibaren istihdamla geçim arasındaki ilişkinin kırılganlaştığını ve Keynezyen uzlaşının değiştiğini belirten Buğra (2013a: 75); küreselleşme, sanayisizleşme, esnek üretim, kadınların değişen rolü gibi olguların etrafında Avrupa'da da yeni bir sosyal politika tartışma hattının ortaya çıktığını, işsizlik oranlarının yükseldiğini ve yeni bir çalışan yoksul grubunun ortaya çıktığını belirtir.

Esping-Andersen'a (2011b: 58-60) göre; kitlesel sanayi üretimine dayalı sosyal devlet dengesi sanayi üretimindeki düşüşle beraber bozulmuş, yüksek sosyal katkılar, vergiler, düşürülemeyen ücretler, yaygın iş güvencesi Batı'da yeni istihdam imkânlarının oluşturulmasını zorlaştırmıştır. Bu istihdam açığı, ancak hizmet sektörünün büyümesi ile giderilebilecek bir hal almıştır. Öte yandan, çalışan erkek hane reisi merkezli modele göre yapılanan sistem; yaşlanan nüfus, doğurganlık oranlarının düşüşü ve aile tipindeki değişimle beraber devam ettirilemez hale gelmiş ve sosyal devletin geleceği tartışmaya açılmıştır. Bunun sonucunda ulusal düzeyde yapılan tercihlere göre iki farklı tablo ortaya çıkmıştır. Ya Kuzey Amerika'daki gibi olumlu bir istihdam performansı sergilemek tercih edilecek fakat bunun karşılığında ücret ve hane geliri eşitsizlikleri, yoksulluk oranı artışı ve sınıfaltı(underclass) kesimin büyümesi normal kabul edilecektir ya da Batı Avrupa'da olduğu gibi eşitliği öncelemek ve yoksulluğun artışını dizginlemek için özellikle genç işsizliğinin artışına ve sosyal yardım bağımlılarının artışına seyirci kalınacaktır.

1980'lerde Amerika'da istihdam artırma amaçlı ücret esnekleştirmesini refah rejiminin yapısal bağlamındaki değişime uyum çabası olarak yorumlayan ve "noeliberal rota" olarak tanımlayan Esping-Andersen, fazla vasıf gerektirmeyen "alt uçtaki işlerde" gerçekleştirilen istihdamın sonuçlarına eğilir. Emek piyasasına girmekte zorlanan eğitimini yarıda bırakan gençler, kadınlar ve göçmenler gibi daha korunmasız kesimlerin tercih etmek zorunda kaldığı bu tür işlerin yoksulluk

döngüsünü yeniden üretebileceğini vurgular. Emek piyasasına entegrasyonu bu "alt uçtaki işler" vesilesiyle sağlanan kesimler "düşük ücret stratejisi" nedeniyle kendi kazançları ile baş etmeleri mümkün olmayan bir toplumsal farklılaşmanın içine gömülürler.

> "Bu işlerin çıkmaz sokak tuzaklarına dönüşüp dönüşmeyeceği meselesi hassastır: yani, düşük ücret stratejisinin yeni, kronik olarak yoksullaştırılmış, sanayi sonrası proletarya çeşidini besleyip beslemediği meselesi. Bu konuda araştırmalar başlangıç aşamasında oldukları halde, sınıfsal hareketlilik (mobility) şansının sağlam ve yeterli vasıflara bağlı olduğunu gösterirler… Dolayısıyla, çalışan yoksul bir proletaryanın oluşumunu engellemenin en etkin yolu, aktif bir sosyal yatırım stratejisidir." (Esping-Andersen, 2011b: 81)

Oysa, sınıfsal hareketlilik şansı "sağlam ve yeterli vasıflar" üzerinden mümkün olabilecekken, bu vasıfların edinilmesi için gereken zaman ve eğitim imkanlarından mahrum olmak bu çalışanların belirleyici bir dezavantajıdır. Kaldı ki "aktif bir sosyal yatırım stratejisi", sosyal devletin zayıflatılması yönünde güçlü bir ideolojik ortamın varlığında çok mümkün gözükmemektedir. Bu durumun aynı sertlikte olmasa da Avrupa'da geçerli olduğu söylenebilir. Özellikle göçmenler için, Marshall'ın kavramsallaştırdığı "vatandaşlık statüsü" ile gelişen kazanımların işletilmesinde yaşanan sorunlar, yoksulluk sorununun refah sisteminden daha az yararlanan bu gruplar özelinde farklı şekilde deneyimlenmesini sağlıyor.[6]

1980'den itibaren, devlet müdahalesinin ortadan kalkışıyla piyasanın herkes için en iyiyi ortaya çıkaracağına iddia eden neoliberal söylemin, yavaşça uluslararası ideolojik ortama da hâkim olduğu görülür. Yine de vatandaşlık statüsü temelinde bir uzlaşının güçlü olduğu Batı toplumlarında devletlerin sosyal hakların kullanımına ciddi kısıtlamalar getirmesi çok mümkün görünmemektedir. Fakat sosyal güvenlik

[6] Henüz sosyal devlet güçlü iken ve "düşük ücret stratejisi" yaygın değilken "alt uçlardaki işlerde" çalışan göçmenlerin maruz kaldığı toplumsal dışlanma için Gündüz Vassaf'ın, 1970'li yılların sonunda Hollanda'daki saha çalışmasına dayanarak yazdığı çalışmasına bakılabilir (Vassaf, 2010). Bu çalışma, dışlanmaya maruz kalan göçmenlerin nesiller boyu yoksulluk riskinin Avrupa'da da güçlü olduğunu gösterir.

ile sağlık ve bakım hizmetleri alanında piyasanın hizmet sağlayıcı olarak devletin yerini alması yönünde gelişmeler olmuştur.

Buna karşın özellikle azgelişmiş ülkelerde 1970'ler itibariyle görülmeye başlanan küresel piyasalara uyum veya direniş çabaları buralarda yoksulluğun yapısal özelliklerini değiştirdi ve yoksulluk olgusunun bir azgelişmişlik sorunu olarak yeniden gündeme gelmesini sağladı. Bu gündeme getirilişin arkasındaki siyasi niyet (Şenses, 2013: 46-8) bir tarafa, gelişmekte olan ülke ekonomilerinin iç pazarlarındaki geleneksel üretim ilişkilerinin değişimi, nüfus artışı, kentsel alanlara nüfus yığılması gibi olgular ve bu değişen yapısal bağlama hazırlıksızlıkları yoksulluk tartışmalarının küreselleşmesini sağladı.

Gelişmekte olan ülkelerin, 1945'ten 70'lerin ortasına değin yoksulluk sorununu ele alışını tartışan Şenses, bu ülkelerin ulusal birliği pekiştirme amaçlı seçkinlerinin liderliğinde, karşılarındaki yapısal yoksulluğa uzun süre ciddi bir bölüşüm sorunu olarak bakılmadığını, bunun yerine dış borç ve ithal ikameye dayalı hızlı büyüme ile refahın herkese dağıtılacağı bir ilerleme yaklaşımının egemen olduğunu belirtir. Oysa hızlı büyümenin gerçekleştiği yerlerde de yoksulluğun çözülmediği ve buna karşın 70'li yıllarda art arda gelişen petrol fiyatı artışları ve gelişmiş ülkelerdeki krizin etkisiyle, gelişmekte olan ülkelerde eski büyüme stratejisi sürdürülemez ve bu ülkeler borç krizine girer. Bu krizi yaşayan birçok ülke 80'ler itibariyle borç krizi nedeniyle IMF ve DB güdümünde neoliberal politikaların yörüngesine girmek durumunda kalır. Bu şartlarda iç piyasanın gerekleri ve bölüşüm amaçlı politik öncelikler yerine dışa açık serbest piyasa ekonomisine yapısal uyumu amaçlı politikalar hâkim olur (Şenses, 2013: 36-9). Latin Amerika'da uygulanan bu yapısal uyum programları büyük çapta işsizliğe neden olur, gelir uçurumun daha da açar ve büyük çalkantılara sebebiyet verir. Bu sonuçlara bağlı olarak gelişen eleştiriler karşısında IMF ve DB radikal neoliberal söylemlerini kısmen değiştirmek durumunda kalırlar (Keyder, 2011: 22).

Bu noktada bir neoliberalizm tanımına ihtiyacımız var ve bunun için Harvey'e kulak verebiliriz:

> "(Neoliberalizm) insanlığın esenliği için girişimcilik özgürlüğünün en üst düzeye çıkartılması gerektiğini savunan ve bu ilkeyi, özel mülkiyet hakları, bireysel özgürlükler, serbest pazarlar ve serbest ticaret tarafından şekillendirilen bir kurumsal çerçeve içerisine oturtan bir politik ekonomi teorisidir"(Harvey, 2007: 22'den akt. Birelma, 2014a: 49)

Bu tanıma bakıldığında neoliberalizmin uygulanışıyla, girişimci olabilecek araçlardan yoksun toplumsal kesimler için maliyetinin ne olabileceğini düşünmeye yönelebiliriz. Özellikle yukarıda kapitalizm ve yoksulluk arasında kaçınılmaz olduğunu göstermeye çalıştığımız bağlantı, emeğin sermaye karşısında zayıf düşmesini sağlayan bir "özgürleşme" ve "metalaşma" ilişkisinde düğümleniyordu. Sosyal devlet, büyük sosyal ve siyasi kriz deneyimleri sonrasında emeğin metalaşmasını sınırlayacak şekilde piyasaya müdahale ederek, sosyal haklar üzerinden bir vatandaşlık statüsü geliştirmişti. Bu statünün temelindeki güçlü toplumsal destek ve beklenti, Batı'da sosyal devletin hızlı şekilde gerilemesini engelledi, fakat Batı-dışı ülkeler için bunun aynı şekilde düşünülemeyeceği söylenebilir. Neoliberalizmin, serbest pazarlar için ulusal korumaları kaldırmaya veya minimize etmeye niyetli işleyişi, ulaşabileceği bütün dünyanın tek ve bütünleşik bir piyasa mekânı olarak düzenlenmesini gerektiriyor. Bu aynı zamanda, gelişmiş ülkelerin çıkarları doğrultusunda küresel kapitalizme eklemlenme (Deacon, 2011: 109-10; Keyder, 2004: 34 ve Şenses, 2013: 50-1) durumunu ifade etmektedir. Küreselleşme olarak da düşünülen bu sürecin sonucunda, artık gelişmekte olan ülkeler aynı zamanda ulusaşırı bir piyasanın muhtemel krizleri karşısında savunmasız ve bağımlı hale gelmiş olurlar. Özellikle IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların yeniden yapılandırma hedefiyle müdahale ettiği ülke ekonomilerinde, büyüme ile bütün sorunların halledileceği ve bunun rasyonel bir yapılanmayla başarılacağı inancı neoliberal uygulamaların kısa sürede ortaya çıkardığı yapısal yoksulluğu normalleştirdi. Şenses (2013:50), bu yapısal uyum programlarının içeriğinin; piyasa yanlısı dışa açık modelin gereği olarak ithalat liberasyonu, reel ücretler üzerinde denetim, finansal liberasyon, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi, devletin küçültülmesi, daraltıcı para ve maliye politikaları ve kısılan sosyal harcamalardan oluştuğunu belirtir. Küresel bağlamda bakıldığında, serbestleşen sermayeye karşı

ucuz işgücünün hareket alanının ulus-devlet sınırlarına tabi olması bile bu eşitsiz ilişkinin kimin lehine olduğunu göstermeye yetmektedir. Ucuz işgücünün bulunduğu bölgelerde geleneksel yaşam alanlarını ve kültürlerini terk eden, kentlere yığılan ve "özgürleşen" kitlelerin, yeni çalışma koşullarında emek maliyetini arttıracak bir pazarlık şansı, sermayenin kaçışı riski karşısında pek muhtemel görünmemektedir (Bauman, 2010: 79 ve Keyder, 2004: 19). Bu haliyle küreselleşmeyle yoksulluk riski dışarıya ihraç edilmiş görünmektedir.

## 1.4. Yoksulluk Hakkında Temel Tanımlar

Buraya kadar kapitalizmin yoksulluk ile doğrudan bağlantısını ve bu ilişkinin etkisini sınırlandırmaya yönelik sosyal devlet olgusunun gelişimi aktarıldı. Ardından neoliberal iktisadi politikaların yoksulluğa etkisine dair kısa bir özet çıkarıldı. Bu tarihsel anlatının ardından şimdi de yoksulluk eksenli çalışmaların şekillenişine ve temel kavramsal önerilere bakılabilir.

Yoksulluğun ölçülmesi, tespiti ve tanımına dair nesnel temeller inşa etmeye yönelik yoğun çabalara rağmen bu konuda görüş birliğine varılmış değildir. Bu sadece bilimsel pratik içinde yürütülen tartışmalardan kaynaklanan bir durum değildir, aynı zamanda sorunun siyasi bir içeriğe ve gerekliliklere sahip olması nedeniyle de böyledir. Yoksulluğun tanımlanması, doğal olarak bu olgu karşısında nasıl bir siyasi düzenleyicilik rolünün ifa edileceğini de belirleyeceği için, yaklaşımın niyeti bilimsel pratikleri baştan belirlemektedir.

Şenses, yoksulluğun bir araştırma alanı olarak belirişini incelerken, 1945 sonrası dekolonizasyon süreci sonrasında gelişme iktisadı merkezli açıklamaların, ulusal birlik önceliği uğruna bölüşüm sorunlarını nasıl göz ardı ettiğini aktarır (Şenses, 2013: 36-9). Bu, aynı zamanda soğuk savaş şartlarında, yönetici olan ulusal seçkinlerin güçlendirilmesine yönelik bir siyasi niyeti ve buna uygun bilimsel pratiği gösterir. 1970'li yıllar itibariyle, gelişmekte olan ülkelerde dış desteğe bağlı ulusal kalkınmacılık çabalarının yoksulluk ve bölüşüm sorunlarını çözemediği ortaya çıkarken; Şenses'e (2013: 48) göre, aynı zamanda OPEC aracılığıyla gelişmekte olan ülkelerin sergilediği siyasi ve iktisadi güç karşısında özellikle DB merkezli, bu ülkelerin yoksulluğunu öne çıkaran vurgu arttı. Yoksulluk odaklı araştırmaların artışı

kısmen bu etkiyle ilgiliyken, aynı zamanda yapısal uyum programlarına karşı beliren güçlü muhalefetin soğurulması niyeti ve bu programlara insani bir çehre kazandırma yönündeki gereklilikle de ilişkilidir (Şenses, 2013: 53 ve Keyder, 2011: 22). Bununla beraber, bu çabalar, eleştirel bir bakışla yoksulluğun düşünülmesini sağlayan çalışmaların da gelişmesini sağlamıştır.

Modern dönemde yoksulluğun yaygınlaşmasına eşlik eden ve kitlesel yoksulluk karşısında önlem alınmasını talep eden ahlaki ve siyasi tepkiler, yoksulluğun kişiselleştirilmesi ya da ulusal zenginleşme ile kendiliğinden çözüleceği söylemi karşısında hep var oldu. Buğra (2013a: 12-3) bunu sosyal politikada iki farklı damarın birlikte varoluşu şeklinde anlatmaktadır. Buna göre sosyal politikada ilk eğilim, "mülksüz insanın asli işlevinin ücret karşılığı çalışmak olduğunu" düşünen ve kamu kaynaklarının, yoksulların ve toplumun genel refahı için kullanımı konusunda şüpheli bir teorik duruş sergileyen, yoksulları suçlama eğilimi ve hayırseverlik yoluyla yoksulluğun çözümü gibi eğilimleri içerebilen bir tutumdur. Bunun karşısında yer alan ikinci sosyal politika eğilimi ise; insanın, toplumun bir üyesi olması nedeniyle emek piyasasının öncelikleri karşısına sosyal hakların koyulmasını savunan, toplumun varlığını piyasanın varoluşunun şartı sayan ve bu nedenle mülksüz insanın haklarının siyasi merciler aracılığıyla "hak temelli" bir söylemle garantilenmesi gerektiğini belirten bir tutumu savunur.

Sosyal politikanın iki damar eşliğinde bu işleyişi, Polanyi'nin 19. yüzyıl boyunca modern toplumun "çift yönlü dinamiği" olarak adlandırdığı hareketlilikle de ilgilidir. Polanyi (2009: 191-5), bir taraftan kendi iç gereklilikleri doğrultusunda sürekli gelişen ve toplumsal işleyişi kuşatan piyasanın karşısına, "toplumun korunması"nı esas alan bir tepkiyi koyar. Özellikle genel oy hakkı ve işçi sınıfının gücünün belirişi ile beraber, emeğin metalaşması karşısında toplumun siyasi ve ekonomik işlevleri birbirinden ayrışmışken, ekonomik liberalizm ve sosyal korumacılık ilkeleri birbirine karşı çalışmaya başlamıştır. Bu noktada, Buğra'nın öne çıkarttığı hak temelli sosyal politika tutumunun Polanyi'nin gösterdiği sosyal korumacılık eğiliminde uzun bir geçmişi olduğu söylenebilir. Bu iki eğilim 20. yüzyılı da boydan boya kat edecek şekilde yoksulluğa ilişkin tartışmalarda boy gösterecek ve yapılacak tanımlama çalışmalarının içine sızacaktır.

Yoksulluk çalışmalarında öncelikli olarak gündeme gelmiş tanımlama mutlak yoksulluk tanımıdır. Daha sonra gündeme gelen yaklaşımlar da bu kavramsallaştırmaya yönelik eleştiriler üzerinden temellenmiştir. Bu nedenle önce mutlak yoksulluk ve ardından ilk kavramsallaştırmaya karşı yükseltilen diğer tanımlama girişimlerine bakabiliriz.

### 1.4.1. Mutlak Yoksulluk

19. yüzyıl sonlarında İngiltere'de geliştirilen "gelir/tüketim harcamaları kıstasları"na dayandırılan bu tanımlama; temelde belli miktarda temel gıda maddelerinden oluşan bir gıda sepetinin veya asgari kalori normunun maliyetine bağlı olarak yapılan bir hesaplamayı içerir. Bu maliyeti karşılayabilecek bir gelir ve kaynağa sahip olamama durumu mutlak yoksulluk hali olarak tespit edilir (Şenses, 2013: 62 ve Sapancalı, 2005: 55). Bu yaklaşıma göre yoksulluk; "insanların ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli kaynağa sahip olamama durumu" veya "mutlak asgari refah düzeyinin altında kalma durumu" ve "yaşamda kalabilmek için gerekli mal ve hizmetlere olan ihtiyaçlarının karşılanamaması durumu" (Alagh, 1992: 109'dan akt. Şenses, 2013: 63) şeklinde tanımlanmaktadır.

"Bireyin geçimini sağlayabilmek için ihtiyaç duyduğu kaynaklardan yoksun" (Marshall, 1999: 825) olduğu bu durumda, "yoksulluk çizgisi, kişilerin kendi değerlendirmeleri sonucu değil, uzmanların üzerinde anlaştıkları ihtiyaç esaslarına göre saptanmış mal ve hizmetlerin satın alınabilmesi için gerekli en az maliyeti yansıttığı için nesnel yoksulluk çizgisi olarak tanımlanmaktadır." (Şenses, 2013: 63)

Mutlak yoksulluk yaklaşımında tespiti sağlayan "ihtiyaç", "refah" ve "kaynaklar" tanımlarının belirsiz olduğu ve farklı toplumsal bağlamlara göre yeniden belirlenebildiğini söyleyen Şenses (2013: 63-5), değiştirilen kalori gereksinimine göre farklı yoksulluk sınırları ve bunun sonucu olarak farklı yoksulluk oranlarına ulaşılabileceğini, farklı coğrafyalarda temel besin maddelerinin değişimine göre yeniden maliyetlendirilebileceğini belirtir. Aynı zamanda, temel gıda ihtiyaçları yanında barınma, giyim gibi gıda dışı harcamaların da dâhil edilebileceği bir temel ihtiyaçlar yaklaşımı, mutlak yoksulluğun "dar" biçimi karşısına daha "geniş" bir biçimini çıkartmış olur. Genelde gelişmekte olan ülkeler için uygulanan mutlak

yoksulluk yaklaşımı, gelirleri temel aldığı için, sosyal hakların kurumsallaşmadığı ülkelerde zor çalışma koşullarında kazanılan, fakat gelecek için güvenilir bir birikimi imkânsız kılan düşük ücretlerin varlığına dayanarak yoksulluk çizgisinin hemen üzerindeki geniş bir grubu yoksul-olmayan olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle gelir esasına göre yapılan tespitlerin, gerçek yoksulluk düzeyini ifade etmediği yönünde eleştiriler yapılmaktadır (Şenses, 2013: 86-7). Yine bu doğrultuda Amartya Sen (2004: 142), gelir yoksulluğu anlamında dünyanın en yoksul iki bölgesi olarak tespit edilen Güney Asya ve aşağı Sahra Afrikası hakkında yapılan tespitlerin tek başına bu bölgede yaşanan yoksunlukların içeriğine ve kıyaslanmasına dair hiçbir veri sunmadığını belirtir.

### 1.4.2. Göreli Yoksulluk

Mutlak yoksulluğun kişi için uzmanlar tarafından belirlenen ve ancak geçinmeye yeten bir alt sınırı esas alan yaklaşımı çeşitli eleştirilere uğramıştır. Burada insanın toplumsal bir varlık oluşu, bir toplumsal çevre içinde yaşaması ve bu toplumsal çevrenin gerektirdiği normların bir maliyet içerdiği atlanmıştır. Göreli yoksulluk yaklaşımı bu duruma bir tepki olarak da okunabilir. Oyen'in tanımına göre göreli yoksulluk; "maddi kaynakların, toplumda adet haline gelmiş veya en azından özendirilen ve onaylanan normal etkinliklere katılımın, konfora ve yaşam koşullarına sahip olmanın, olanaksız veya son derece kısıtlı hale gelecek kadar yetersiz kalması" (Oyen, 1992: 617'den akt. Şenses, 2013: 91) durumudur. Bu tanımlamada, insanların toplumsal ilişkilere saygın bir birey olarak katılımını sağlayacak kaynakları göz önüne alınarak yoksulluk durumu tanımlanmaktadır. Bu duruma göre, temel ihtiyaçlarını giderebilecek bir gelire sahip olmasına rağmen toplumsal normlara göre yoksul sayılabilecek nüfus kesimi kesinlikle daha büyük olacaktır. Göreli yoksulluk yaklaşımı, daha çok mutlak yoksulluğun sorun olmaktan çıktığı gelişmiş ülkelerde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Göreli yoksulluğun, nispeten daha sosyolojik bir bakışın sonucu olması ve toplumsal yaşamın içinde algılara ve görünürlüğe bağlı kıyaslamalarla gösterilebilen bir duruma vurgu yapması, nicel ölçülebilirliği itibariyle zayıf bir kavramsallaştırma olarak düşünülmesine neden olmuştur. Bu duruma ilişkin, mutlak yoksulluğun

olmadığı bir toplumda göreli yoksulluğun tespit edilebileceği söylenmektedir. Şenses bu muğlaklığı ortadan kaldırmak için, göreli yoksulluk çizgisinin uygulamalı araştırmalarda ortalama veya medyan gelirin belirli bir oranı olarak tespit edildiğini belirtir (Şenses, 2013: 92).

Bu iki temel yoksulluk tanımından yola çıkılarak geliştirilmiş endekslerin aracılığıyla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından gündeme getirilen "insani yoksulluk" kavramı bir ölçme aracı olmanın ötesinde temel gereklilikleri hatırlatması açısından önemlidir. "İnsani gelişme" kavramından "insani yoksulluk" kavramına doğru yapılan geçişle; kişi başına gelir hesaplarıyla beraber temel insan yeteneklerini sürdürmek için gerekli mal, hizmet ve altyapıya (hijyen, eğitim, iletişim, içme suyu) erişim unsurlarını da içeren bir değerlendirme yapılmaktadır (Arpacıoğlu-Yıldırım, 2011: 63 ve Sapancalı, 2005: 57). Şenses (2013: 103) geliştirilen bu endekslerin iktisat merkezli basit gelir hesaplamalarına dayalı yoksulluk tanımlamalarının ötesini gösterdiğini belirtir fakat yoksulluk hakkındaki bilgimizi arttırmak yönünde fazla bir katkısı olmadığını ekler.

### 1.4.3. Yeni Yoksulluk

Keynesyen uzlaşmanın sonucu olarak tam istihdam ve sosyal hakların işlevsel olduğu sosyal devletin üzerinde yükseldiği temelin neoliberal iktisadi politikalar ve post-fordist üretim ilişkileri sonucunda değişimiyle 80'lerden itibaren yoksulluk olgusuna yeni bir boyut ekledi. Sosyal dışlanma benzeri kavramların kullanıldığı bu yeni bağlamda yoksulluk için önerilen kavramlardan biri de "yeni yoksulluk"tur. Burada olgunun yeniliği ile kasıt, tam istihdam ile gelir eşitliği arasında uyumlu birlikteliğinin bozulması (Esping-Andersen, 2011b: 60) sonrasında ortaya çıkan ve kentsel ortamda metalaşmış emeğin eşlik ettiği bir durumdur. Sanayileşmiş ülkelerde kitlesel üretim sektörlerinde yaşanan düşüşten sonra belirli bir kesimin bilinçli olarak işgücü piyasasının dışında bırakıldığını söyleyen Şenses (2013: 137) buna eşzamanlı olarak gelişmekte olan ülkelerde yapısal uyum programları sonrası işini kaybeden yeni yoksullar grubunun oluştuğunu belirtir ve büyüme hızına bağlı olduğunu söylediği yeni yoksulları kronik yoksullardan ayırır.

Işık ve Pınarcıoğlu (2013: 67-73) ise iktisadi sistemler tarafından kapitalizmin başından beri içerilen ve dışlanan yoksullar olduğunu belirtip; teknolojik değişimlere bağlı olarak emek arzı ihtiyacının giderek azalması, emek yoğun sektörlerin küresel alanda yer değiştirişi, hizmet sektöründe artan istihdamın niteliği ve uzun dönemli işsizlik olguları sonucunda daha önce asgari yetenek gerektiren işlerde çalıştığında rahatlıkla geçinebilen kesimlerin artık düşük ücretler ve düzensiz işler nedeniyle yoksullaştığını söylemektedir. Gelişmiş ülkelerdeki yeni yoksulların durumunu anlatan ve küreselleşmenin sonucu olan bu tablo, suç olgusunun artışını beraberinde getirmekte ve "kıtlık yoksulluğundan risk yoksulluğuna geçişi" göstermektedir. Bu süreçte emek piyasasından dışlanan ve yoksullaşan kesimler, sosyal devletin korunaklı ortamının ortadan kalkışı ile beraber yapabilirliklerini yitirmek tehlikesi ile karşı karşıyadırlar. Kendi imkân, beceri ve dinamiklerini kullanarak yoksulluktan çıkışı mümkün olmayan bu kesim, sosyal dışlanma nedeniyle yoksullaşmış bir kesim değil, daha çok geçmişteki endüstriyel üretime uygun vasıflarının yeni endüstrilere uyum sağlayamamasıyla emek piyasası dışında kalan ve yeni sektörlerdeki düşük ücretler nedeniyle çalışarak geçinemeyen bir kesimdir. Yeni yoksulluk, Işık ve Pınarcıoğlu'na göre, bu nedenle sosyal dışlanmanın sonucu değildir, fakat sosyal koruma programlarının etkinliği olmadığı takdirde, statü düşüşü nedeniyle sosyal dışlanmaya maruz kalacak ve yapabilirliklerini kaybettiği için yoksulluk kültürüne gömülecek bir kesimdir. Buna göre sistem daha önce emekleri üzerinden içerdiği asgari vasıf sahibi çalışanları artık dışlayarak yeni bir yoksulluk durumu üretmektedir. Bu durum, Buğra ve Keyder'in (2003:11) aktardığı "istihdamsız büyüme" süreci ile de uyumlu görünmektedir.

### 1.4.4. Kırsal – Kentsel Yoksulluk

Buraya kadar aktarılan yoksulluk tanımları büyük ölçüde kentsel ortamda karşılaşılan yoksulluk olgusu ile ilgiliydi. Çalışmanın alanı kentsel ortamla sınırlandığı için kırsal yoksulluğa odaklanılmadı. Yoksulluk olgusu tanımlanırken kentsel-kırsal ikiliğinin kullanımı sadece mekânsal farklılaşmayla ilgili olmayıp, bu daha çok geçinme stratejileri ve imkanlarının farklılığına bağlı bir durumdur. Kırsal yoksulluk yukarda Polanyi'ye atıfla belirttiğimiz toprağın metalaşması olgusunun

sonuçlarıyla ilgiliyken, bu kırsal yoksulluk hali nüfusun artışı ile birleştiğinde kitleleri kentsel alanlara göçe zorlamakta ve kentler üzerinde sürekli artan bir nüfus baskısını beslemektedir. Kentsel mekânda daha önce sahip olduğu becerilere dayanarak hayatını sürdürmesi mümkün olmayan göçmenler, yabancısı oldukları üretim ve çalışma ilişkileri içinde iyi koşullarda istihdam edilmeye bağlı olarak yoksulluktan kurtulabilirler. Öte yandan birkaç nesildir kentte yerleşik olan nüfus ise tamamen emek talebinin yapısına bağlı olarak geçimini sürdürmek durumundadır. Emeğin metalaşması olgusunun sosyal politikalar ile sınırlanmasına bağlı olarak piyasa karşısında dengeleyici bir güç olarak devletin düzenleyiciliği devreye girmektedir. Fakat bu koşullar büyük oranda makro düzeyde iktisadi sistemin sunduğu imkânlar ve tercihlerle ilgilidir.

Kırsal ve kentsel nüfus ile tarım ve sanayi üretimi arasındaki denge ülkeden ülkeye değişmekle beraber dünya genelinde yoksulluğun kentsel alanlara akışı yönünde genel bir eğilim görülmektedir. Küreselleşme ve neoliberal iktisat politikalarının gereği olarak yapısal uyum programları da bu eğilimi beslemektedir. Kentsel yoksulluk, nakit ekonomisine dayalı geçinmeye bağımlılık, tehlikeli ve yoğun yerleşimlere bağlı çevresel tehlikelere açıklık, geleneksel toplumsal korumalardan yoksunluk sonucu sosyal parçalanma risklerinin yüksekliği ile karakterize edilebilir (Şentürk, 2008: 29). Kentsel yoksulluğu değerlendiren Dünya Bankası, "iş fırsatlarına ve gelire sınırlı erişebilirlik, konut imkânlarının ve hizmetlerin yetersizliği, şiddetin hâkim olduğu sağlıksız bir çevre, sosyal koruma mekanizmalarından yoksunluk, sağlık ve eğitim hizmetlerine erişim imkânının sınırlı olması" (Şentürk, 2008: 28) gibi özelliklerle tanımlanmaktadır.

Tarımın ticarileşmesi ve sanayi kapitalizminin gelişimine bağlı olarak Avrupa kentleri için yukarıda örneğini verdiğimiz ve kentlere doğru akan nüfus hareketliliği daha geç dönemlerde gelişmekte olan ülkelerin de karşılaştığı bir soruna dönüştü ve kentsel yoksulluğun küreselleştiği bir döneme geçildi. Piyasa dışı üretim araçlarından yoksunluk, yani "mülksüzleşme" nedeniyle kent yoksulluğu güçlü sosyal politikaların yokluğunda tamamen korumasız kalabilmektedir ve bu durum onu kırsal yoksulluktan ayırmaktadır.

Bu arada, gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasında kentsel yoksulluğun yoğunluğu arasında bir farkı gözden kaçırmamak önemlidir. Gelişmiş ülkelerde nispeten daha sınırlı bir olgu olarak kentsel yoksulluğa rastlanırken gelişmekte olan ülkelerde önemli bir kesimin içinde bulunduğu "normal" bir durum olarak yaşanabiliyor. Gelişmekte olan ülkelerde düzenli ve yeterli bir geliri olup sosyal güvenlik şemsiyesinin korumasında olan bir kısım kentlilere karşın çok geniş bir nüfus grubunun enformel sektörlerde, düzensiz işlerde ve korumasız çalışması, dışlanmış kabul edilmeden ve tolere edilebilir bir yoksunluk düzeyi ile yaşaması doğal görülebiliyor (Yılmaz, 2008: 133).

Yoksulluk hakkında temel tanımlara atıf yaparak aktardığımız bu tartışmalar, daha önceki kısımda tarihsel sürece atıfla kurduğumuz ilişkinin halen süregittiğini ve teorik düzeyde yapılan tercihlerin de bu ilişkiden bağımsız olarak anlamlandırılamayacağını gösteriyor. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde buradaki kavramlardan birini temel almaktansa bu tartışmanın kendisinden beslenmeye çalışacağız.

## İKİNCİ BÖLÜM

## ENGELLİLİK: TARİHSEL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın bu bölümünde ilk olarak, engellilik hakkında kullanılagelen temel kavramların kaynaklarına dair kısa bir tartışma yürütülecektir. Ardından engellilik olgusunun sosyal teori içinde izi sürülecek ve kapitalizme eşlik eden toplumsal değişimlerin, engelliliği nasıl dönüştürdüğü ile engellilerin bu değişime verdiği karşılığa değinilecektir. Son olarak gündelik hayatın içinde karşılaşılan sorun alanları kısaca tanıtılacaktır.

### 2.1. Engellilik Hakkında Kavramsallaştırmalar

Burada tanımlanmaya çalışılan engellilik olgusu hakkında günlük dilde birçok sıfat ve kavram kullanılmaktadır. Bu sıfat ve kavramların engelli kişi tarafından kendi durumu için ya da başkaları tarafından ona karşı kullanılması farklı değer atıflarını içerebiliyor. Seçeceğimiz herhangi bir tanımlama tek başına dil-içi tartışmayı bitirme ve nötr bir içerik iletme kapasitesine sahip olmadığı için; tercihlerimizin üzerinde şekillendiği gündelik, hukuki ve teorik dil içindeki ayrımlara dikkat etmeliyiz. Bu nedenle buradaki kavramsal tercihin de bir açıklaması olmak üzere öncelikle ilgili ve bazen eş-anlamlı kullanılan kavramların tarihi verilmeye çalışılacaktır.

Dünya Sağlık Örgütü'nün 1980 yılında ilk kez yayınladığı ve 1993 yılında revize ettiği sınıflandırma sistemine göre; bozukluk (impairment), yetiyitimi/özürlülük (disability), engel (handicap) kavramları çerçevesinde tanımlamalar yapılmıştır (Ertürk, 2004 ve Çalık, 2004). Türkçe yayınların bir kısmında halen dolaşımda olan bu üçlü ayrımın, DSÖ tarafından 2001'de neredeyse tamamen yeniden yapılandırılan sınıflandırma sistemiyle[7] lağvedilmesine rağmen kavramsal kullanımlar üzerine ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Bu nedenle Türkçede bu üçlü ayrımın nasıl şekillendirildiğine bakmakta yarar vardır:

[7] "International Classification of Functioning, Disability and Health –ICF" başlığıyla anılan bu yeni sınıflandırma sistemi 2004'te Türkçeye çevrilmiştir (ÖZİDA, 2004).

"**Noksanlık (Impairment)**: 'Sağlık bakımından 'noksanlık' psikolojik, anatomik veya fiziksel yapı ve fonksiyonlardaki bir noksanlığı veya dengesizliği ifade eder.'

**Özürlülük (Disability):** 'Sağlık alanında 'sakatlık' bir noksanlık sonucu meydana gelen ve normal sayılabilecek bir insana oranla bir işi yapabilme yeteneğinin kaybedilmesi ve kısıtlanması durumunu ifade eder.'

**Maluliyet (Handicap)**: 'Sağlık alanında 'maluliyet' bir noksanlık veya sakatlık sonucunda, belirli bir kişide meydana gelen ve o kişinin yaş, cinsiyet, sosyal ve kültürel durumuna göre normal sayılabilecek faaliyette bulunma yeteneğini önleyen ve sınırlayan dezavantajlı bir durumu ifade eder.'" (Artar ve Karabacakoğlu, 2003: 7)

Burada aktarılan yeniden düzenleyici-çeviride de görüldüğü gibi İngilizceden çevrilen bazı kavramların Türkçedeki karşılığı aynı paragraf içinde bile farklılaşabiliyor. Özellikle "disability" için seçilen kavram karşılığının çeşitli yerlerde farklılaştığını görebilmektedir. Sağlık disiplinleri kökenli bu tanımlama sistemi, hâlen sakat, özürlü, engelli, malul kavramları arasında birçok yerde çekilmeye çalışılan ayrımlarda da etkili olmaya devam etmektedir.

Oysa DSÖ, 2001 tarihli ICF sınıflandırma sisteminde; Vücut İşlevleri ve Bileşenleri, Etkinlikler ve Katılım ile Çevresel Etmenler başlıklarında sağlık bileşenlerini yeniden tanımlamaya yönelmiştir. "Etiyoloji açısından tarafsız-nötr bir bakış açısı" (ÖZİDA, 2004: 4) kullanmayı özendirme amaçlı bu yeni sınıflandırmanın Türkçe çevirisinde de "disability" kavramı karşılığında "yetiyitimi" tercihi yapılmıştır. İlgili tanım ise şu şekilde yapılmaktadır:

"**Yetiyitimi**, işlev veya yapı bozuklukları, etkinlik sınırlılıkları ve katılım kısıtlılıkları için kullanılan geniş kapsamlı bir terimdir. Birey (sağlık koşulları ile birlikte) ve bireyle bağlamsal etmenler (çevresel ve kişisel etmenler) arasındaki etkileşimin olumsuz yönlerini belirtir."(ÖZİDA, 2004: 211)

Bu tanımda da görüleceği gibi DSÖ'nün eski sınıflandırma sistemine kıyasla burada temel bir fark vardır. Yeni sistemde bireyin yeti yitimi, sosyal ve maddi

çevresi ile girdiği ilişki içinde açığa çıkan bir durum olarak ele alınmaktadır. Benzer bir tanımlama eğilimi 2006'da BM tarafından kabul edilen ve 2008'de Türkiye tarafından kabul edilen "Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme"de görülmektedir. Sözleşmenin belirleyici olmak üzere seçtiği temel tanımın resmi çevirisi şu şekildedir:

> "Engelli kavramı diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin bir şekilde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişileri içermektedir." (ÖZİDA, 2010; 10)

DSÖ ve BM tarafından kabul edilen bu tanımlamalar, aynı zamanda uluslararası alanda çalışan hak hareketlerinin etkisi sonucu son şeklini almış tanımlamalar olup; birey – toplum – hizmet sağlayıcı – kamu yönetimi – yapılandırılmış mekân ilişkisinde ortaya çıkan sınırlandırıcı etkinin "engellilik" tanımlamalarında merkezi bir öneme kavuşmasını sağlamıştır. (Burcu, 2006: 64) Bu durumu belirtmek üzere bir aktivist grubun paradigma dönüştürücü bildirisinden alacağımız şu alıntı açıklayıcı olacaktır:

> "(Sakatlık;) Yeti yitimleri olan insanları dikkate almayan ya da çok az dikkate alan ve dolayısıyla ana akım toplumsal faaliyetlerden dışlayan çağdaş bir toplumsal düzenin yol açtığı dezavantajlar veya faaliyetler kısıtlamasıdır." (UPIAS[8]'tan akt. Shakespeare, 2011: 53)

2000'li yıllar itibariyle bir ana-akım dili haline gelen ve aynı zamanda uluslararası hukuk diline dönüşen bu tanımlama eğilimi, engelli bireylerin yaşadığı sorunlara dair konuşulan çözüm önerilerinin de çerçevesini belirlemesi nedeniyle önemlidir.

Bu sürece paralel olarak, Türkiye'de 2005 yılında engelli bireylere ve gruplara yönelik yürütülecek sosyal hizmet ve sosyal politikaların ana çerçevesini oluşturacak bir kanun çıkarıldı. "Özürlüler Kanunu" olarak anılan 5378 sayılı bu

[8] 1974'de İngiltere'de kurulan bu örgütün tam ismi, Union of the Physically İmpaired Against Segregation (Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Yeti Yitimi Olanların Birliği)

kanun aynı zamanda resmi süreçlerde kişinin durumunu belgelemesini sağlayacak tanımlama ve uygulama standartlarının ilke ve çerçevesini de belirledi. Bu kanunda yapılan tanım şu şekildedir;

> "Özürlü: Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan ve korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişiyi ifade eder." (ÖZİDA, 2010: 33)

Bu tanım, belgeleme süreçlerini düzenlemek gibi pratik bir amaç doğrultusunda ve devralınan kamu yönetimi kültüründe baskın olan sağlık eksenli düşüncenin etkisiyle bu şekilde yapılandırılmış görünmektedir. Tabii ki bu belgeleme süreci kamu kurumlarının bütün uygulamalarında kimleri özürlü/engelli olarak kabul edip, yasayla tanımlanan haklardan yararlandırılacağını belirlediği gibi kurumsal temelli bütün tespit ve araştırma süreçlerinde de belirleyici olmuştur. Doğal olarak bütün alan çalışmalarında da katılımcıların seçileceği evrenin genişliğini, yine bu tanıma dayalı belgeleme süreci etkilemektedir.

Bunun yanı sıra, uluslararası hak hareketlerinin etkisi sonucu sosyal bilimler içine taşınan ilgili tartışma metinlerini Türkçe'ye "Sakatlık Çalışmaları" üst başlığı, bu metinlerde ki "disability" kavramını ise "sakat" karşılığıyla çeviren Dikmen Bezmez ve arkadaşlarının tercih gerekçesine de dikkat edilmelidir. Onlara göre;

> " Ancak 'sakat' teriminin içerdiği düşünülen bu (olumsuz) anlam, küçük de olsa görece politize bir grup tarafından tersyüz edilmiş ve terim, kendileri de sakat olan bu kişiler tarafından yeniden benimsenmiş görünüyor. Burada sözünü ettiğimiz süreçte, 'sakat' kelimesinin olumsuz bir duruma işaret ettiği varsayımı eleştiriliyor ve 'sakatlık' bir durumun adı olarak yeniden benimseniyor."(Bezmez ve ark., 2011: 24)

Bezmez ve arkadaşlarının aktardıkları bu durum, hem değersizleştirici olduğu varsayılan bir tanımlamanın özgüvenli bir aktivizmle nasıl yeniden

içeriklendirilebileceğini, hem de dil-içi bir çatışmanın sonlanamazlığını göstermesi açısından önemlidir.

Son olarak, özellikle sosyal medya araçlarıyla yeniden şekillenen paylaşım ve tartışma ağlarına baktığımızda, hak savunucu gruplar tarafından "engelli" tanımının daha çok tercih edilen bir ifade olduğunu görüyoruz. Grup içi tartışmalarda olgunlaşan ve gitgide kamusal alanda karar alıcı kurum ve gruplar üzerinde etkili olmaya çalışan gerekçelendirmeler eşliğinde, "özürlü" tanımlamasının değersizleştirici olduğu düşünülen içeriğinin etkisine karşı yeni bir tanımlama örneği olarak "engelli" tanımı daha tercih edilebilir olarak öne çıkmıştır. Hukuki mevzuatta 2005'ten itibaren tercih edilen ve kavramsal birlik sağlamak üzere kullanılan "özürlü" tanımı[9] sivil toplum örgütleri ve aktivistleri tarafından eleştiriye uğramıştı. Bu durumun sadece farklı bir tanımlama arayışı değil aynı zamanda sosyal politika süreçlerinde, müdahil bir grup öznelliğinin oluşumuyla da ilişkili bir mücadeleyi yansıttığı düşünülmelidir. Tartışmalar ve eleştiriler sonucunda, 2013'te yapılan bir yasal değişiklikle[10] "engelli" kavramı resmi metinlerde temel tanımlayıcı olarak kabul edilmiştir.

Yukarı da aktardığımız farklı tanımlama arayışları ve süreçlerini düşünerek bu yazıda genel bir kavramsal tercih yapmak durumundayız. Hem hak savunucu sivil toplum aktörleri tarafından daha çok tercih edildiğini düşündüğümüz bir tanımlama olması hem resmi görüşün değişimini sağlayan bir öneri olması nedeniyle çalışma boyunca "engelli" kavramı kullanılacaktır. Bu kısımda, engellilik olgusu hakkında yazılı literatürde gelişen tanımlamaların kısa bir özeti verilerek, alanda devam eden ve muhtemelen her yeni sosyal-siyasal momentte farklılaşarak devam edecek dil-içi çatışmada sabitlenmiş bir konum alınmamaya özen gösterilmiştir.

[9] Hukuki metinlerdeki ilgili tanımlamaların çeşitliliği ve bu tanımlamalar arasında birlik arayışı hakkında şu metinlere bakılabilir: Şule Ürker, Türk Mevzuatında Özürlülük Terminolojisi (Öz-Veri, 13.sayı, 2010) ve Yener Şişman, Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme (Sosyal Politika Çalışmaları, 28. Sayı, 2012). Bu metinler aynı zamanda "engelli" kavramının tercihi öncesindeki dönemin resmi görüşünü yansıtması açısından da önemlidir.

[10] 25.4.2013 tarihli ve 6462 sayılı Kanun metni için:
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/05/20130503-1.htm Erişim Tarihi: 10.11.2014

## 2.2. Engellilik – Kapitalizm İlişkisi

Gündelik hayatın sürdürülmesini sağlayan çeşitli beceri ve fonksiyonlarda farklı düzeylerde sınırlılıkları olan insanlar tarihin her döneminde toplumsal yapılanmalara bağlı sorunlar yaşamıştı. Yeti eksikliği/sınırlılığı anlamında engellilik bu haliyle yeni bir olgu değildi. Fakat kapitalizmin gelişimiyle beraber hâkim üretim tarzının değişimi herkesin hayatını dönüştürdüğü gibi engelli kişilerin hayatını da dönüştürdü. Küçük aile işletmesine dayalı bir geçim ekonomisinden emeğin metalaştığı bir piyasa sistemine geçiş, aynı zamanda ailenin düzenleyici olduğu bir toplumsal sistemden fabrikanın düzenleyici olduğu bir toplumsal sisteme geçişi gerektirecekti.

Yukarda Polanyi'ye atıfla aktarılan toprak, para ve emeğin metalaşması süreci, kapitalizmin yoksullukla doğrudan ilişkisini gösteren bir mahiyet taşıyor. Yine Polanyi'ye göre bu durum, pre-kapitalist toplumlarda toplumsal hayata egemen olan karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi (kendine yeterlilik) ilkelerinin ilişkiselliğini ve bütünselliğinin yıkılması ile ilişkiliydi. Ev idaresinin, topraktan veya zanaattan koparak ücretlendirilmiş (özgür) emekle kurduğu yeni ilişki geçinmenin temel formu olmaya başlamıştı.

Şehirlere yığılan ve geçinmek için emeğini satmak mecburiyetinde olan geniş kitlelerin dâhil olacağı yeni üretim sistemi fabrika düzeniydi (Oliver, 2011a: 211). Fabrika düzenindeki otomasyon ise temelde çalışma sürecini yeniden şekillendirmişti. Engellilik olgusunun kapitalizm ile ilişkisi ise bu noktada açığa çıkacaktır. Çünkü fabrika sistemi, emeğini satmak mecburiyetinde olan kitleler içinde kimin çalıştırılmaya, emeğinin satın alınmaya uygun olduğunu belirleyecek bir içerik taşımaktadır.

Fabrika sisteminin temel yenilikleri; çok sayıda işçinin aynı anda aynı işi yapması, işçinin makineye uyum sağlamak mecburiyetinde olması, işçinin belirli bir hız ve ritme tabi olmasıdır. Demircioğlu'na (2010: 59) göre daha önce zanaatkârın denetiminde olan makineye karşın şimdi işçi, makinenin bir uzantısına dönüşmüştür, yani işçinin hareketleri makinenin denetimine tabidir. Doğal olarak bu süreç "normal insan" gözetilerek üretilen makineye uyum sağlayamayacak birçok insanın,

uzuvlarında kısıtlılık olan, belirli bir hızı yakalayamayacak ya da makinenin işleyişini kavrayamayarak onunla koordine olamayacak engellilerin çalışma hayatından dışlanması anlamına gelecekti. Kapitalist genişlemenin aynı zamanda "canlı emek yerine ölü emek ikamesi, yani işçilerin yerine makinelerin geçmesi" (Demircioğlu, 2010: 71) ile doğrudan bağlantılı olması da makineyi vazgeçilmez kılarken buna bağlı olarak makineyle koordine olamayacak insanların yetersiz olarak tanımlanmasını ve çalışma hayatından dışlanmasını gerektirecektir. Fabrika düzenindeki yüksek hızlı çalışma düzeninin gerektirdiği fiziksel performansın yüksekliği birçok kişiyi doğal olarak istihdam dışı bırakacak ama bunun ötesinde de sakatlanma risklerini arttıran üretim süreci çok sayıda işçinin iş kazaları ile sakatlanmasını ve istihdam-dışı kalmasını sağlayacaktı (Seyyar, 2001: 24). Ailenin iktisadi bir birim olarak yeterliliğinin kalmadığı koşullarda bu dışlanma, aile engelli bireyi koruyor dahi olsa, engelli üyenin sadece tüketici olduğu ve dolayısıyla yoksulluk riskini yükselten bir durumu olağanlaştıracaktır.

Feodal toplumda engelliliğe karşı ayrımcılık içeren neredeyse hiçbir "maddi temelin" bulunmadığını söyleyen Gleeson'a göre, "neredeyse tüm feodal meslek ve çalışma faaliyetleri sanayi kapitalizminin çalışma rejimlerine kıyasla yeti yitimi olan kişilere daha açıktı. Örneğin el zanaatlarında çalışmak, mekanikleşmiş ve standartlaşmış ritimlere uyarlanmış çalışmadan daha kolaydı. Sanayi çağında, yeti yitimi olan kişilerin çalışabileceği birkaç özgül alan vardı – kapıcılık, bekçilik, sokak satıcılığı, eğlence işleri ve ev hizmetçiliği – ama bunlar feodalizmde var olan daha kapsayıcı emek biçimlerinin gölgeleriydi sadece" (2011: 373). Gleeson, ilk engellemenin "toplumsal üretim ilişkilerinde sakat emek gücünü giderek değersizleştiren teknik-mekansal biçimler"de gerçekleşen değişimde aranması gerektiğini belirtir. Manifaktür üretim ile başlayan iş örgütlenmesinin bu yeniliği daha sonra Taylorist ve Fordist iş örgütleme yöntemleriyle daha da keskinleşecek ve çalışan bireyi "eksiksiz-normal insan" olarak dayatan bir toplumsal düzenleme sistemine dönüşecekti. Bunun sonucu olarak "üretim ilişkilerinin belirlediği normlar; 'sağlıklı olmak' – 'normal olmak'… bu da fabrika işinde belli bir üretkenliğe ve sosyal role sahip olmak ya da hepsinden önemlisi askerliğe elverişli olmak" (Demircioğlu, 2010:74) özdeşliğine götürecektir. Baumann'ın "üretici-asker bedeni"

dediği fabrika, okul, kışla ve diğer kapatılma kurumlarında disipline edici talimden geçirilerek şekillendirilen "sağlıklı beden", askerlik yapabilecek ve fabrika ritmine uyum sağlayabilecek bir bedendir. Bedenin "toplumsal uygunluğu" ise fiziksel güç ve fiziksel beceri normlarına sahip olabilmesiyle ilişkilidir. Yani kışlanın ve fabrikanın gerektirdiği bedensel egzersizlerin tarif ettiği bir sağlamlık-normallik hali ölçü olacaktır. Böylece bedenin bu kurumların taliminden geçmediği veya geçemeyeceği, bedensel egzersizlerin başarılamadığı durumlar sağlığın ve normalliğin karşıtını tanımlamak için gerekli bilimsel repertuarı oluşturacaktır (Baumann, 2001: 144-5 ve Oliver, 2011b: 229). Fabrika sistemi benzetmesinden yararlanan ve beden sosyolojisinin teorik imkânlarına açılan şu pasaj bu durumu açıklayıcı olacaktır.

> "Modern beden, yani üretici-asker bedeni sıkı yönetiliyordu; akıllıca manipüle edilen çevre güçleri tarafından biçimlendiriliyordu ve tıpkı Taylor'un montaj hattında olduğu gibi, zekice tasarlanan çevreler tarafından kurallı hareketlere itiliyordu. Burada bedenin kendisinden istenen tek şey, dışarıdan uyarılara doğru biçimde ve gerekli canlılıkla tepki vermesi için gereken iç gücü kendisinde toplama yetisiydi. Bu yetiye 'sağlık' deniyordu. Bunun tersi olan 'hastalık' ise yetisizleşmeyi simgeliyordu." (Baumann, 2001: 156)

Taylorizm, ustaların yetki alanında olan üretim sürecindeki farklı uygulamaların bilgisinin derlenip, en verimli olanlarının standartlaştırılmasına dayanıyor ve iş süreçlerinin, yöneticilerin gözetiminde planlanıp kontrol edilebilmesini sağlayan bir çalışma düzeni öneriyordu. İş parçalara ayrılıyor ve her parça hızlı bir montaj hattı etrafında yeniden örgütleniyordu. Ustanın aile ve eviyle birleşik olan atölye üretimi yerini önce parça başı üretime sonra endüstriyel üretimin gelişmesiyle fabrika üretimine bırakırken; iş süreçlerinin ve üretim araçlarının kontrolü fabrika üretimini örgütleyen kapitaliste geçmişti. Bu yeni durum üretim süreçlerinin planlanmasının ve kontrolünün bağımsız bir iş haline gelmesini sağlayacak ve işin "bilimsel yönetimi" olarak tanımlanacaktı (Sabuktay, 2014: 24-5; Şahin, 2000: 217-9 ve Buck-Morss, 2004: 119). Benzer bir durum yaklaşık aynı dönemlerde keskinleşen bürokrasinin iç organizasyonunda da görülecektir. Bu

noktada şunu da hatırlamalıyız ki modern devletin ayırt edici özelliğini belirginleştiren bürokrasinin önerdiği büro düzeninin de belli bir memur tipini öne çıkarması, fabrika düzenindeki gibi normalliğin tanımlanmasında etkin olmuştur. Sabuktay'ın Weber'den aktardığı, "ancak genel kurallara uygun olan kişilerin istihdam edilmesi" (2014: 23) kuralı sadece engelli bireyin bu alanda istihdamını zorlaştıran bir normu öne çıkarmaz, daha çok bir dışlamayı ve damgalama işlemini meşrulaştırır ve yaygınlaştırır. Büroya uygun olmayan beden veya birey, bu normlar aracılığıyla kendi eksikliği ve yetersizliği öne sürülerek dışlanır.

Üretim süreçlerinin ve kamunun bilimsel yönetimi, kapitalizmin genişlemek için ihtiyaç duyduğu tekniklerin gelişimini ve yaygınlaştırılmasını sağladı. Devletin gücü ile kapitalizmin doğrudan ilişkisini atlayarak kamusal işlerin ve süreçlerin yönetimi olan bürokrasinin temel özelliklerinin engellilik alanına nasıl etki ettiğine bakmaya çalışalım.

Sivil toplumdan ayrı örgütlenmiş olan modern devletin bir parçası olarak kamu yönetimi ve bürokrasinin gelişiminin burjuvazi ve kapitalizmin gelişimiyle eş zamanlı olduğunu söyleyen Sabuktay (2014: 21-2), Weber'in kuramından yola çıkarak hukuksal düzenin biçimsel özelliklerine ve modern bürokrasinin yönetme-idare etme ilkelerine değinir. Buna göre;

> "Düzenin temel referansları, bireysel özellikleriyle kişiler değil, büro düzeninin kendisiydi. Bürokrasi belirli bir hiyerarşi içinde, daha alt dairelerin, daha üst daireler tarafından yönlendirilebileceği biçimde işlemeli… bürokrasinin hiyerarşik olarak örgütlenmiş yapısı; tek merkezli işleyen, bütünlüklü bir sistem sağlar. 'Büro'daki iş, 'genel kurallara' göre işleyen ve göreli olarak istikrarlı ve açıkça tanımlanmış bir uygulamadır. Bu nedenle, büronun herhangi bir düzenleyici eylemi tekil bir duruma ilişkin düzenleme yapmaz, benzer pek çok duruma uygulanabilecek, soyut düzenlemeler yapar." (Sabuktay, 2014: 23)

Çalışmamız açısından bürokrasinin bu işleyişinin önemi, nüfusun yönetimi bağlamında bir sorun olarak konumlandırılan engelliliğin tanımlanması ve buna bağlı olarak engelli bireyin haklarının saptanması sorunuyla ilişkisinden dolayıdır.

Kapitalizm, erken dönemlerden itibaren önce topraktan kopardığı sonra çalışma hayatından dışlayarak yoksullaştırdığı kesimlerin geçinmesini topluma havale etti. Fakat yoksulluğun kitleselleşmesi, devleti bu konuda önlem almaya mecbur bıraktı. Polanyi'nin (2009: 191-5), "toplumun korunması" dediği sosyal politika sorumluluğu zamanla bürokrasinin düzenleyiciliğine terk edildi. Bu aşamada kimin "engelli" olduğu ve çalışarak geçinemeyecek durumda olduğunun tespiti, dolayısıyla sosyal yardımı "hak eden yoksul" olduğunun belirlenmesi bir bürokrasi işine dönüşür ve yeni bir iş alanının memurlarını oluşturur. Bu noktada sadece saptama-kontrol etme işleri belirmez, aynı zamanda benzer bütün durumlara uygulanabilecek prosedürler, tanımlar, ölçüler oluşmalıdır. Bu prosedürlerin yürütülmesini düzenleyen kurallar ve yetkiler belirlenmelidir. Weber'in öne çıkardığı rasyonelleşme eğilimi (Oliver, 2011a: 221) yine bu sürecin idari-hukuki bir kategori kurmakla sonuçlanmasını sağlar. Sonuçta kimin "engelli" olduğu, bu engelliliğin kim tarafından ve neye göre test edileceği, tespite göre hangi haklara veya yardımlara uygun olunduğunu bildiren "istikrarlı ve açıkça tanımlanmış" bir düzenlilik oluşur. Weber'in belirginleştirdiği bürokrasi, bu haliyle, sosyal yardım sistemleri ve medikal kurumların gücü aracılığıyla engellilik üzerine söz sahibi bir konuma yerleşir, engelliliği tanımlar, yaygınlaştırır, gruplandırır ve damgalar. Yılmaz, "idari bir sorun olarak engellinin kim olduğu" sorusunun önemi ve bunun "nesnel" yollarla tespit için doktorlara havale edilme sürecine değinirken, hak sahipliği tespitleri yapan sağlık kurullarının aynı zamanda engellileri çalışma hayatından dışlayan hâkim söylemi pekiştirdiğini belirtir (Yılmaz, 2014: 331-2 ve Oliver, 2011b: 234).

Taylorist iş yönetimi başlığında yeni iş kollarının kurulmasında olduğu gibi, engelliğin tanımlanması, eğitimi, rehabilitasyonu, tedavisi gibi amaçlar doğrultusunda da yeni iş kolları ve doktor, odyolog, terapist, pedagog, sosyal çalışmacı gibi unvanların yaratılacağı yeni iş alanları oluşacaktır. Daha önceleri bağımsız olarak var olmayan bu yeni iş kolları; engelliliğin kategorik olarak, kapitalist emek piyasasında yeniden biçimlendirilerek nesneleştirilmesini ve kontrol edilip düzenlenebilmesini de sağlayacaktır (Demircioğlu, 2010: 53).

Son olarak basitleştirmeyi göze alarak Vic Finkelstein'in engelliliğin tarihsel gelişimi hakkında üç aşamalı modeline göz atılabilir. Finklestein'a göre ilk aşama

sanayi devrimi öncesi feodal topluma tekabül eder. Bu aşama engelli kişilerle çevre, toplum ve üretim yapıları arasında kendiliğinden bir uyumun varsayıldığı bir dönemdir. İkinci aşama, çalışma mekânının evden fabrikaya kaydığı sanayileşmiş topluma karşılık gelir. Bu aşamada paradoks baş gösterir ve birçok engelli kişi kapitalizmin gelişim düzeyine bağlı olarak istihdam dışı kalır. Daha önce geniş bir alt sınıfın üyeleri olan engelli kişiler bu aşamada sınıfsal köklerinden koparılırlar ve özel, ayrı bir grup haline getirilirler. Engelli kişilerin toplumsal ve eğitimsel açıdan sorun olarak görüldüğü bu aşama aynı zamanda darülaceze, sığınmaevi, tımarhane, koloniler, özel engelli okulları ve özel çalışma atölyeleri gibi kurumlar aracılığıyla toplum dışına sürülerek ayrımcılığa maruz bırakıldıkları bir dönemdir. Üçüncü aşama ise kapitalizm sonrası yeniden yapılanacak toplumu, sosyalizmin eşitleştirici tahayyülünün gerçekleşeceği dönemi varsaymaktadır. Teknolojik gelişmelerin engelliliğin sınırlılıklarını kaldıracağına yönelik bir umut da bu düşünceye eşlik etmektedir. Bu modelde varsayıldığı haliyle ilk aşamadaki otantiklik ve son aşamada teknolojinin iyileştiriciliğine yönelik umut, engellilik üzerine olan çalışmaların gösterdiği gibi son derece şüpheli olsa da, model en azından üretim yapıları ile engellilik algıları ve uygulamaları arasında ilişkiyi göstererek temel bir tartışma hattı kurmaktadır. Bu modelden esinlenerek günümüz dünyasında gelişen, orta gelişmiş ve çok gelişmiş toplum türleri arasında yapılacak üçlü bir sınıflamayla bu üç tarihsel aşamanın fiilen devam ettiği de söylenebilmektedir (Oliver, 2011a: 210-2).

Feodal çağda aile ve toplumun engelli kişilerin içinde yaşadığı iki alan olduğunu söyleyen Oliver, kapitalizmin gelişimiyle beraber engellilerin hayatlarını geçirdiği ortamın sadece aile olmaya başladığını belirtir. Çünkü toplum artık yeni üretim süreçlerine bağlı olarak dönüşmüştür. Bu durum, kentsel nüfus yoğunluğunun artmasıyla bir toplumsal denetim mekanizması haline gelen kurumları öne çıkarır. Ev ile iş arasındaki artan ayrışmanın sonucunda ailenin engelli üyelerine karşı yükümlülükleri yeniden tanımlanmaya başlar. Bilhassa işçi sınıfı aileleri yeni toplumsal düzenin baskısı altında çalışma zamanı ile bakım zamanı arasında gelişen baskıyla baş etmekte zorlanır. Kadınları da ücretli işçi haline getiren kentsel yoksulluk yaşlılar, hastalar ve engellilerin bakımını yapan ailenin klasik döngüsünü

kırar. Sonuçta ailenin aleyhine bakım ve kapatılma kurumlarının[11] öne çıktığı bir süreç şekillenir. Her halükarda ister aile içinde kalsın ister kurumlara kapatılsın engellileri toplumsal alandan dışlayan, damgalayan bir süreç kapitalizme eşlik etmektedir. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında kurumların eleştirisi ve yeniden topluma kazandırma eğilimi güçlenene kadar bu eğilim baskın olacaktır. Eleştirilerle yıpranan kurumsal bakımın aynı zamanda yüksek maliyetli olması ve meşrulaştırılmasının zorluğu toplum temelli bakımın güçlendirilmesine yönelik eğilimin güçlenmesine neden olmuştur (Oliver, 2011a: 216-9). Bütün bu sürecin, sadece ücretli emeği değerli kabul eden ve kapitalizme eşlik eden organik bireycilik anlayışının hegemonyasıyla ilişkili olduğunu, norm-dışı olarak tanımlanan ve üretici olmayan olarak kodlanan bedenleri patolojik kılan tıbbileştirme ideolojileriyle bağlantılı olduğunu da hatırlatmalıyız (Oliver, 2011b ve Işık, 2004: 82-5).

Buraya kadar yazılanlar toparlanırsa, kapitalizm ile engellilik arasında güçlü bir ilişki vardır. İlk olarak emeğin metalaşmasına bağlı olarak eski toplumsal formasyonlarda kişisel farklılıklara uyarlanabilen üretim süreçleri üzerinde piyasa kesin bir hâkimiyet kurmaktadır. Bu hâkimiyetin ardından kimin ücretli işçi olmaya uygun olabileceğine dair normlar oluşmakta ve bu normlar yeti yitimi olan insanları emek piyasasının dibine veya dışına itmektedir. Ayrıca ailenin koruma kapasitesini küçülten bu süreç, kapatma kurumlarını ve prosedürlerini belirginleştirerek, sosyal yardıma ve sosyal hizmete hak sahipliğini denetleyecek kurumlar ihdas ederek engelliliğin nasıl düşünüleceğini formüle etmektedir. Tabi ki her toplumsal-tarihsel bağlamda bu süreçler birçok farklılıkla yürüyebilmektedir. Fakat bu kısımda engellilik olgusunun kapitalizmden bağımsız düşünülemeyeceğine yönelik bir dikkati belirgin kılmak hedeflendiği için sürecin genel karakterine odaklanmak tercih edildi.

[11] Bu tür kapatılma kurumlarının iyi bir tasviri için İtalio Calvino'nun (2005) "Sandık Gözlemcisinin Uzun Günü" isimli romanına bakılabilir. Ayrıca Basaglia (2001)'in anlatısı, 1960'ların sonunda başlayan, psikiyatri hastalarının büyük kapatılma kurumlarından kurtarılması ve toplumsal ortama dahil edilerek bakımlarının yürütülmesi mücadelesinin bütünsel bir örneğini aktarmaktadır. Türkiye'de de benzer bir kurumsallığın iç işleyişi ve damgalayıcılığı için, gayet öznel bir anlatı olmasına rağmen, Tezer Özlü'nün (2000) "Çocukluğun Soğuk Geceleri" isimli anlatısı önemli bir tanıklık içermektedir.

## 2.3. Engellilik Hakkında Sosyal Model Arayışı

Sosyal model, temelde engelli olmayan uzmanlarca engelliliğin tanımlanmasına itiraz eden bir karşı çıkıştır, fakat sadece teorik bir çaba değil daha çok politik bir müdahalenin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Engellilik olgusunun trajik ve patolojik bir varoluş olarak kodlanması ve buna bağlı olarak toplumsal, hukuki ve mimari düzenlemelerin engelliler olmadan ve onların katılımlarını engelleyecek tarzda normlaştırılmasına itiraz etmiştir. Engellilerin müdahil olamadığı ve uzmanlar tarafından kurulan bu söylem "medikal (tıbbi) model" olarak tanımlanmaktadır.

Medikal modele göre, "hareket kısıtlılıkları ve toplumsal dezavantaj, yeti yitimine sahip olmanın kaçınılmaz ve trajik sonucu" (Thomas, 2011: 33) olarak düşünülür. Yeti yitimlerinin tedavi ve rehabilitasyon imkanlarına rağmen hiçbir zaman topluma tam olarak katılıma izin vermeyeceğini, bunun engelli kişi tarafından kabulünün gerektiği fikrini içerir. Toplumsal hayata katılamamak, hizmetlerden yararlanamamak, mekânları kullanamamak, diğer insanlarla benzer fırsat eşitliğine sahip olamamak engelli kişinin bedensel sınırlılıklarından kaynaklı bir durum kabul edilir. Demircioğlu'na (2010: 17) göre ise medikal model, engelliliği patolojik bir olgu olarak görür ve "anormal" olarak kabul edilen engelli bireyin rehabilitasyonunu, *engellinin topluma uyumlu hale getirilmesinin* yolu olarak gösterir.

Engellilik olgusu hakkında tıp ve rehabilitasyon uzmanlarının yaptığı tanımların değer yüklü olduğu ve "normal" olduğu varsayılan bir bedene atıfla kurulduğunu düşünen hak savunucular, 1960'larda başlayan eylemlilik içerisinde farklı söylemler kurdular. Kuzey Amerika'da azınlık grupları ve medeni haklar terminolojisinden, İskandinavya'da ilişkisel modelden, İngiltere'de ise toplumsal dışlanmanın yapısal analizini yapan marksizmden yararlanarak engellilik hakkında yeni ve aktivist bir düşünce hattı kuran bu söylemler; dikkatin kişisel trajediden çekilip toplumsal baskıya, kültürel söylemlere ve çevresel engellere odaklanmasını sağladılar (Shakespeare, 2011: 51). 1945 savaşı sonrası şaşkınlığının atlatılabildiği ve yeni hak hareketlerinin önce ideoloji sonra kimlik odaklı olarak yeniden gelişebildiği 1960 sonrası ortamda, bütün Avrupa'da aynı zamanda refah devleti uygulamaları da

etkin şekilde işlemekteydi. Bu ortamda özellikle 1968 sonrası yeni kimlikler etrafında gelişen hareketlilikler bütün Avrupa ve Amerika'da benzer hak hareketlerinin yükselişine alan açarken engelli hak hareketleri de bu zeminde büyüyecektir. Bütüncül bir kurtuluş anlatısı yerine kimlik merkezli bir hak arayıcılığının gelişebilmesi biraz da bu değişimle alakalıdır.

Medikal modele alternatif olarak kurulan bu söylemler iç tartışmalardaki farklılıklara rağmen; engellilik durumunu, sadece kişinin fiziksel eksikliğine veya yeti sınırlılığına değil daha çok toplumsal düzenlemelerin kısıtlayıcılığına bağladı. Hak savunucu aktivistler, kısıtlayıcı düzenlemelerin dönüştürülmesi için yürüttükleri mücadelede taleplerini dile getirirken kamuoyu oluşturma ve siyasi-idari kurumlar üzerinde baskı kurabilmelerini sağlayan bir hareket hattı kurdular. İnşa edilen "sosyal model"; engellilerin toplum tarafından kısıtlandığını söyleyerek engelli kişinin değil toplumun dönüştürülmesi gerektiğini belirten bir politik söylem kurdu ve "yanlış" olanın engelli kişi değil toplum olduğunu ima etti (Demircioğlu, 2010: 19). Bu haliyle de engelli kişinin özgüvenli aktivizmiyle toplumsal dışlanmaya ve damgalanmaya karşı kendi öznelliğini değerli bularak ifade edebilmesinin yolu açıldı. Engelli bir aktivistten yapılan şu ifadeler bu olguyu anlaşılır kılacaktır.

> "Hayatımın iki evresi var: engelliliğin sosyal modelinden öncesi ve sonrası. Deneyimlerimle ilgili bu şekilde düşünmeyi keşfetmek, bu fırtınalı denizde bir yol gösterici bulmak gibiydi… Bu sosyal model, dört yıldan beri sayısız dışlanma ve ayrımcılık durumunu göğüslememi, bunlardan kurtulmamı ve hatta üstesinden gelmemi sağladı… Engelli insanların bireysel özdeğerini, kolektif kimliğini ve politik olarak örgütlenmesini arttırmada merkezi bir rol oynadı. Sosyal modelin yaşamları kurtardığını söylememin abartı olduğunu düşünmüyorum." (Prilleltensky, 2012: 341)

1960'lı yıllardan itibaren, özellikle ABD ve İngiltere'de istihdamdan dışlanma, kamusal alanda mimari engeller, toplu ulaşımın uygunsuzluğu gibi ayrımcı ve kısıtlayıcı uygulamalara karşı engellilerce yürütülen protestolar (Demircioğlu, 2010: 15-6), yatılı kurumlara kapatılmaya ve kendilerine yoksulluğun dayatılmasına karşı eylemlilikler (Thomas, 2011: 32) hem güçlü engelli hak örgütlerinin oluşmasını

hem de engellilerin politik-hak arayıcı aktörlere dönüşmesini sağlar. Bu süreç, aynı zamanda engellilik hakkında uzmanlar kontrolünde çalışmalar yapan uluslararası kurumların söylemlerini etkiler ve sosyal bilimlerde engellilerin deneyimini içermeyen bir teorik çabanın meşruiyetini de tahrip eder. Bunun bir örneği olmak üzere, sosyal modelin psikoloji teorisi ve terapi pratiğini dönüştürmesini değerlendiren Prilleltensky, Amerika'da bu alandaki 'yeni paradigma'nın, "biyolojik koşullara odaklanan ve engelliliği bireyin içinde bir bozukluk olarak tanımlayan 'eski paradigma'"dan farklı olduğunu belirtir. Bu 'yeni paradigma'; "engelliliği bireysel özelliklerin ve doğal, inşa edilmiş, kültürel ve sosyal çevrenin kesişiminin bir ürünü olarak görüyor"dur ( Prilleltensky, 2012: 338-9). Psikolojideki anaakımın bu dönüşümü tabiki engelli hak mücadelesinin etkisiyle gelişir ve "iyi olma halleri"nin yeniden tanımlanması sağlayarak uzmanlık bilgisinin politik içeriğinin sorgulanmasına uzanır.

**Tablo 1:** Medikal ve Sosyal Modelin Özellikleri

| **Bireyci(Medikal) Model** | **Sosyal Model** |
|---|---|
| Kişisel trajedi teorisi | Sosyal baskı teorisi |
| Kişisel problem | Sosyal problem |
| Bireysel tedavi | Sosyal eylem |
| Tıbbileştirme | Kendi kendine yetme |
| Uzmanların hakimiyeti | Kişisel ve kolektif sorumluluk |
| Uzmanlık | Deneyim |
| Düzenleme | Kabul etme |
| Bireysel kimlik | Kolektif kimlik |
| Önyargı | Ayrımcılık |
| Bakım/gözetim | Haklar |
| Kontrol | Seçim |
| Kural | Politika |
| Kişisel uyum | Sosyal değişim |

Kaynak: (Erbil Erduğan, 2010:37)

Sosyal modeli ilk olarak zikreden Mike Oliver'in, medikal modelle sosyal model arasında kurduğu ve yukarıdaki tabloda gösterilen karşıtlıklar, aynı zamanda açıklama çabalarında odağın nasıl farklılaştığını da bize göstermektedir.

"Sosyal modeli" açıklayan ve kendisi de engelli bir aktivist-yazar olan Shakespeare (2011: 52), bu açıklama modelinin İngiltere'deki engelli hak hareketlerinin örgütsel yapısı ve entelektüel kaynakları ile özel bir ilişkisi olduğunu belirtir. Bu ilişki aynı zamanda onu çağdaşı diğer açıklama modellerinden kısmen farklılaştırmaktadır, fakat karakteristik bir benzerliği taşımasını da sağlamaktadır. İngiltere'de engelli örgütlerinin ana akımını temsil eden UPİAS'ın metinleri bu karakteristik özellikleri taşıdığı için, oradan yapılacak şu alıntılar sosyal modelin niteliğini görmemize yardım edecektir.

> "Katlar arası merdivenler, yetersiz toplu taşıma ve kişisel ulaşım, uygunsuz konutlar, fabrikalarda ve bürolarda katı çalışma rutinleri ve son model teknolojik cihazların ve aletlerin yokluğu gibi şeyler nedeniyle kendimizi yalıtılmış ve dışlanmış buluyoruz"

> "Kanaatimizce, yeti yitimi olan insanları sakatlayıcı toplumdur. Sakatlık yeti yitimlerimize[12] dayatılan bir şeydir, bu yolla biz gereksiz yere topluma tam katılımdan dışlanmış ve yalıtılmış oluyoruz. Dolayısıyla sakat kişiler toplumda ezilen bir gruptur" (Shakespeare, 2011: 52-3)

Bu ifadelerde belirginleşen tutumu, İngiliz sosyal modelinin yeni tanımlama girişiminin bir örneği olarak ele alan Shakespeare, bu söylemin üç temel ikilik üzerine geliştiğini belirtir. Buna göre;

> "1. Yeti yitim sakatlıktan ayrıdır. Yeti yetimi bireysel ve kişiseldir, sakatlık ise yapısal ve kamusaldır. Doktorlar ve tıpla alakalı meslekler yeti yitimine çare olmaya çalışırken, gerçek öncelik yeti yitimini kabul edip sakatlığı ortadan kaldırmaktır…

[12] Metnin çevirisinde, editörler tercihen "disability" için "sakatlık", "impairment" için "yeti yitimi" karşılıklarını seçmişlerdir.

2. Sosyal model ile tıbbi ya da bireysel model aynı değildir. Sosyal model sakatlığı toplumun yarattığı bir şey – yeti yitimi olan insanlarla sakatlayıcı (disabling) bir toplum arasında bir ilişki – olarak tanımlarken, diğeri sakatlığı bireysel bir kusur olarak tanımlar…

3. Sakat kişiler ile sakat olmayan kişiler aynı değildir. Sakat kişiler ezilen bir gruptur ve çoğu zaman sakat olmayan kişiler ve örgütler –örneğin profesyoneller ve hayır kurumları – bu baskıya neden olurlar veya katkıda bulunurlar." (Shakespeare, 2011: 53-4)

Bu ikilikler ve yalınlık sosyal modelin siyasi açıdan güçlenmesini, engelli kişilerin özgürleşmesinde araçsal olarak etkili olmasını ve engelli kişilerin özsaygılarını geliştirme ve kolektif kimlik oluşturmaları yönünde psikolojik olarak destekleyici olmasını sağlamıştır. Güçlü yönlerini bu şekilde sıralayan Shakespeare, buna karşın basitlik ve yalınlığın onun aynı zamanda zayıf yönü olduğunu da belirtir. İlk olarak, yeti yitiminin kişilerin hayatına etkisi göz ardı edilmiştir. Tıbbi yaklaşımların değerini azımsamanın sonucu, hastalık ve acı sonucu kişilerin içsel nedenlerle sınırlanmalarına ilişkin deneyimin açıklanamaz olarak kalmasıdır. Çünkü bu model daha çok statik yeti yetimleri olan kişilerin deneyimini merkeze almaktadır, yeti yitimi düzeyi sürekli değişen veya ilerleyici kronik hastalıkları olan kişilerin durumunda etkili olan beden kaynaklı sınırlanma gözden kaçırılmaktadır. İkinci olarak, bu model kanıtlaması gereken baskıyı en başta varsayar. Bu noktada, cinsiyet – toplumsal cinsiyet ayrımına işaret eden Shakespeare, sakatlığın baskıyı içerebileceğini ama sadece baskı olarak tanımlanamayacağını belirtir. Üçüncü olarak, yeti yitimi (tıbbi olan) ile sakatlık (toplumsal olan) arasında kaba ayrım bu iki durum arasında etkileşimi görmeyi zorlaştırır. Çünkü günlük hayatta bu ikisinin ilişkisi, bireysel bedenlerin ve toplumsal çevrelerin etkileşimi sakatlığı (engelliliği) kuran şeydir. Dördüncü olarak, sosyal model açıkça ikrar etmese de engellerin olmadığı bir ütopya kavramına sahiptir. Kentsel mekânlarda bu başarılsa bile yeryüzünün doğal engelleri (bataklıklar, dağlar vs.) söz konusudur. Ayrıca fiziksel engellilerin talep ettiği yer düzenlemeleri ile görme engellilerin talep ettiği yer düzenlemelerinin farklı olması, bilişsel yetenekleri zayıf kişilerin içsel sınırlılıkları gibi olgular bu ütopyanın düşünülebilirliğini imkânsızlaştırır (Shakespeare, 2011: 54-8).

Sosyal modelin gücüne değinen Thomas (2011: 34-5) ise yukarda verdiğimiz DSÖ'nün tanımlarında doğrudan sosyal modelin oluşturduğu bir siyasi ve teorik etkinin olduğunu belirtir. Yine ona göre ilk kez konut, eğitim, iş, ulaşım, boş vakit faaliyetleri, sağlık ve diğer sosyal hizmetler, medeni haklar, siyasi haklar gibi bütün alanlarda inşa edilmiş engelleyici bariyerleri görmemiz sosyal modelin katkısıyla gerçekleşmiştir.

Sosyal modelin siyasi başarısına rağmen maruz kaldığı çeşitli eleştiriler de vardır. Özellikle sosyal teoriden devraldığı ikilikleri yeniden üreterek kartezyen özcülüğe düştüğüne yönelik eleştiriler dikkat çekicidir. Sosyal modelin yeti yitimi (impaired) ile engellilik (disability) arasına koyduğu aşılamaz ayrım, beden ile kültür arasına koyulan ayrımı temsil eder. Buna karşın postyapısalcılık ve fenomolojinin teorik katkısıyla düşünen Hughes ve Paterson (2011: 64-7) artık bu ayrımın savunulamayacağını, bedenin de bir tarihe, ideolojiye sahip olduğunu, bedenin yeti yitimi veya fiziksel işlev bozukluğu ile tarif edilerek biyotıbbın alanına bırakılamayacağını iddia ederler. Beden sosyolojisi[13] alanında 80 sonrası ortaya çıkan katkılar aracılığıyla sosyal modelin yeniden düşünülmesi, revize edilmesi gerektiğini belirtirler.

Bu eleştirinin amacı yeti yitimini biyotıbbın alanından çekip sosyolojinin alanına katmaktır. İdeal bedene, bedenin işlevlerine, bedenin terbiyesine ilişkin tahayyülümüzü şekillendiren tarihsellik, aynı zamanda hangi bedenin sakat/engelli olarak tanımlanacağını da belirlemektedir. Bedenin yeniden tarihselleştirilmesi bu haliyle, bazı bedenleri engelli olarak damgalayan tarihselliğin, kültürün yeniden düşünülebilmesini de sağlayacaktır. Fakat bedenin kavramsal olandan daha fazla olan bir şey olması, "yaşanmış beden" olması, "hem baskının özne/nesnesi hem de insan ıstırabının ve duygulanımının malzemesi" olması, fenomenolojinin sosyal modele katkı sunmasını sağlayacak aralıktır (Hughes ve Paterson, 2011: 74).

Sosyal modelin acı ve ıstırabı yeti yitimine hapsedip biyotıbbın alanına gönderilişine bu aralıktan sızan fenomenolojik katkı aracılığıyla itiraz edilir. "Bedensel deneyimi toplumsal deneyimden, acıyı da siyasetten koparan"(Hughes ve

[13] Beden sosyolojisi literatürünün kısa bir tanıtımı için; Zülküf Kara (2011).

Paterson, 2011: 74) ikilik eleştirilir. Çünkü "yeti yetimi anlamlandırma alanına girer ve anlamı kişisel bedenleşmiş bilgi (acı hakkındaki kişisel bilgi) ile soyut kültürel inançların (acı hakkındaki sosyal bilgi) eşyararlılığından doğar. Anlamlandırma aleminde yeti yitimi, yeti yitimine dair anlatılara dönüşür. Bu tür anlatılarda cismani, kişisel ve kültürel olan birbirine eklemlenir, yeti yitimi ve sakatlık deneyimi canlı bir birliğe dönüşür" (Hughes ve Paterson, 2011: 75). Bu bağlamda "ıstırab" kavramını trajik bağlamı dışında düşünmeyi öneren yazarlar, ıstırabın, acı ve baskının karşılıklı bağlantısı içinde düşünülebileceğini; yani bedensel, toplumsal ve siyasal olanın kavşağında beliren bir yaşanmışlık olarak anlamlandırılabileceğini belirtir. Bu haliyle engelli kişinin kendi deneyiminde çektiği ıstırabın, onu hayırseverliğin ihsanına mecbur bırakan hissedilişinin terse çevrilebilmesi ve politik bir itiraza yönlendirilebilme ihtimali belirir. Aynı şekilde nasıl deneyimlendiği ve ifade edileceği öğrenilmiş olan ıstırab, hayırseverlikten talep etmeye mecbur bırakan bir işleyişe de mahkûm kılabilir. Bedensel deneyimin, duyguların, tutumların ve arzuların içiçeliği üzerinden "yeti yitimi" ve "sakatlık" arasındaki ikiliğin aşılmasıyla sosyal modelin politik kazancı kaybedilmeden, bedene dair tahayyüllerin biyotıbbın alanında sosyolojinin alanına çekilmesi mümkün olur.

Bedenler aynı zamanda karşılaşma alanı ve içeriğidir, sosyo-psikolojik bir anlamın kendiliğinden taşıyıcısıdırlar. Bu durum, sosyal modelden daha önce, "damga" kavramı ile fiziksel ve ruhsal farklılık durumlarını sosyal teoriye taşıyan Erving Goffman'ı hatırlamamızı sağlıyor.

Goffman, "damga"yı kişinin sahip olduğu nitelik/sıfat ile stereotip arasında özel bir ilişki tipi olarak tanımlayarak (2014: 32), toplumsal ilişkilerde damgalı kişinin itibarsızlaştırılmasına ve itibarsızlaştırılma ihtimaline maruz bırakan bağlamlara eğilir. Yapmaya çalıştığı şey, insanlar arası ilişkide duygular, tutumlar, refleksler, beklentiler ve hatta arzuların salt psikolojik olarak tanımlanamayacağını, bunların aynı zamanda toplumsal olarak belirlendiklerini de göstermektedir. Goffman bunu yaparken üç temel damga tipi belirler. Bunlar; "(1) bedenin korkunçlukları –muhtelif fiziki deformasyonlar-… (2) zayıf irade, baskıya müstahak ya da doğal olmayan tutkular, sapkın ve katı inançlar ve ahlaksızlık olarak algılanan

bireysel karakter bozuklukları …(3) ırk, ulus ve din gibi etnolojik damgalar"dır (Goffman, 2014: 33).

Damga olarak geçerlileşen zan/atıf, toplumun tahayyülünde, yapılanışında ve gündelik dilde bir ideoloji inşa eder. "Normal insanlar" olarak yardımseverliğimizi gösterirken bile bu ideolojinin içinden konuşur ve davranırız. Birçok durumda damgalı kişiye karşı etkili olan muhtelif ayrımcılıklar uygulamamıza neden olan bu durum şöyle açıklanır:

> "Onun aşağı halini açıklamak ve temsil ettiği tehlikeyi izah etmek için damga teorisi, bir ideoloji inşa eder; bazen de sosyal sınıf gibi başka farkları temel alan bir hasımlığı akla yatkın kılmak için rasyonel gerekçeler buluruz. Sakat, piç, salak gibi özel damga terimlerini, genellikle asıl manalarına kafa yormaksızın günlük söylemimizde birer mecaz ve tasvir kaynağı olarak kullanırız. Bir kusuru temel alarak geniş bir kusur yelpazesini yakıştırma eğiliminde oluruz." (Goffman, 2014: 34)

Damga atfımızın toplumsal ilişkilerdeki işleyişi damgalı kişinin hem özsaygısını ve kendine dair kimlik algısını yapılandırır, onun kendi yeterlilikleri üzerine düşünme tarzını belirler; hem de sosyal modelin gösterdiği gibi toplumun damgalı kişiyi belli ilişki, kurum ve süreçlerden dışlayışını meşrulaştırır. Bu aynı zamanda damgalı kişinin rızasını tahvil ederek, itiraz etme yolunu da kırar.

> "Damgalı bireyin yaşamını temelde niteleyen şey, …muğlak biçimde de olsa sıkça 'kabullenme' denen meseledir. Damgalı bireyin toplumsal kimliğinin lekelenmiş veçheleri, hem onunla ilişkide bulunan kişilerde hem de damgalı bireyin bizatihi kendisinde, onun da herkes gibi saygı görmeyi ve dikkate alınmayı hak ettiği beklentisi yaratır. Ne var ki bu beklentiye rağmen diğerleri, damgalı bireye böylesi bir muameleyi yapmaktan geri kalırlar; söz konusu durum, damgalı bireyin nazarında, kendi niteliklerinden bazılarının buna yol açtığını düşünmesi şeklinde tezahür eder." (Goffman, 2014: 38)

Sosyal model ve bu modeli doğuran hak hareketleri ise, tam da Goffman'ın bu alıntıda belirttiği "kabullenme" durumunun tersine çevrilmesini sağlayarak bir

farklılaşmaya neden oldular. Sosyal modelin içerdiği ikiliklere ve sınırlılıklarına yapılan eleştirilere rağmen, Goffman'ın bir toplumsal ilişkinin sonucu olarak kurduğu damgalı tipi; sosyal modelin içinde gururlu ve özgüvenli bir aktiviste dönüşürken, itibarsızlaşmasına neden kılınan sıfat/nitelik etrafında üretilen ideolojiye karşı mücadele ederek, hukuki ve siyasi sistemlere içerilmiş rızanın geri çekilmesini de sağlamış, en azından rızanın devamı için sistemin dönüşümünü gerekli kılmıştır. Goffman da zaten sabit rollerden ve bu rollerin insanlara dayattığı sınırlardan, kimliklerden bahsetmez. Bunun yerine, roller ve kabuller arasındaki bilinçli ve bilinçsiz karşılıklı stratejilerden ve "normal-damgalı oyununu sarsma kapasitesinin kendi tarihi… bilinçli toplumsal eylemlerin düzenli olarak değiştirdiği bir tarih"ten[14] (Goffman, 2014: 192-3) yola çıkar. Damgayla ortaya çıkan toplumsal durumlar "tarihe, siyasal gelişmeye ve bizzat grubun mevcut eylemlerine başvurmadan tamamıyla anlaşılamaz." (Goffman, 2014: 180)

Son olarak sosyal modelin sosyolojisine dikkat çeken bir eleştiriye yer verilerek bu bölümü kapatılabilir. Bu model, kamuoyunda etkin olabilen, sınıfsal-kültürel açıdan hâkim bir grubun şekillendirdiği sosyal hareketin sonucunda ortaya çıkabildi. Buna bağlı olarak kültürel açıdan makbul olduğu kabul edilmiş bir yurttaşlık modeline dayalı hakların talebiyle yaygınlaştı. Çoğunlukla orta sınıf, fiziksel engelli bir erkek grubu hâkimiyetinde şekillenen bu hareketin siyasi ve teorik bir değer olarak işaret ettiği yurttaşlık ideali batılı kültürün inşa ettiği bir değerdir. Hak hareketlerinin etkisinin büyümesi ve uluslararası kurumların bu dili kullanmasının etkisiyle, makbul görülen birey tipine dayalı engellilik kurgusunun batı-dışına ihracında söz konusu olabilecek kültürel uyumsuzlukların önemsizleştirilmesine şahit olunur (Shakespeare ve Watson, 2011). Sosyal modelin makbul engelli bireyi, iktisadi bağımsızlığı olan (istihdam veya sosyal haklar aracılığıyla), yardımcı teknolojiler ile kişisel desteklerden bağımsızlaşmış, yapılı çevre içinde hareket edebilen ve kendi kararlarını verebilen bir tiptir. Açıktır ki bu

[14] Yukarda sosyal model ile engelli hak hareketleri arasında göstermeye çalıştığımız doğrudan ilişkinin bir benzeri Goffman'ın çalışması için de geçerlidir. "Damga" başlıklı çalışma, ilk olarak Amerika'da, 1963 tarihinde yayınlanır. Kitabın üzerine dayandığı verilerin bir kısmı, 1950 sonrası siyahi hak hareketlerinin geliştirdiği zeminde açığa çıkmıştır. Daha önce ifade edilemeyenin ifadesi için gerekli olan özgüvenin de bu aktivizmin katkısıyla geliştiğini bizzat Goffman'ın şahitliğiyle söyleyebiliriz.

birey tipi batılı toplum içinde yaşayan bir bireydir ve bu haliyle batılı toplum örgütlenmesinin makbul toplum tipi olarak kabulüne yaslanır. Burada özerklik ve bağımsızlık lehine kurgulanan birey tipi, dayanışmanın daha yüksek bir değer olarak kodlandığı toplumların tarihselliğine uyumsuz bir kategori olarak belirmektedir. Özellikle ağır düzeyde engellilik olgusu söz konusu olduğunda bakım pratiğinin içinde şekillendiği kültürel dünyanın anlaşılması için bu eleştiriyi önemsemeliyiz. İkinci bir noktada, modelin işitme-konuşma, zihinsel ve ruhsal engellilerin sorunlarına yeterince açık olmamasıdır. Bilhassa işitme-konuşma engellilerin etnik bir grup gibi refleksler gösterip farklı bir toplumsallığı arzulayan ve genel toplumsal ortama katılımdan imtina eden tutumlarının (Sacks, 2005), sosyal modelin temel hedefini yadırgayan bir yönelim taşıdığını (Shakespeare ve Watson, 2011: 401) söyleyebiliriz. Aynı şekilde ruhsal ve zihinsel tanılı engelli kişilerde topluma dâhil olmaya muhalif tutumlar görebilmekteyiz. Sosyal modelin bu tutumlar karşısında ürettiği cevap ise daha çok asimilasyonist bir eğilim olarak düşünülüp itiraza konu olabilir.

## 2.4. Engellilerin Gündelik Yaşamda Sorun Alanları

Engellilik hali yukarda verilen kavramsal ve teorik tartışmaların öncesinde gündelik yaşamda sürekli deneyimlenen kişisel ve sosyal bir durumdur. Hayatımızın içinde geçtiği bütün sistemler, kurumlar ve yapılar bazı kişilerin hayatlarının kısıtlanmasına neden olabilirler. Normal olduğu varsayılan insanın bedensel ölçüleri ve yeterliliklerine göre düzenlenen sistem ve yapılar, bu normallikten farklılık gösteren birçok insan için hayatı zorlaştırıcı olabilir, hatta onları başkasının yardımına bağımlı kılabilir. Özellikle modern kentsel hayatın birçok sistemin entegrasyonuna dayalı yapılanışı meseleyi daha da önemli kılmaktadır. Sadece herhangi bir sistem ve yapının değil aynı anda bütün sistem ve yapıların farklılıkları içerecek şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Mesela, kentsel mekânın ve ulaşım sistemlerinin içerdiği trafik göstergelerinin (işaretler, sayılar, renkler, sesler, haritalar vs.) okunmasını, yorumlanmasını ve böylece kişilerin kendi tercihini yapma yeterliliğini sağlayacak bir eğitim sistemi yaygınlaştırılmadığı sürece kentsel mekânın ve ulaşım sistemlerinin erişilebilirliği kişinin bağımsızlaşmasını ve kendine

yeterliliğini tek başına sağlayamayacaktır. Bu bölümde özellikle modern kentsel ortamda, gündelik hayatta engelliliğin deneyimlendiği alanları sınıflandırmaya çalışacağız.

### 2.4.1. Kent Mimarisi

Abartılı bulunsa bile şehir nüfusunun yaklaşık % 12'sinin çeşitli derecelerde hareket kısıtlılığı yaşadığını söyleyebiliriz. Fakat gündelik hayatta sokak ve caddelerde çok az engelli kişi görülmektedir. Bunun temelinde yatan sebeplerin başında toplumsal dışlanma ve fiziksel şartların uygun olmaması gelmektedir. Günlük hayatın sürdürüldüğü konutlardan başlayarak kamusal mekanlara ve temel ulaşım araçlarına kadar bütün çevresel unsurlar engellilerin ihtiyaçları göz önüne alınmadan tasarlanmıştır.

Yaşanılan konuttan tüm kamusal yaşam alanlarına ve ulaşım araçlarına kadar tüm çevresel unsurların engellilerin özellikleri ve gereksinimleri dikkate alınarak tasarlanmadığı bir gerçektir. Temel fiziksel çevre unsurları olan kaldırımlar, kamu binaları, alışveriş alanları, parklar, toplu ulaşım araçları ve konutlar engellilerin günlük hayattaki hareketliliğini kısıtlayacak şekilde düzenlenmiştir. Bu mimari nedeniyle hareket yeteneği sınırlı olan bireylerin toplumsal yaşam alanlarına erişimi kısıtlanmış olur. Oysa bu kentsel mimari unsurları, engellilerin hareket kapasitesini gözeterek ve kamusal yaşama katılımını kolaylaştıracak şekilde tasarlanabilir ve geliştirilebilir (Karataş, 1997). Yine bu anlamda, temel bir ana-akım kavramsallaştırması olarak merkezi bir öneme kavuşan "evrensel tasarım" tanımının BM Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme'de yer aldığı hali şu şekildedir:

> "'Evrensel tasarım' ürünlerin, çevrenin, programların ve hizmetlerin özel bir ek tasarıma veya düzenlemeye gerek duyulmaksızın, mümkün olduğunca herkes tarafından kullanılabilecek şekilde tasarlanmasıdır." (ÖZİDA, 2010; 11)

Bu kapsamda yaya kaldırımları, kavşaklar, karşıdan karşıya geçiş noktaları, trafik yoğunluğu ve düzenliliği, gece ve gündüz ile yağışlı zamanlarda dış mekânlarda hareket koşulları, şehir aydınlatması, dinlenme alanları, rampa, asansör

ve tuvaletlerle ilgili düzenlemelerin tamamı yeti yitimi olan kişilerin gündelik hayata katılımını kolaylaştıran ya da zorlaştıran unsurlara dönüşebilmektedir.

### 2.4.2. Ulaşım Sistemleri

Engelli bireylerin diğer gündelik hayata katılımları için ulaşım sistemlerinin yapılanışı büyük bir önem taşımaktadır. Kenti, özellikle bölgeler arası mobilizasyona bağlı olarak yapılanan bir sistem olarak düşündüğümüzde kentsel mekândaki ulaşım sistem ve araçları engellilerin erişimine uygun olmadığında bu durum engelli bireylerin dışlanması anlamına gelecektir. Her geçen gün biraz daha gelişip, karmaşıklaşan, konutlarla iş mekânları ve hizmet sistemleri arasında mesafelenmenin oluştuğu metropollerde, artan nüfusa bağlı olarak ortaya çıkan önemli sorun alanlarından biri ulaşım sistemleridir.

Kent içi ve şehirlerarası ulaşımda kullanılan tüm araç ve sistemlerin ulaşılabilir hale getirilmesine öneren yasal düzenlemelere rağmen sorunlar deva etmektedir. 2006 yılındaki ilk çıkışında "Özürlüler Kanunu" olarak bilinen düzenlemeyle; "Büyükşehir belediyeleri ve belediyeler, şehir içinde kendilerince sunulan ya da denetimlerinde olan toplu taşıma hizmetlerinin engellilerin erişilebilirliğine uygun olması için gereken tedbirleri alır. Mevcut özel ve kamu toplu taşıma araçları, bu Kanunun yürürlüğe girdiği tarihten itibaren yedi yıl içinde engelliler için erişilebilir duruma getirilir" (ÖZİDA, 2010:48) hükmü yürürlüğe konmuştur. Fakat kanunun öngördüğü sürenin bitimi ile beraber önce 1 ardından 2 yıl ek süre tanınması[15] yoluyla değişiklik yapılmıştır. Bu durum ulaşım sistemlerinin iyileştirilmesinde sorumluluğu bulunan kurumların erişilebilirlik ve evrensel tasarım özelliklerine dikkat etmediği ve kamu otoritesinin de buna zorlamadığı şeklinde yorumlanabilir. Nihayetinde genel bir gözleme dayanarak, bugün gelinen noktada; mevcut ulaşım araçlarının, durakların, üst geçitlerin, yaya geçitlerinin, yolcu aktarım istasyonlarının ve diğer ulaşım sistemlerinin çoğunlukla engellilerin kullanımına uygun olmadığı söylenebilir.

[15] 6353 sayılı Kanun ile yapılan değişiklik için bakınız: http://www.eyh.gov.tr/mevzuat/ulusal-mevzuat/kanunlar/21-engelliler-hakkinda-kanun Erişim Tarihi:13.11.2014

### 2.4.3. Konut Mimarisi ve Düzenlemeleri

Engelli bireylerin, özellikle de ortopedik ve görme engellilerin yaşamış oldukları mekânlarda rahat hareket edebilmeleri ve bağımsız olarak yaşayabilmeleri için ev içerisindeki düzenlemeler belirleyicidir. Engelli bireylerin zamanlarının büyük bir bölümünü evlerinde geçirmek durumunda kaldıkları düşünüldüğünde ev içi düzenlemelerin önemi daha da anlaşılır hale gelmektedir. Konut, bir yaşam alanı olmak dışında aynı zamanda engelli bireyin rehabilitasyonu ve eğitiminin de sağlandığı alandır. Bu nedenle konutun mimarisinde engelli kişinin kısıtlılıklarına uygun planlamalar veya yeniden düzenlemeler alışılmış konut tasarımından farklı özellikler gerektirebilir.

Buna karşın, engelli bireylerin konutlarında mutfak, banyo ve merdivenler gibi alanların ihtiyaca uygun tasarımına ilişkin çok az örnek vardır. Bu nedenle engelli bireyler günlük faaliyetlerini yürütürken başkalarına bağımlı kalır ve temel ihtiyaçlarını bile tek başına gideremez hale gelir. Başka birine bağımlı kalma durumu ise beraberinde psikolojik ve sosyal sorunları getirir (Gül ve Hazer, 2008; Sürmen, 1996; ÖZİDA, 1999).

Buna karşın ev içi düzenlemelerde duruma özel bir bakış ve planlama doğrultusunda yapılacak küçük değişikliklerle engelli bireyin kendine yeterliliği sağlanabilir. Konut düzenlemesine yapılacak geçici veya kalıcı müdahaleler ile engelli bireyle beraber diğer aile üyelerinin de yaşamı kolaylaşabilmektedir. Mutfak, tuvalet, yatak odası ve banyo düzenlemeleri bu anlamda önem taşımaktadır. Bu kapsamda; rahatlık, fiziksel açıdan güvenlik, iç donanım, merkezilik, hareket kolaylığı, eşyalara erişim, ev işlerini yapabilme rahatlığı, bağımsız yaşama imkânları göz önüne alınmalıdır.

Fakat bu düzenlemelerin gerektirdiği iktisadi yeterlilik birçok engelli ve ailesi için söz konusu değildir. Ayrıca konut mülkiyetinin aileye ait olmaması da bu düzenlemelerin yapılmasını zorlaştıran başka bir etken olabilmektedir.

## 2.4.4. Sosyal Dışlanma

Sosyal alandan ve ilişkilerden dışlanma çoğunlukla doğrudan gerçekleşmez. Daha çok engelli kişinin kısıtlılıklarına yapılan doğrudan atıflar ya da dolaylı imalarla engelli kişinin katılımı sınırlanır. Bununla beraber kent mimarisi, ulaşım sistemleri gibi makro ölçekli düzenlemeler mobilizasyonu zorlaştıran yapılarıyla engelli kişinin bir yardımcıya bağımlılaşmasını sağlar. Eğitim ve istihdam sistemlerinin, herhangi bir kısıtlılığı olmayan bireylere göre düzenlenmesi de engelli kişinin toplumsal statü edinmesini zorlaştırır. Fakat burada düşünülmesi gereken daha çok engelli kişinin gündelik hayattaki ilişkilerinde deneyimlediği dışlanma halidir. Engelli kişinin taşıdığı kısıtlılık, Goffman'ın kavramsallaştırdığı haliyle damga, "biz normallerin takındığı tutumlar ve ona dönük eylemlerimiz(le)… onun yaşamını zorlaştıran, bir çok durumda düşünmeden de olsa etkili olan muhtelif ayrımcılıklar" (Goffman, 2014:34) uygulamamız sayesinde, onun hayatında bir sınırlayıcıya dönüşür.

Bununla beraber 1960'li yıllardan itibaren, Batı toplumlarında demokrasi ve insan hakları konusundaki görüş ve uygulamaların yaygınlaşmasını sağlayan hak mücadeleleri sonucunda, engelli bireylerin de çoğunluğu oluşturan insanlarla eşit haklara sahip oldukları kanaati yaygınlaşmış ve temel hakların engelliler tarafından da kullanılabilmesini sağlayacak yasal düzenlemeler yapılmıştır[16]. Fakat gelinen noktada açık bir şekilde görülmektedir ki; engelli bireylerin toplumsal yaşama katılımları için yasal düzenlemeler yapmak tek başına yeterli olmamaktadır. İyileştirici yasal düzenlemelerin yanında gözden kaçırılmaması gereken önemli husus, engelli bireylerin iradeleriyle hayatlarını şekillendiren kişiler olmaları ve bağımsızlaşmalarında toplumdaki "normal" çoğunluğun engelli bireylere yönelik davranış ve tutumlarının da önemli bir rol oynadığıdır. Çeşitli araştırmalar, genel olarak engelli bireylere yönelik damgalayıcı yargıların, olumsuz ve reddedici tutumların varlığına işaret etmektedir (Aktaş ve Küçüker, 2002). Başkaları tarafından

[16] 1960 sonrasında Batı ülkelerinde engelli bireylerin yükselttiği hak hareketlerinin siyasete, ana-akımın belirginleştirilmesine ve meselenin tanımlanmasına etkisi için, Tom Shakespeare ile Nick Watson'un (2011) "Farkı Yaratmak: Sakatlık, Siyaset ve Tanınma" başlıklı makalesine bakılabilir. Ayrıca; insan hakları, engelli hak hareketleri ve uluslararası gündemler arasındaki ilişki için Fatma Gökmen'in (2007) "Türkiye'de Özürlü Haklarının Gelişimi" başlıklı makalesine de bakılabilir.

damgalanan bireyler, engelli olmayı içselleştirip sosyal eylemlerini bu yönde düzenleyebilir ve benlik algısını damgayla uyumlu kılabilir (Goffman, 2014 ve Mutluer, 1991). Sonuç olarak bireyleri kendilerine sağlanan hak ve fırsatlara erişmede engelleyen şey çoğu zaman engellilik durumları değil toplumun onlara karşı takınmış olduğu tutum ve davranışlardır. Toplum tarafından bir dışlanmaya maruz kalan engelli bireyler sosyal yaşamın dışında kalmaya mecbur edilmekte ve yalnızlaştırılmaktadır.

### 2.4.5. Eğitim Sistemleri

Daha önce bahsedilen "Özürlüler Kanunu" adıyla tanınan yasal düzenlemede; "Hiçbir gerekçeyle özürlülerin eğitim alması engellenemez. Özürlü çocuklara, gençlere ve yetişkinlere, özel durumları ve farklılıkları dikkate alınarak, bütünleştirilmiş ortamlarda ve özürlü olmayanlarla eşit eğitim imkânı sağlanır" (ÖZİDA, 2010: 37) hükmü getirilmiş ve teorik düzeyde engelli bireylerin eğitim hakları diğer bireylerle eşitlenerek yasal güvence altına alınmıştır. Bu yasanın çıkışından önce ülkemizdeki engellilerin %97'sinin eğitim olanaklarından yoksun kaldığı düşünüldüğünde (İçli, 2001) yasayla güvence altına alınan bu hakkın başarılı bir şekilde uygulanması için önümüzde uzun sürece yayılan bir eylem programına ihtiyacımız olduğu kesinlik kazanmaktadır. Bu bulguya bakılırken modern toplumlarda eğitim sistemlerinin kişisel beceri ve statüler için taşıdığı merkezi önem düşünülürse, engelli bireylerin toplumsal hayata katılımının önündeki en önemli engellerden birinin de eğitimde karşılaşmış oldukları sorunlar olduğu görülür. Bir tarafta gündelik hayatta karşılaştığımız bütün göstergelerin anlaşılırlığı ve yorumu için gerekli temel becerilerin eğitim sistemi ile edinilebilirliği bireyleri eğitim sürecine muhtaç kılarken, diğer taraftan eğitim sistemi kısıtlılığı olmayan "normal" çoğunluğun özelliklerine göre düzenlendiğinden sonuçta engelli kişiler başarısız veya yetersiz olarak damgalanacakları bir süreci deneyimlemek durumunda kalırlar. Buna karşın eğitim sistemlerinde bireyin özellikleri ve gereksinimlerinin odak noktası alınarak, engelli bireylerin eğitim sistemine dâhil edilmesi ve eğitim haklarından yeteri düzeyde faydalanmalarının sağlanması dışlanmanın önlenmesi için vazgeçilmezdir.

Mevcut eğitim sistemimiz içerisinde engelli bireylerin eğitimlerine yönelik özel eğitim ve kaynaştırma eğitimi modelleri uygulanmaktadır. Sunulan bu eğitimlerden faydalanan engelli birey sayısı ciddi şekilde yükselmiş olmakla birlikte (EYHGM, 2014: 5-6), eğitimciler ve bu eğitimlerin içinde şekillendiği grupların olumsuz tutumları da uygulamada önemli sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Yanı sıra mevcut eğitim sistemindeki yetersizlikler, bireyselleşmiş ve mesleki eğitimin zayıflığı (İsman, 2010) bu noktada karşımıza engelli kişinin bütün hayatını etkileyecek bir dışlanma, yoksunlaşma ve giderek maddi bağımlılık sorununu besler.

### 2.4.6. İstihdam ve Çalışma Düzeni

Engelli bireylerin toplumsal hayata katılımı, statü edinmesi ve gelir edinmesi önündeki engellerden belki de en önemlisi çalışma düzeninin yapılanışına bağlı olan istihdam sorunudur. Ortopedik, görme, işitme, dil ve konuşma ile zihinsel engelli nüfus içerisinde işgücüne katılım oranı %21.71 iken işgücüne dâhil olmayan engelli nüfus oranı %78.29'dur. Süreğen hastalığı olanlarda ise işgücüne katılım oranı %22.87 iken işgücüne dâhil olmayanların oranı %77.13'tür. Diğer bir ifadeyle engelli olan her beş kişiden ancak biri işgücüne katılmaktadır (DİE, 2009: 14).

Çalışma ortamlarının ve gruplarının, engelli çalışanı "fiziksel ve bilişsel reddi" (Tufan ve Arun, 2006: 52) olarak tanımlanabilecek olgu, çalışabilecek birçok engellinin çalışamaz olarak kodlanmasına ve dışlanmasına neden olmaktadır. Yukarda atıf yapılan Özürlüler Araştırmasının İkincil Analizine göre, "sadece % 15,4'ü için 'çalışamaz' denmesine karşın görme özürlülerin sadece % 16,8'i çalışma imkanı bulabilmiştir. Bir başka deyişle, her 10 görme özürlüden 8'i iş görme imkanına sahip olmasına karşın, bir sosyal alan olarak iş yaşamına ulaşımları kısıtlanmıştır" (Tufan ve Arun, 2006: 31). Bu durumun Türkiye'ye özgü olmayıp dünya genelinde de benzer olduğu, engelli işsiz oranlarının normal işsizlik oranlarının ortalama üç katı civarında seyrettiği söylenmektedir (Yılmaz, 2004: 194). Engelli kişileri çalışma yaşamının dışına atan bu süreç fordist seri üretim sisteminin nitelikleri ve hız döngüsü (Harvey, 2012: 158) ile işgücü verimliliği beklentileriyle de ilişkilidir. Seri ve standart üretimin gerektirdiği bedensel ve duyumsal normallik

halinin dışında konumlandırılan engelli beden bu sistem içinde istihdam edilemez olarak düşünülecektir.

Bedensel, zihinsel ve ruhsal kısıtlılıkları nedeniyle iş bulma, mevcut işi sürdürebilme ve iş koşullarında yükselebilme olanakları sınırlandırılmış engelliler için her sosyal devletin alacağı önlemler, Türkiye'de de hem anayasal düzeyde hem de yasal bir yükümlülük olarak düzenlenmiştir. Fakat mevcut duruma bakıldığında engelli bireyler iş bulmakta ve bir işe yerleşmede yaşamış oldukları sıkıntıların yanı sıra, bir işe yerleştiklerinde de işyerindeki çalışanların ve işverenlerin olumsuz tutumları ile engellilik durumlarına uygun olmayan çalışma koşullarıyla karşı karşıya kalmaktadırlar (Kızılkaya ve Ünver, 2012).

### 2.4.7. Sağlık Destek Sistemleri

Bu çalışmada engelliliği bir tıp veya sağlık meselesi olmaktan ziyade sosyal bir mesele olarak düşünen eğilime yaslanmakla beraber, engellilerin tıbbi desteğe ortalamanın üzerinde ihtiyaç duyduğu gözetilmelidir. Düzenli bir tıbbi desteğe ihtiyaç duyan engelliler, sağlık sisteminin yapısına bağlı olarak çeşitli hizmetlere erişebilmektedirler. Fakat bu hizmetlere erişim tıbbi pratiğin içine gömülü olduğu yapısal ilişki kalıplarına ve iktisadi yeterliliklere bağlı olabilmektedir (Sanal, 2013: 78-84). Bu haliyle sağlık sistemleri kişilerin kendi sınırlılıklarını ve statülerini yeniden deneyimledikleri bir alan haline gelmektedir.

Ulusal sağlık sisteminin parçalı veya bütünleşik yapısı, engelli veya hastaların ihtiyaç duydukları hizmetlere erişimde kolaylık düzeyi, sağlık çalışanlarının engellilere karşı tutumlarıyla beraber tıbbi pratiğe karşı engellilerin algı ve tutumları, sosyal güvenlik sisteminin kapsayıcılığı ve sağlık hizmetlerinin mali karşılanabilirliği gibi unsurların birlikteliği sağlık sistemini sosyal bilimlerin konusu kılmaktadır. Sağlık sisteminin yakın döneme kadar farklı vatandaş kategorilerinin üzerine kurulu yapısı fiili halde sağlığa erişimde her vatandaş kategorisine özgü bir hizmet ağı, hızı, ilişkisi ve kalitesinin oluşumuna yani vatandaşlık statülerine dayalı bir hizmet hiyerarşisine yol açıyordu (Üstündağ ve Yoltar, 2011: 66). 2006'da genel

sağlık sigortası başlığında yapılan düzenlemelere rağmen hizmetlere erişimin hala bu yapının etkilerini taşıdığını söyleyebiliriz.

5378 sayılı Kanunla engelliliğin önlenmesi, engelli bireylerin sağlık, eğitim, rehabilitasyon, bakım ve sosyal güvenliği ile ilişkili sorunların çözülmesi ve engellilerin toplumsal yaşama katılımlarını sağlayacak tedbirleri almak için gerekli düzenlemelere yönelik bir çerçeve çizilmiştir. Fakat sağlık hizmetlerine erişim, tedavi ve rehabilitasyon ihtiyaçları için gerekli önlemlerin alınması yasal metinlerde belirtildiği kadar kolay yürüyen bir süreç olamıyor. Ülkemizdeki sağlık alanında yerleşik hale gelmiş ilişki kalıpları, sağlık alanına aktarılan finans kaynakları ve uzman personel yetersizliği temel sorunlar olmaya devam etmektedir. Ayrıca sosyal güvenlik sisteminin karşıladığı medikal ve yardımcı araçların yeterliliği de engellilerin yoksulluk durumuna bağlı olarak hayatlarında kısıtlayıcı bir belirleyen durumuna dönüşebiliyor.

# ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
# TÜRKİYE'DE YOKSULLUK ve ENGELLİLİK

İlk iki bölümde yoksulluk ve engellilik olgularının modern dönemde şekillenişiyle ilişkili açıklama yapılmaya çalışmıştı. Açıklamalar daha çok teorik düzeyde ve kapitalizmin şekillendiği toplumsal-tarihsel bağlam gözetilerek şekillenmişti. Bu bölümde ise Türkiye'nin tarihsel sürecini gözeterek yoksulluk ve engellilik olguları açıklanmaya çalışılacaktır. Bunun için ilk olarak kapitalimin periferisinde şekillenen farklı bir iktisadi dönüşüm süreci kısaca aktarılacak ve bu yoksulluk olgusuyla ilişkilendirilecektir. Ardından Türkiye'de engellilik olgusunun, farkının teşhis edilerek kurulması ve sosyal politika araçlarının müdahalesine konu edilişinin tarihi kurulacaktır. Bu bölümde, son olarak engelli nüfus hakkında beliren bazı temel istatistiklerin değerlendirmesi yapılacaktır.

## 3.1. Türkiye'de İktisadi Dönüşüm ve Yoksulluk

Türkiye'de genel bir yoksulluk tablosu çıkarmaya niyetlenen her girişim kaçınılmaz olarak İmparatorluk mirasına önem vermek durumunda kalacaktır. Cumhuriyetin kuruluşu sadece siyasal değil toplumsal, kültürel ve iktisadi bir devamlılık da içerdiği için bu gereklidir. İktisadi tarihe ve sosyal devletin oluşumuna yönelen çalışmalarda bu sürekliliğin günümüz sorunları için açıklayıcı önemde olduğunu görülmektedir (Keyder, 2013; Özbek, 2002 ve 2008; Pamuk, 2014).

19. yüzyılda merkezi devletin güçlenmesi sürecinde vakıf gelirlerinin maliye hazinesi içinde eritildikçe bu durum vakıflar ve imaretler çerçevesinde işleyen geleneksel refah sisteminin işlevini kaybetmesiyle sonuçlandı. Beliren boşluk ise merkezi devletin ve henüz oluşturulan yerel yönetimlerin sosyal refah uygulamaları ile kapatılmaya çalışılır (Özbek, 2008: 53 ve Pamuk, 2014: 90). Bu yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı tarımının gitgide daha fazla uluslararası iktisadi sisteme bağımlı hale gelmesi (Keyder, 2013: 37-66), kriz dönemlerinde kırsal yoksullukla boğuşan kesimlerin kentsel alanlara göçüne neden olur. Buna ayrıca savaşlar sonrası terk edilen bölgelerden imparatorluk içine doğru çekilen ahalide dâhil edildiğinde (Pamuk, 2014: 65) yoksulluk sorununun eskiye oranla ciddi şekilde

kendini hissettirdiği düşünülebilir. II. Abdülhamit döneminde geliştirilen sosyal politikalara eğilen Nadir Özbek, yüzyıl sonuna doğru dilencilik ve serserilik sorununun ciddi bir sosyal sorun olarak işlendiğini belirtir (2008: 77-92).

Karpat, İstanbul nüfusunun değişimine eğilirken yukarıda belirttiğimiz olgulara ek olarak ayrıca İstanbul'un ticaret hacminin büyümesine bağlı olarak bir çekim merkezi haline geldiğini belirtir ve 1829'da 359 bin olan nüfusun 1914'te 1,6 milyona kadar yükseldiğini tahmin eder (Karpat, 2003: 140-2). Kentsel alandaki bu hızlı nüfus artışıyla beraber tembellik, serserilik ve daha önce meşru görülen dilencilik gibi olgular, yöneticiler ve basın nezdinde "potansiyel suç" kaynağı olarak görülecek ve bunların "ıslah ediciliği" etrafında sosyal kontrol unsurlarının oluşturulması önerilecektir (Özbek, 2008: 113). Fakat bununla beraber sosyal yardımı hak eden ve etmeyen yoksullar tartışmasının da hep yürüdüğü ve kapsamını tam olarak bilmesek de "hak eden yoksullara" yönelik sosyal yardım uygulamalarının yürütüldüğünü görülür (Özbek, 2008: 49-53). Burada karşımıza çıkan yoksulluk sorunu daha çok savaş sonrası kayıp ve göçler ile iktisadi sistemin buna bağlı krizleri sonucunda ortaya çıkan geçici yoksulluktur.

Ticari kapasitenin büyümesine bağlı olarak hem kaybedilen topraklardan gelen göçler hem de kırsal yoksulluk sonucu kentlere akan göçlerin kentte istihdam edilmesi genel olarak ciddi sorunlarla karşılaşmadı. Ayrıca gayrimüslim nüfusun Türkiye dışına göçü ve savaşta kaybedilen erkek nüfus işgücü ihtiyacını arttırdığı için ortalama refah düzeyinin düşüşü dışında ayrıştırıcı nitelikte bir yoksulluk sorunu yaşanmadı. Göç hareketlerinin nedenlerine inildiğinde Avrupa'daki kentleşme olgusunda olduğu gibi tarımdaki kısmi ticarileşmeye bağlı mülksüzleşmenin sonucu olarak göçlerin gelişmediğini görülür. Savaş sonrası dışarıdan gelen göçlerin iskânı ve desteklenmesi yönünde resmi politikaların varlığı (Pamuk, 2014: 69) ile kırsaldaki küçük mülklerinden kopmadan kente göç edenlerin devlet mülkiyetindeki arazilere gecekondu yaparak konut sorunlarını çözebilmeleri geçişi kolaylaştırmıştı (Pamuk, 2014: 74). 1924'te aşar (öşür) ve ağnam vergilerinin kaldırılması ile tarım üreticileri üzerinden ciddi bir yük kaldırılır (Buğra, 2013a: 109), savaştan geri dönen nüfusun boş toprakları işlemeye başlaması, küçük ve orta ölçekli aile işletmelerinin güçlenmesine neden olurken aynı zamanda 1920'li yılların tarımsal üretimde bir artış

ve toparlanma dönemi olmasını sağlar. Bu durum, aynı zamanda kent ekonomisini de olumlu yönde etkiler, emek arzının eksikliği de ücretlerin yüksek seyretmesine neden olur (Pamuk, 2014: 182).

1929 krizi henüz toparlanmakta olan Türkiye'nin de iktisadi sistemini ciddi şekilde etkiledi. Ticaretteki daralma ile beraber piyasaya bağlı üretim yapan köylülük de ciddi bir kriz yaşadı ve kentlere göç arttı. 1931'de 800 bin nüfuslu İstanbul'da 100 bin işsiz olduğunun basında yazıldığını belirten Keyder, reel ücretlerin de düştüğünü ifade eder (2013: 133-4). Devlet krize bağlı olarak planlı büyümeye yönelir. Bu arada ücretli çalışanların ciddi bir baskı altına alınması ile değişen koşullara tepki vermeleri önlenir (Keyder, 2013: 137). 1930'lı yıllar bu siyasi baskının da etkisiyle yoksulluk sorununun tamamen köylü yoksulluğu ile özdeş görüldüğü ve buna bağlı olarak köylülerin köyde tutulması yönünde politik bir tutumun etkin olduğu dönemdir. Buğra, bu nedenle sanayi sektörünün emek ihtiyacına rağmen köylülüğün çözülmesini engelleyecek tedbirlerin öncelendiğini belirtir (2013a: 99-100).

Planlı büyümenin uygulanmaya çalışıldığı 1930'lu ve 40'lı yıllar boyunca sanayileşme sürecinin işgücü sorunlarını irdeleyen Makal, birçok işletmenin yeterli işçi bulamadığını, çalışan işçilerin genelde dönemlik olarak çalıştığını belirtir. İşçileşme sürecinin ilerlemesi ve profesyonel işçi gruplarının oluşumu için köylü ve zanaatkâr kesimlerden bir kısmının mülksüzleşmesine ihtiyaç duyulduğunu ancak hâkim olan küçük köylülüğün ve küçük üretimin kendini korumayı başardığını ve "ücretli emek" haline gelemediğini belirtir. Daha ziyade borçluluk durumlarına göre kısa vadelerle sanayi üretiminde işçi olarak çalışan tipi ise "köylü-işçi" olarak tanımlar (Makal, 2002: 37-44). Köylü-işçiler küçük arazilerinde tarımsal üretimle ilişkilerini uzun süre devam ettirecek, bu da onları sürekli yoksulluk koşullarından koruyacaktır. Buna karşın hızlı sanayileşme amacına yönelen kamu iktisadi teşekküllerinin işçi ihtiyacının karşılanması da reel ücretlerin yüksek tutulmasını ve işçilere özel sosyal imkân ve sosyal güvenlik koşullarının tanınmasını gerektirmiştir (Makal, 2002: 66). Sanayi ve maden işletmelerinde gecikerek de olsa yapılan bu düzenlemeler mülksüz kesimlerin istihdam edilebileceği şartları kısmen iyileştirmiş ve yoksulluğun sınırlanmasında etkili olmuştur.

Buna karşın, tek parti dönemindeki devletçiliğin yoksullukla mücadele alanına uzanmadığını, yani devletin yoksulluk karşısında bir sorumluluk üstlenmediğini, bunun yerine toplumun ve gönüllü kuruluşların kentsel yoksulluğa müdahalesi yönünde bir propaganda yapıldığını belirten Buğra; bunun nedeni olarak Osmanlı vakıf geleneğinin tarihsel kültürünü ve Türkiye'de yoksulluğun toplumun ticarileşmesiyle ilişkili olmayıp savaşlar ve onları izleyen politik olaylar sonucu gelişmesini gösterir. Savaş sonrasında devletin yoksul olduğu söylemiyle temellenen düşünce, yoksulluğun çözümü konusunda sorumluluğu devletten kaldırır ve devletin zenginleşmesi sonrasına erteler (Buğra, 2013a: 100). Geniş mülksüz kitlelerin oluşmaması da bu algının meşruiyetini besler. Buğra'nın belirttiği durum, daha çok çalışan yoksullara ilişkin hak temelli, modern bir sosyal politikanın eksikliğini göstermektedir. Bunun yerine yoksulluğa karşı hayırseverlik eksenli bir söylemin yükseltildiği görülür. Ücretlerin geçinmek için yeterli olmadığı koşullarda devletin sorumluluk almaması, küçük mülk sahibi olmaya dayalı geniş aile ve mahalle merkezli dayanışma kültürünün etkin olmasıyla da ilişkilidir. Fakat buna karşın, bu ilişkilerin koruyuculuğundan mahrum kentli kesim için tek kurumsal korunma imkânının uzun süre boyunca II. Abdülhamit döneminde kurulmuş Darülaceze olması (Buğra, 2013a: 135), tek parti dönemi boyunca kentsel yoksulluğun devletin sorumluluk alanı dışına nasıl itildiğini göstermektedir. Yeni Cumhuriyetin sınıfsız, dayanışmacı bir toplum idealinin de zengin-fakir ayrımının görünürlüğünü silmeye yönelen bir girişime dönmesi bunu kolaylaştırmıştır. Çocuk eğitiminde hâkim söylemi inceleyen Öztan, 1929 krizinin de tetiklemesiyle çocuk yoksulluğuna karşı sınırlı sosyal yardımlar eşliğinde toplumsal dayanışmayı öne çıkaran bir propagandanın yapıldığını tespit eder (2011: 116-25). Oysa evsiz veya serseri sokak çocukları için o dönem daha çok gönüllü bir kuruluş statüsünde olan Çocuk Esirgeme Kurumu'nun kurumsal imkânları gayet sınırlıdır ve nihayetinde "korunmaya muhtaç çocuk"ların devlet sorumluluğunda olduğunun yasal kabulü ancak 1949'da mümkün olacaktır (Buğra, 2013a: 140-5).

1950'den itibaren tarımda makineleşme ve şehre göç yollarının açılması ile beraber kente göç hızlanmaya başladı. 1950'de % 25 olan kentli nüfus oranı 1960'da % 32'ye, 1980'de ise % 44'e yükselecekti. Aynı şekilde tarımın işgücü içindeki payı

da 1950'de yaklaşık % 80'den 1960'da % 65'e, 1950'de ise % 50'ye gerileyecekti. Bu iki oranın 2010'da karşılığı ise sırasıyla % 75 ve % 22'ye kadar ilerleyecekti (Pamuk, 2014: 72-3). Keyder, tarımda makineleşme ile beraber ekili arazilerin genişlediğini ve boş arazilerin varlığı nedeniyle eşitsiz mülkiyet dağılımının bir sorun oluşturmadığını, hatta küçük köylülüğün korunmaya devam ettiğini ve topraksız köylü oranının 1950'de % 16 iken 1960'da % 10'a düştüğünü belirtir (2013: 164). Buna karşın şehre gelen göç dalgasının sanayileşme ve inşaat sektöründeki büyümeye bağlı olarak şehirde daha fazla zaman geçirmeye başladığı görülür. Kırsal mülkle bağlantılarını korumasına rağmen büyük nüfus hareketi aynı zamanda kentte konut sorununun çözümü için gecekondulaşmanın yaygınlaşmasını sağlar. Bu durum barınma sorununun çözümünü sağlarken riskli durumlarda geçinme imkânlarının kırsal köklerle olan bağlantı sayesinde korunmasını sağlayan bir çözüm oldu (Keyder, 2013: 170 ve 195; Buğra, 2013a: 167-170). Gecekondulaşma üzerinden gerçekleşen barınma sorununun çözümü, uzun vadede Türkiye kentlerinde kendiliğinden gelişen fiili bir iskân tarzına dönüştü. Kentsel alanın tanziminde nüksettirdiği sorunlara ve her seferinde mecburi kanunileştirmeye rağmen, yaygınlığının temel nedeni devletin barınma sorununa dair bir öngörüsü ve planlamasının olmamasıydı (Buğra, 2010: 97-129; Şatıroğlu ve Tüfekçioğlu, 2004; Işık ve Pınarcıoğlu, 2013; Türkün, Aslan ve Şen, 2014). Pratik ve enformel bir çözüm olarak gecekondulaşma, bu haliyle 1990'ların ilk dönemine kadar, kentsel yoksullukla karşılaşma ihtimali yüksek olan göçmenleri barınma maliyetinden kurtardığı için uzun vadede kente yerleşmeyi ve çalışma hayatına katılımı kolaylaştırıcı ve güvence oluşturucu bir işlev gördü.

1960 sonrası ithal ikameci sanayileşmenin topluma bakan yüzü ise, bir taraftan ücretli emek oranının artması diğer taraftan gelirin yeniden dağıtımı yoluyla iç pazarın genişletilmesiydi. Pazarın genişlemesi için reel ücretlerin arttırılması ve köylülüğün piyasaya açılması gerekiyordu. İthal ikameci sanayileşmenin bu haliyle 1945 sonrası Avrupa'da geçerli Keynesyen sosyal devletle uyum içinde olduğunu belirten Keyder, yerli ekonominin dünya pazarıyla birleşmesinin sağlayan bir politik tercih yapıldığın belirtir. İşçi sınıfının grev haklarının tanındığı 1963'ten sonra modern sektörlerde reel ücretler 1980'e kadar kesintisiz arttı. Buna karşın küçük

işletmelerde ve enformel sektörlerde çalışan işçiler, sendikalaşmayla kazanılan haklardan mahrumdu ve ücretler genelde örgütlü işçi kesimden oldukça düşüktü (Keyder, 2013: 185-95). Özellikle ithal ikameci sanayileşmeye bağlı gelişen küçük müteşebbislerin kurduğu işletmeler birbiriyle rekabet edebilmek için emek maliyetini azaltmaya mecburdu ve bu da çok yoğun bir emek sömürüsüne yol açmıştı (Keyder, 2013: 211-4). Farklılaşmış emek pazarlarının varlığı, sosyal güvenceden ve iyi ücretlerden mahrum kesimlerin enformel yollarla kendi güvencelerini oluşturmalarının meşruiyetini sağlayan bir işlev gördü.

Keyder, 1950'de toplumun, "basit pazar toplumu" idealine kolayca bağlanabilecek bir küçük üreticiler yoğunluğundan oluştuğunu belirtir ve bunun serbest piyasa mistifikasyonu üzerinden kapitalist üretim ilişkilerine eklemlenmeyi kolaylaştırdığını söyler. Küçük üreticilerin geleneksel toplumsal dengelerden ve bürokratik müdahalelerden sıyrılabilmenin yolu olarak serbest piyasa söylemi etrafında politik bir güce dönüşmesi (Keyder, 2013: 148-9), daha sonra geleneksel değerlerin yerine kalkınmacılık ve dizginlenmemiş pazar özgürlüğünün geçmesine neden olur (Keyder, 2013: 174). Dünya ekonomisi ile uyumlu yeni birikim modelinin işlemesi, ithal ikameci sanayileşmeye uygun bir toplum içi pazarın oluşmasını gerektirir. Bu iç pazarın önemli bir katmanı da köylülüktür. Köylerin sanayi ürünlerine açılması ile pazar hem genişler hem de derinlemesine büyür (Keyder, 2013: 190-4). Bu süreç aynı zamanda geçimlik ekonominin gerilemesi, toplum içi ilişkilerin, yukarda Polanyi'ye atıfla tasvir edilen, piyasalaşması sürecine dönüşür. Fakat bu piyasalaşma artık dünya ekonomisine daha fazla bağımlıdır ve büyüme eğilimi devam ettiği sürece çeşitli toplumsal katmanların farklı ölçülerde de olsa refahtan pay elde etmesini sağlayabilir. Dış dinamiklere karşı savunmasız olan bu eklemlenme, 1973 petrol krizi sonrasında aşamalı olarak Türkiye'ye de etki eder (Keyder, 2013: 233). Sonunda istihdamı arttırarak büyüme eğilimi taşınamaz bir yüke dönüşür ve 1980'de politik bir tercihle neoliberal uyuma yönelinir. Neoliberal tercihin piyasa serbestliği karşısında devletin düzenleyici rolünü geriye çekilmek zorunda bırakmasıyla, artık formel sektörde ücretlerin bir hanenin yeniden üretimine yetersiz kalması da normalleşmiş olur (Keyder, 2004: 35).

Bu iktisadi dönüşüm içinde, yoksulluk sorununun çözümü 1960'larda sürekli büyüyen ekonominin kendiliğindenliğine bırakılırken; Buğra, 1976'da kabul edilen 2022 sayılı kanunun "belki de Cumhuriyet döneminin tamamında yürürlüğe giren modern sosyal yardım önlemlerinin en önemlisi" olduğunu söyler. O döneme kadar sosyal yardım ve yoksulluk alanında yürüyen tartışmalarda hayırseverliğin öne çıkarılması ve çözümün toplumun iç dayanışma ağlarına havale edilmesinin tersine bu kanun kısmen "hak temelli" bir tanımlama yaparak sorumluluğu devlete yüklemektedir. Kanunun tam ismi; "65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun" şeklindedir. Kanunun kapsamına, 65 yaşını doldurmamakla beraber durumunu belgeleyen çalışamayacak "sakatlar"da dâhil edilmiştir. Kanundaki "kimsesizlik" koşulu ile getirilen muğlaklık ve aile sorumluluğunun öncelenmesi durumuna rağmen; devletin yoksullara yardım edecek kaynaklara sahip olmadığına yönelik önyargının kırılması mümkün olmuş, genel sosyal yardımın uygulanabilirliğini ve devlet bütçesine karşılanamaz bir yük bindirmeyeceğini gösteren ilk örnek olmuştur (Buğra, 2013a: 190-5).

1980'den sonra IMF'nin uyum programı rehberliğinde, ithal ikameci sanayileşme terk edilecek ve dışa açık bir sanayileşme yürütülecekti. Bu aynı zamanda çalışan kesimler aleyhine gelişecek bir değişimin başlangıcı olacaktı. 1950'den sonra başlayan piyasalaşmaya bağlı olarak toplum bu değişimden daha güçlü şekilde etkilendi. Kentli nüfusun artışı ve küçük köylülüğün politik-iktisadi tercihlere bağlı dönüşümü başka bir etkendi. Tarım sübvansiyonlarının kalkışı ve tarımsal ürünlerde ticarileşme, tarımsal üretimin düşmesine ve küçük köylülüğün piyasaya bağımlılık şartlarında savunmasızlaşmasına neden oldu (Birelma, 2014a: 52). Şehir nüfusunun artışı ile beraber aile yapısı da değişecek ve geniş aile yerini çekirdek aileye bırakmaya başlayacaktır (Buğra, 2013a: 201). Bu süreç toplamda geleneksel-enformel sosyal koruma mekanizmalarının kapasitesini zorlayacaktır. Özellikle enformel bir mekanizma olarak gecekondulaşma, kentsel rantın cazibesi nedeniyle ticarileşecek ve bu durum yeni göçmenlerin barınma sorunu ile karşılaşmalarına neden olacaktır. Sanayide reel ücretler 1988'de on yıl öncesine

oranla % 32 oranında gerilerken (Buğra, 2013a: 200), bu süreci 1993'den itibaren yeni istihdam kalıbı olarak taşeronlaşma takip edecektir.

80'den sonra iktisadi-toplumsal bağlamın yapısal değişimine odaklanan Birelma, bu noktada bize de yol gösterecek dört temel süreci analiz eder. Bunlar, küçük üreticiliğin gerilemesine bağlı olarak işçileşme ve işsizleşme, yeni çalışma rejiminde yaygın güvencesizleşme, reel ücretlerin düşüşü ve bunları mümkün kılan sendikaların ve emek hareketlerinin düşüşüdür. Ücretli çalışan oranlarına bakıldığında 1988 yılında % 40 olana oran "kendi hesabına çalışan" ve "ücretsiz aile işçisi" aleyhine artarak 2002'de % 50'ye, 2012'de ise % 63'e yükselecektir. Güvencesizleşmenin en somut tezahürü olan taşeronlaşma oranlarına bakıldığında 2002-2011 döneminde taşeron işçilerin tüm işçiler içindeki oranı % 3,6'dan % 10,8'e yükselmiştir. Yine asgari ücret alan işçilerin oranı ise resmi istatistiklerde % 41 civarı görünmektedir ve bu işçiler yaklaşık 4 milyonluk çalışan kesimi demektir. Bu noktada Birelma'nın işaret ettiği ilginç bir özellik, işsizlik ve ücretlerin düşüşüne yol açan bu neoliberal rotaya eşlik eden ve 2002 sonrasında görülen sosyal devlet harcamalarındaki yükseliştir. Hak arayışında olan işçi hareketlilikleri üzerine yaptığı saha araştırması üzerine çalışmasını temellendiren Birelma'nın ilginç bir çıktısı da banka kredileri ve kredi kartları aracılığı ile dönüşen geçinme stratejileridir (Birelma, 2014a: 51-79). Kredi ilişkileri ile geçinmeye çalışan işçilerin uzun vadede zor çalışma koşulları karşısında daha savunmasız hale geldiği düşünülebilir[17]. Bu olgu, hem geleneksel koruma mekanizmalarının yetersizliğinin göstergesi hem de piyasalaşmanın derinleşmesi olarak okunabilecek bir gelişmedir.

Buğra ve Keyder, 2000'lerin başında İstanbul'da yürüttükleri bir saha araştırmasına dayanarak kentte beliren yeni bir yoksulluk tipine odaklanırlar. Bu yoksullar öncekilerden farklı olarak geniş ailenin koruma bağlarından, hemşeri ilişkilerinin kuşatıcılığından yoksun olup, göçle geldiği kente entegre olmalarını sağlayacak bir istihdam rejimi ile de karşılaşmamışlardır. Emek yoğun sektörlerin düşüşü ile beraber "istihdamsız büyüme"ye odaklı bir iktisadi sistemde, düşük vasıflı aile üyeleri ancak düşük ücretli ve güvencesiz çalışma koşullarında, enformel işlerde

[17] "1997'den 2011'e bankalardan tüketici kredisi çekenlerin sayısı yedi misli artarak 9 milyona dayanırken, kredi kartı da yaklaşık altı misli artarak 54 milyonu geçmiştir." (Birelma, 2014: 67)

çalışabilecek durumdadırlar. Gecekondu gibi koruyucu barınma imkânlarının yokluğu ise birikim yapmalarını engelleyecek ve onları kronik yoksulluğa maruz bırakacaktır (2003: 6-12). Bu haliyle Türkiye'de daha önce formel alanda istihdam edilemeyen ve formel alanda sosyal güvenlik sunulamayan kesimlerin, enformel istihdam ve enformel sosyal koruma ile tutunmasını sağlayan imkanların sınırına geldiğini düşünebiliriz. Bir süre yoksulluk yaşasa da yeteri kadar çabalar ve fırsatları değerlendirirse kentte kendine bir yer edinebileceğini düşünen yoksulların yerini, artık ne kadar çalışırsa çalışsın yoksulluktan kurtulma umudu olmayan yeni bir yoksul tipi almaktadır.

Bu yeni yoksulluk türü aslında Işık ve Pınarcıoğlu'nun 2002 tarihinde yayınlanan "Nöbetleşe Yoksulluk" isimli çalışmada aktardıkları; önceki göçmen kuşağın kendinden sonra gelen göçmen kuşağa sundukları ilişkiler ve imkânlar üzerinden zenginleşebilme imkânının tükenmesi ile ilgilidir. Kentin çeperinde hazine arazileri üzerinde gecekondulaşma ve enformel himaye ağları üzerinden istihdam edilen yeni göçmenler, önceki göçmen kuşakla ilişkisi üzerinden şehre yerleşiyor ve iş bulabiliyordu. Böylece konumlarının avantajı ile oluşan ranta el koymuş önceki göçmen kuşak, kendilerinden sonra gelen kuşak üzerinden birikim yaparak yoksulluktan sıyrılabiliyordu. Bir "dönüştürme kapasitesi" de taşıyan bu "ağ ilişki"leri dayanışma pratiği ile beraber güç ilişkileri sistemi de üretir. Formel ve enformel olan arasında geçişkenliğe bağlı olarak hareket alanı kazanan ve göçmenlerin yapabilirliklerini maksimalize eden bu stratejinin devam edebilmesi için sürekli büyüme koşullarının varlığı gereklidir. Oysa göçün yavaşlaması, büyük kentlerde rahatça elde edilecek arsanın kalmaması ya da çeperdeki boş arsaların ticari değerlerinin yoksullara bırakılamayacak kadar yükselmesi ve istihdam olanaklarının azalması gibi olgular yoksulluğun devredileceği bir göçmen grubun kalmaması anlamına gelmektedir. Yazarlara göre, bu durum yeni bir yoksulluğun ve sınıf-altı bir kitlenin ortaya çıkmasını sağlayacaktır (Işık ve Pınarcıoğlu, 2013: 73-83). 1999 depremi sonrasında kentsel alanın tanzimine yönelik getirilen kısıtlamalar da yoksulların yapılaşma sürecinden dışlanmasını sağlayacak bir etki yaparak bu süreci hızlandırmıştır (Türkün, Öktem-Ünsal ve Yapıcı, 2014: 104-113).

"Nöbetleşe Yoksulluk"tan hareketle yapılan bazı çalışmalar, Işık ve Pınarcıoğlu'nun tespit ettiği yoksulluğun devri döngüsünün bazı kesimler için hâlihazırda kesildiğini ve kronik bir yoksulluğa fiilen açıldığını öne sürüyorlar. Özellikle Kürt yerleşim bölgelerinde 1984-1993 yılları arasında gelişen düşük yoğunluklu savaşın yerinden ettiği kitlelerin kentlere göçünün diğer göç dalgalarından farklılığı[18] ve yoğunluğu sınıf-altı bir kitlenin oluşumuna dair işaretler vermektedir. Bediz Yılmaz; ekonomik, sosyal, politik, mekansal ve söylemsel dışlanmayı aynı anda tespit ettiği çalışmasında, İstanbul'un çöküntü mahallelerinde yerleşen Kürt göçmenlerin sınıf-altı özelliği gösterdiğini söylemektedir (Yılmaz, 2008). Kent-içi çöküntü mahallerinde yerleşik Kürt nüfusun enformel emek piyasasında yer bulma çabasına odaklanan Alpman (2014) ise, etnik tahakküm ilişkilerinin 2000 sonrası re-enformelleşme süreçleri ile birleşerek hem emek-içi çatışmayı beslediğini hem toplumsal dışlanma süreçlerini pekiştirdiğini belirtir.

Bu noktada geri dönüp geleneksel refah rejiminin yıpranmaya başlamasından hemen önce, devlet-piyasa-aile üçlüsü içinde devletin düzenleyici adımlarına kısaca bakılabilir. Yukarda "hak temelli" bir uygulama örneği olarak 65 yaşını dolduran muhtaçlar ve muhtaç "sakatlar" için yapılan düzenlemeye değinmiştik. Bu düzenleme dışında Türkiye'nin sosyal refah sisteminde önemli iki adım ise 1986 tarihli Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonunun kuruluşu ve 1992 tarihli Yeşil Kart uygulamasıdır. Fon, Kaymakamlıklar ve Valilikler bünyesinde dayanışmayı esas alacak şekilde yoksullara dönemsel yardımlar yapması öngörülen bir uygulamadır. Bu haliyle bir hayırseverlik kurumu gibi çalışması planlanmıştır (Buğra, 2013a: 205). Fon, özellikle 1999 depreminden sonra kapasitesi büyüyerek, yeni yoksulluk olgusuna müdahalenin temel kamu araçlarından birine dönüşecektir (Buğra ve Keyder, 2003: 37-8). Buna karşın Yeşil Kart düzenlemesi sosyal güvenlik şemsiyesi altında olmayan bütün yoksulların tedavi masraflarının devlet tarafından karşılanmasını esas alan bir girişim olup, Türkiye'de sağlık hizmetlerini temel bir hak olarak tanımlayıp bu haktan yararlanan kesimlerin genişlemesini sağladı. İhtiyaç tespitine dayalı olarak çıkarılabilen Yeşil Kart kanunu hakkında meclis tutanaklarını inceleyen Buğra, bütçeye büyük yük getireceği yönünde vatandaşlık haklarına

[18] Kürt yerleşimlerinden yerinden edilen kitlelerin yaşadığı sorunlar için, Yükseker (2006).

uyumsuz eleştirilerin yapıldığını belirtir (Buğra, 2013a: 214-8). Uygulamanın sonuçları bu eleştirilerin gerçekçi projeksiyonlardan kaynaklı olmayıp önyargıya dayalı olduğunu göstermiştir.

Sağlık hizmetlerinin genelleşmesi ve nispeten eşitlenmesi yönündeki diğer bir adım ise 2006'da Genel Sağlık Sigortası Kanununun kabulü ile gerçekleşti[19]. Daha önce SSK'lı, Bağ-Kur'lu, Emekli Sandıklı, Yeşil Kartlı ve sosyal güvencesiz hastalar arasında erişilebilirlik ve hizmet kalitesi açısından hiyerarşik farklar kuran sağlık sistemi (Üstündağ ve Yoltar, 2011: 57), bu yasal düzenleme sonrasında bütün yararlanıcıları eşitleyen, prim ödenmesine dayalı bir sisteme dönüştü (Topak, 2012: 275). Fakat sistemin prim ödeme esasına dayanması, vergilerle finanse edilen sağlık sistemlerinden farklı olarak, prim ödemeyen ya da ödeyemeyenlerin cezalandırılmasına yol açabilir (Keyder, 2011: 28). Sağlık hizmetlerindeki bu kısmi eşitlenme, dünyadaki sağlık reformları dalgasının bir parçası olmakla beraber sosyal refah rejiminde önemli bir değişim ifade etmektedir.

## 3.2. Türkiye'de Engellilik Olgusunun Şekillenişi ve Sosyal Politikalar

Engellilikle ilgili tartışmalarda görüldüğü üzere modern dönemde bu olgu, öncelikle bürokratik-hukuki aygıtlar ve metinler tarafından tanımlanmaktadır. Bu tanımlama girişimi bir taraftan nüfusun yönetimi meselesinin bir parçasıyken diğer taraftan da sosyal haklar mücadelesinin bir unsuruna dönüşmektedir. Üretim sisteminin tamamen piyasanın kontrolüne girmesi yani emeğin metalaşması ile karakterize edilebilecek modern dönem, toplulukların kendine yeterliğini hedefleyen geçimlik ekonomileri tahrip ederken aynı zamanda işgücü olabilmenin standartlarını da belirledi. Buna karşın emeğini satabilme yeterliliğine sahip olamayan insanların sosyal haklarının belirlenmesi ise bürokrasideki rasyonelleşme sürecinin bir parçası olarak gündeme gelecekti. Tabi ki bu süreç kapitalizmin periferisinde yer alan Türkiye için aynı hız ve dinamiklerle şekillenmedi. Geleneksel ya da enformel dayanışma ağlarının zayıflaması, kentleşme ve sanayileşmenin yükselmesi ile

[19] Kanun metni için: http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Aspx?MevzuatKod=1.5.5510&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5510 Erişim tarihi: 25.05.2014

geçimlik ekonomilerin tasfiyesi uzun bir tarihsel sürece yayılırken, devletin toplumdan bazı sorumlulukları devralması da bu olgulara bağlı özgün tarihsel koşullarda şekillendi. Engellilik olgusunun, tanımlanması, farkının teşhis edilerek idari-hukuki bir kurguya dönüştürülmesi ve sosyal politikaya konu edilebilmesi bizzat bu tarihsellikle ilişkili görülmelidir. Bu tarihselliğin modernlikle olan ilişkisi, çeşitli uygulama ve tanımlama kalıplarını devralma ve yeniden kurma tarzı da toplumsal ve idari gerekliliklerle dış modellerin çeşitli bileşimlerine neden olabilmektedir. Teorik düzeyde kurulması gereken bu ilişkinin varlığı, kamunun sosyal haklara ilişkin sorumluluğunun devralınmasında söz konusu edilebilecek tarihsel gecikmeleri ya da farklılıkları (bu yönde bir meşrulaştırmanın gerekçesi kılınmadan) açıklayabilir.

Osmanlı'nın son dönem sosyal yardım uygulamalarına yoğunlaşan Karakaş-Özbayrak'ın sunduğu verilere bakarak, eğitim ve sosyal güvenlik sistemlerinin modernleşmesi süreciyle paralel şekilde engelliliğin tanımlanmasının bir sorun olarak belirdiği söylenebilir. Eğitim sistemleri bir taraftan modernleştirilir ve devletin etkinliğinin arttığı bir alana dönüşürken aynı zamanda eğitimin kitleselleşmesi düzeyine paralel olarak sistemin dışladığı kesimlere yönelik özel eğitim alanlarının belirginleşmesi gerekecektir. Sağır-dilsizler ve körlere yönelik modern okulların açılması Avrupa'dan model alınarak yürütülen bir uygulamadır ve aynı zamanda devletin kuşatıcılığının ve gücünün sembolüne dönüşen bir işlev görür (Karakaş-Özbayrak, 2011: 30-46). Eğitim alanındaki bu girişimler, yaygınlığından daha çok engellilikle ilgili farklı bir alanın tanımlanması yönüyle bizim için önemlidir. Daha sonra eğitim bilimleri başlığında gelişecek çalışmaların engelliliği tanımlaması[20] bu sürecin bir devamı olacaktır.

[20] Modern bir olgu olarak eğitimin devlet tekeline alınması ve mecburileştirilmesi süreci, engelli kişilerin farklılıkların tanımlanması için özel bir çalışma alanının kurulmasını gerektirdi. Bu aynı zamanda başlangıçtan bugüne değin engellilikle ilgili literatürün ciddi oranda eğitim bilimleri başlığı altında yığılmasının da bir nedenidir. Bu literatür büyük oranda, engellilerin eğitilebilirliğini, modern devlet ve eğitimin gücünün bir temsiline dönüştüren ve modern öncesi uygulamaların geriliğinin bir göstergesi kılan ideolojik bir açıklama sunar. Fakat yapılandırılmış çevre ve sistemlerin karmaşıklığı ve bu sistemler içinde hareket edebilmek için gerekli donanım düzeyi zaten bütün insanlar için daha önceki çağlarda düşünülemeyecek boyutta büyümüştür ve eğitim süreci biraz da bunun sonucu olarak dönüşmekte ve uzamaktadır. Engelli bireyler için ise kendi kısıtlılıkları ve dış sistemlerin karmaşıklığı

İkinci olarak sosyal güvenlik ve emeklilik sistemlerinin gelişimi de Avrupa'dan biraz gecikmeli olarak Osmanlı'ya taşınır. Fakat model devralınırken Osmanlı toplumunda küçük bir nüfus grubu olan devlet memurları kapsam dâhiline alınır. Bu aynı zamanda (1912'de lağvedilmeden önce) loncaların çalışma hayatındaki düzenleyiciliğiyle ve maluliyet hallerinde çalışanlarını koruyan bir dayanışma ağı olarak etkinliğiyle de ilgilidir. Özellikle 1866 tarihli askeri emeklilik fonunun (Askeri Tekaüt Sandığı) kurulması ve 1870 Emeklilik Önergesi (Karakaş-Özbayrak, 2011: 57-60) devlet memurlarının iş kazaları veya çalışırken sakatlanmaları sonucu gelişecek durumlarda mağduriyetlerin önlenmesini hedefleyen bir emeklilik ve tazmin sistemi kurmaktadır. Ayrıca yine küçük bir grup olan sanayi işçilerinin sakatlanma hallerinde haklarını tanımlayan bir nizamnamede 1875'de yürürlüğe girer (Karakaş-Özbayrak, 2011: 65). Burada bizim için önemli olan, uygulamanın kapsamının darlığına rağmen, sakatlığın tespitine yönelik standart prosedürlerin ve karşılığında belirlenen maaş haklarının belirlenmesidir. Bu "rasyonelleşme" çabası, engelliliğin tespitine yönelik olarak modern bir idari-hukuki sürecin çalışmaya başlaması demektir. Sakatlanmanın tescili için Mekteb-i Tıbbiye'nin onay makamına geçirilişi engelliliğinin erken dönemlerden itibaren tıbbileştirilmesine bir örnektir.

Osmanlı uygulamasında loncaların "teavün sandığı" uygulaması (Karakaş-Özbayrak, 2011 :56) ve lağvedilişine kadar vakıf sistemi sosyal korumayı sağlayan ve aynı zamanda devlet kontrolünde olmayan, bağımsız finans yapılarına sahip sistemler olarak daha yerel ve esnek toplumsal dayanışma modellerinin işleyişini sağlıyordu. Elbette ki bu kurumların işleyişinin ideal olduğunu söylemek için bu ileri sürülmemektedir, fakat burada merkezi bir standartlaşmayı gerektirmeyen işleyiş engelliliğin tanımlanmasını da esnekleştiriyordu. Bu da kişilerin bağımlı olduğu koruma sistemlerinin iç-örgülerinin kısıtlılık hallerinin tanımı ve tespit süreçlerini belirlediğini gösterir.

---

arasındaki gerilim ciddi oranda yeni bir gerilim oluşturur. Oysa engelli eğitimi tarihçiliği büyük oranda bunu görmez. Bu nedenle, bu tarihçilikteki ideolojik dokuyu bir tarafa bırakarak eğitim sistemlerinin engelliliği tanımlayışını önemseye çalışacağız.

Başka bir örnek ise, "Tersane-i Amiriyeye Mensup İşçi ve Sairenin Tekaüdiyeleri Nizamnamesi" başlıklı 1909 tarihli hukuki belgede işgücü kayıplarına bağlı kurulan ayrımlardır. Nizamname ile; iki el veya iki ayağın ya da bir el veya ayağın kesilmesi, tamamen kör olunması, başkasının yardımına muhtaç kalacak derecede hareket gücünün yitirilmesi, felç, kötürüm, delilik halleri birinci derecede maluliyet halleri olarak kabul edilmiştir. Buna karşın başkasının yardımına sürekli olarak gereksinim duymamakla beraber çalışma süreci içinde benzer yeti yitimleri oluşmuş kişilerin maluliyeti ise ikinci derecede kabul edilmiştir (Demircioğlu, 2010: 142 ve Seyyar, 2001: 161). Bu ayrımın ortaya koyulması aynı zamanda engelliğin tespitini yapacak kurumsallığın da ihdas edilmesini gerektirecektir. Bu durum yine 1909 tarihli bir kanunda "…doktorlar tarafından muayene sonucunda ne halihazır ne de ileriki zamanda… hizmetini yerine getiremeyecek olanlara malul denilir" (Seyyar, 2001: 162) hükmünde belirtilen otoritenin işleyişini ve belirleyiciliğini gerektirecektir.

Ayrıca yoğun savaş dönemlerinin arkasından dilencilik vakalarının artması ile gelişen kamuoyu baskısı sonrasında dilenciliğin önlenmesine yönelik devlet müdahaleleri de bu süreçte benzer bir rol oynar. Çalışarak hayatını kazanabilecek kişilerin dilencilikten men edilmesi yönündeki tartışma ve gayretler, sonuç alıcı olmasa da, malul ve muhtaçların devlet tarafından doğru şekilde tespiti ve sorumluluklarının üstlenilmesini işaret eder (Buğra, 2013a ve Özbek, 2008). Bu durum ilk yatılı modern bakım merkezi olan Darülaceze'nin kuruluşunun da gerekçelerinden biridir (Demircioğlu, 2010: 143 ve 147). 1896 yılında açılan Darülaceze bakıma ihtiyacı olan engelli veya yaşlının tanımlanması yönünde bürokratik-tıbbi bir tespit sürecinin işlemesini gerektirecektir. Benzer bir durum deliliğin ve buna yönelik tıbbi pratiğin tarihçiliğine eğilen Rüya Kılıç tarafından da gösterilir. Bimarhanelerin yeniden tanzimine yönelik 1876 ve 1917 tarihli kanunları inceleyen Kılıç, cinnetin kanuni tarifiyle başlayan 1917 tarihli kanun metninin doktorların desteğiyle hukuki-bürokratik bir süreç organize ettiğini gösterir. Aynı zamanda batı kadar "medeni" olduğumuzun delili olarak planlanan bu kanun, deliliğin tanımına dair yetkiyi doktorlara teslim eder. Sonuçta ruhsal hastalıkların tipik tanımlarının, tıbbi bilgi pratiği aracılığıyla hukuki metinlere aktarılarak

belirleyici konuma kavuştuğu ve bu tanımların toplumsallaştırıldığı bir süreç işler (Kılıç, 2014: 56-60).

Buraya kadar verilen örnekler göstermektedir ki, engellilik olgusunun inşası doğrudan modern bir iktisadi modelin ve toplumsal örgütlenmenin belirişi ile alakalıdır. İşçi veya memur topluluklarının çalıştığı ve merkezi olarak yönetilen yeni iş sistemleri doğal olarak kendilerine uygun sosyal güvenlik sistemlerinin inşa edilmesini gerektirecektir. Fakat işçileşmenin yaygınlaşmasına izin vermeyen geçimlik aile üretimlerinin hakimiyeti bu sosyal güvenlik sistemlerinin kapsamındaki nüfusu da sınırlı tutacaktır. Eğitimin standartlaşarak kitleselleşmesi ise norm dışı kabul edilen kişilerin eğitimini yeni bir mesele haline getirecektir. Ayrıca savaş şartları ve şehir nüfusunun artması, toplumsal dayanışma ağlarının zayıflamasına, vakıf sisteminin yetersizleşmesine (bu durum aynı zamanda vakıf gelirlerinin merkezi hazineye aktarılmasıyla da ilgilidir) neden olurken yoksulluğun yönetimi sorunu belirecektir. Bu üç durum, Osmanlı'da ilk örneklerini gördüğümüz haliyle merkezi ve standart engellilik tanımlarının yapılmasını sağlayacak, tespit süreçlerini rasyonelleştirecek ve kamu kurumlarına düşen sorumluluğun tanımlanmasını sağlayacaktır.

Cumhuriyet döneminde ise vakıf ve lonca sistemlerinin tamamen lağvedilmiş olması nedeniyle, çalışarak hayatını kazanamayacak kişilerinin sorumluluğuna dair yeni bir koruma sisteminin kuruluşu gerekecektir. Fakat bu ihtiyaç savaş sonrası güçsüzlük gerekçesiyle uzun bir süre karşılanamayacaktır. Ortaya çıkan boşluğun ise büyük oranda toplumun iç örgütlenmesindeki dayanışma imkânlarına havale edildiği söylenebilir. Buna karşın, çalışma hayatının sıkı kontrolünün hedefleyen tek parti döneminde yeni bir girişim olarak, 1936 yılında çıkarılan İş Kanunu'nda sosyal sigortaların kurulması yönünde bir amir hükmün bulunması önemsenmelidir. Fakat bu hükmün işlemesi için 1945 yılı beklenecektir ve ilk kez "iş kazaları ve meslek hastalıkları ve analık sigortası" bütün özel sektör işçilerini kapsamak hedefiyle hüküm altına alınacaktır (Seyyar, 2001: 165 ve Topak, 2012: 200). Böylece devlet, özel sektör işyerlerinde, çalışma sürecine bağlı oluşan maluliyet durumlarına karşı modern bir sosyal güvenlik sistemi yoluyla koruma sistemi kuracağını vaat etmiş olur.

Bu dönemde başka önemli bir düzenleme ise 1930 tarihli Umumi Hıfzıssıha Kanunu'dur. Kanun, devletin sağlık alanındaki tek kurumsal yapı olarak örgütlenişinin çerçevesini kurarken, toplumsal yeniden üretim için sağlık hizmetlerinin kamusal sunumunu önerir (Topak, 2012: 198). Halk sağlığı alanında en önemli çerçeve metni olan bu Kanun, engelliliğe ilişkin bir kategori kurmaz fakat dönemin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti'nin görevlerini tanımlarken şu hükmü getirir:

> "Mecnunlarla sair ruhi hastalıklara mahsus tedavihaneler veya *malül veya herhangi bir noksanii hilkate malik olanları* kabul edecek yurt veya müesseseler tesis ve idare."(Madde 3)[21]

Aynı Kanun'da, başka bir yerde ise "… ilan edilen şehir ve kasabada mütemekkin olma(yan)… harb malülleri ve mecruhları ve hükümetçe meccanen tedavisine lüzum görülen hastalar ve fakirliği musaddak olanlar"ı (Madde 210) "içme ve kaplıca mahalli olan yerler için verilen giriş ücretinden muaf tutulacaklar" olarak belirtilir. Erken dönemde görülen bu ifadelendirmeler henüz bir engellilik kategorisinin hukuki olarak kurulmamış olmasına rağmen sosyal politikaya konu edilecek yoksul ve bakım/tedavi gerekliliği olan kesimin kısmen tanımlanmaya çalışıldığını gösterir.

1950 sonrasında ise Türkiye'nin batı bloku ile entegrasyonuna paralel bazı gelişmeler şekillenir. Modern bir koruma sistemi kurmak için Dünya Sağlık Örgütü ve Uluslararası Çalışma Örgütü gibi kurumlara, engellilere yönelik sosyal hizmet, tıbbi ve mesleki rehabilitasyon konusunda teknik yardım talebi iletilir ve bu kurumların uzmanları tarafından raporlar düzenlenir. Eğitimini ABD'de tamamlayan Mithat Enç, aktivist bir kör olarak, 1952'de başlamak üzere özel eğitim alanının akademik ve icracı kuruluşuna önayak olur (Demircioğlu, 2010: 148-9). 1951'de çıkarılan 5798 sayılı "Kör, Sağır ve Dilsizlere Mahsus Bazı Alet ve Cihazların Gümrük Resmi ile Diğer Vergi ve Resimlerden Muaflığı Hakkında Kanun"[22] Enç'in çabaları sonucu düzenlenmiş olup, hem eğitim alanının tanzimine yönelik bir

[21] Kanunun tam metni için: http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1593.pdf (Erişim tarihi: 31.03.2015)
[22] Kanunun tam metni için: http://www.kanunum.com/files/5798-1.pdf (Erişim Tarihi: 31.03.2015)

girişimdir hem de gündelik dil içindeki tanımlayıcı sıfatlarla görme, işitme ve konuşma yeti yitimlerinin sosyal politikaya konu edilişinin örneklerindendir. Bu kanun aynı zamanda Milli Eğitim Bakanlığı'nı tanımlayıcı otorite olarak yetkilendirir ve maliyeti yüksek olup ancak ithal edilerek ulaşılabilen yardımcı araçlara daha ucuz erişim için ikna edilmesi gereken onay makamı olarak bu bakanlığı işaret eder. Bu yetkilendirme, "körlük, sağırlık ve dilsizlik" hakkında bir tanımlama ve standardizasyonun aracı olduğundan bizim için önemlidir. Aynı zamanda vergi muafiyeti ile yardımcı araçların ediniminde tanınan kolaylığın ve dolayısıyla parçalı sosyal politika önlemlerinin ilk örneklerindendir. Taleplere bağlı olarak gelişen ve sınırları özel olarak tanımlanmış muafiyetler yoluyla yapılacak iyileştirmeler bu örnek üzerinden daha sonra da devam edecektir. Bunun sonucunda Türkiye'de engelli hak hareketleri de ihtiyaçlarının karşılanması için geniş kapsamlı sosyal politika değişimlerindense çoğunlukla bu yasal değişiklik modelinin işletilmesini zorlayacaklardır.

1959'da ise Birleşmiş Milletler'in teknik desteği ile Sosyal Hizmetler Enstitüsü ve ardından 1967'de Hacettepe Üniversitesine bağlı Sosyal Çalışma Bölümü açılır (Dönümcü, 2004 ve Tomanbay, 2008). Aslında sosyal hizmet alanındaki bu iki girişim Türkiye'nin sosyal refah sistemi içinde, ürettiği söylemin iddiasına denk bir yer edinemese de, modern bir bilgi pratiğinin ilerlemeci, hümanist ve pozitivist formunun egemen olmasını sağladı. Bu okul geleneği içinde yetişen ve benzer bir bilgi üretme pratiğini takip etmesine rağmen İlhan Tomanbay dahi, bu süreçte şekillenen aktarımı kopyacılıkla itham eder (Tomanbay, 1999: 86-7 ve 172-3). Bu bilgi üretme pratiği bir taraftan engellilikle ilgili literatürün oluşumunda sağlık bilimlerini destekleyen diğer taraftan idari-hukuki bir kavram olarak engelliliğin inşasına bürokratik alanda yardım eden bir işlev gördü. Bu girişimlerin önemi, Türkiye'de engellilikle ilgili uygulamaların ve tartışmaların Avrupa ve Amerika'daki gündemlere benzeşmesini sağlamasındadır. Aynı zamanda sivil organizasyonların ve dernekleşmelerin hak arayışlarında rol modellerini devşireceği bilgilenme kaynakları da bu ilişkiden beslenecektir. Böylece engellilik kategorisinin aşağıdan taleple kurulması da mümkün olurken, bir kimlik olarak sahiplenilmesinin ve bu kimlik üzerinden yasa yapıcıları baskılamanın imkânı oluşacaktır.

Engelli kimliğinin kabulü ve bu kimlik üzerinden hak talebinin yaygınlaşmasının önemli bir nedeni de işgücü piyasasından dışlanmaya karşın getirilen hukuki önlemlerin işleyişidir. Daha önceki bölümlerde kapitalizmin gelişimi ve fabrika sisteminin yaygınlaşması ile engellilerin kendi emeğiyle geçinebilmesinin nasıl zorlaştığına değinilmişti. Buna karşın refah devleti uygulamalarının güçlenmesi ile devletin işgücü piyasasına müdahalesinin örnekleri 1960'ların sonundan itibaren Türkiye'de de görüldü. Kota sistemi olarak adlandırılan istihdam yöntemi, çalışanların belirli bir oranının engelli olmasını şart koşan bir yasal bir çerçeve kurmaktadır. İlk olarak 1967 tarihli "Deniz İş Kanunu" (ÖZİDA, 2010: 63 ve Seyyar, 2001: 68) aracılığıyla getirilen, yasa kapsamındaki işyerlerinde engelli çalıştırma mecburiyeti, daha sonra 1971 tarih ve 1475 sayılı "İş Kanunu"[23] ile yaygınlaştırılır. Buna göre, 50'den fazla işçi çalıştıran bütün işverenler, "% 2 oranında *sakat kimseyi,* mesleki, beden ve ruhi durumlarına uygun bir işte çalıştırmakla yükümlü" kılınırlar. % 2 oranındaki bu oran 2001 yılında % 3'e çıkarılacaktır. Ayrıca kamu kurumlarında işçi ve memur statüsünde engelli çalıştırma mecburiyeti de getirilerek (ÖZİDA, 2010: 64 ve 78) işgücü piyasasının özellikleri dolayısıyla istihdam edilebilme sıkıntısı yaşayan engellilerin kamu sektöründe işe yerleştirilmesi sorumluluğu hükme bağlanır. Tabi ki bu amir hükümler uygulamada çoğunlukla sorunlarla beraber işledi. Hem kamu kurumlarının hem özel işverenlerin çeşitli stratejilerle kurtulmaya çalıştığı bu yükümlülükler engelliler için bireysel veya örgütlü hak mücadelesinin alanına dönüştü.

Bu noktada istihdamı tek başına düşünmekten ziyade vergi indirimleri ve erken emeklilik uygulamaları (Seyyar, 2001: 86-9) ile birlikte düşünmeliyiz. Enformel ve dolayısıyla sigortasız çalışmanın yüksek oranlı olduğu 1970'li yıllardan itibaren, kayıtlı ve dolayısıyla sigortalı çalışmak, önemli bir korunma imkânı oldu. Emeklilik için çalışma süresinin engelliler lehine kısaltılmış olması da sosyal güvenlik koşullarının çalışan engelliler lehine istikrarlı bir korunma çerçevesine kavuşturulması anlamına geliyordu.

[23] Kanunun orijinal tarihli tam metni için:
http://mirekoc.ku.edu.tr/sites/mirekoc.ku.edu.tr/files/1475.pdf Erişim Tarihi: 02.04.2015

Nispeten güvenceli çalışma ile vergi indirimi ve emeklilik koşulları arasındaki ilişki şu şekilde işliyordu. İş ve İşçi Bulma Kurumu aracılığıyla işe yerleştirilip, düzenli olarak sigortası bildirilen çalışanlar kota kapsamında görünüyor ve bu şekilde işverenin cezai ödemeden muafiyetini sağlıyordu. Çalışanın iş devamlılığı için bir korunma sağlayan bu düzenlilik sayesinde çalışan "vergi indirimi" amacıyla Defterdarlığa başvuru yapıyor. Sağlık durumunu gösteren raporlar doğrultusunda merkezi olarak yetkilendirilmiş bir heyet tarafından yapılan değerlendirme sonucunda çalışanın vergi indirimine hak sahipliği değerlendiriliyor. Vergi indirimine hak sahibi olduğu tescillenen engelli çalışanlar, 3600 işgünü sigorta priminin yatırılmış olması ve on beş yıllık sigortalı çalışma süresi şartlarıyla emekli olabilme hakkı kazanıyor. İlk yayını 1964 yılı olan 506 sayılı "Sosyal Sigortalar Kanunu"nun[24] 1981 tarihli düzenlenmesindeki bu koşullar, normal çalışanlar için 7000 işgünü prim yatırmak veya en az yirmi beş yıl sigortalı çalışmak şeklindedir.

İstihdam şartları hakkında getirilen amir hükümlerin işletilmesini düzenleyen ilk yönetmeliğe[25] baktığımızda, ilk kuşatıcı "sakatlık" tanımının yapıldığını görüyoruz. Yönetmelikte ilgili bölüm şu şekildedir:

> "Sakatın Tanımı:
> Madde 2 – Beden veya zihin gücünden belirli bir oranda yoksun olduğu sağlık kurulu raporu ile belirlenen ve bir iş bulmakta genellikle zorluk çeken, fakat herhangi bir işyerinde söz konusu yetersizliğine rağmen, bazı işleri derhal veya kısa bir alıştırma sonucunda yapabilecek durumda olan kimseye sakat denir."

Hemen sonrasında "kapsam" başlığında ise İş Kanununun sunduğu haktan yararlanacak kişileri belirlemek üzere "çalışma güçlerinin en az % 50, en çok % 80 inden yoksun oldukları, Sosyal Sigortalar Kurumunca maluliyet derecesinin tayini için uygulanan esaslara ve kullanılan cetvellere göre sağlık kurulu raporu ile

[24] Bu mülga Kanunun tam metni için: http://www.yol-is.org.tr/TR/dosya/1-157/h/b266ek.pdf Erişim Tarihi: 02.04.2015

[25] "Sakatların ve Eski Hükümlülerin Çalıştırılmaları Hakkında Yönetmelik"in Resmi Gazete yayın tarihi 21.01.1971'dir. Yönetmeliğin tam metni için: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14079.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14079.pdf Erişim Tarihi:31.03.2015

belirlenenler" hükmü getirilir[26]. Yukarıda verilen sakat tanımlaması daha sonraki birçok yasal değişiklikte küçük farklılıklarla sürekli dönüşecek olan tanımlamaların bir prototipidir[27] ve bu haliyle kuşatıcı hukuki-idari bir kategorinin kuruluşunda temel olmuştur. Daha önce yasal metinlerde yer alan birçok tanımlama gündelik dil içinde yerleşik sıfatlara bağlı olarak yapılmaktaydı. Oysa burada hem bütün zihinsel ve bedensel fonksiyonları "yoksunluk" kriteriyle tek çatı altına alan hem de bu yoksunlukları benzeştirip "çalışma gücü" kavramı ile karşılayan ve standart bir değerlendirme sürecine dâhil etmeye çalışan bir süreç kurulmaktadır. Sağlık kurulu raporlarının belirleyici önemi ise, bugüne kadar devam eden engelli-doktor gerilimlerinin kökenini oluşturacak ve doktorların otoritesini güçlendirecek bir rol oynayacaktır. Yönetmeliğin 9. ve 10. maddeleri ise "arıza dereceleri"nin tespit sürecine ve düzenlenecek sicil kartlarına atıf yapar. Sicil kartları kişinin engelli olduğunu gösteren bir kimlik belgesi işlevine sahiptir.

Engellilerin istihdamı hakkındaki bu yasal hükümlerin uygulanma imkânı orta ve küçük ölçekli işletmelerin yoğun olduğu bir çalışma düzeninde çok güçlü değildi. Bu hükümleri bir yaptırım olarak düşünen işverenlerin çokluğu ve gösterdikleri direnç, özellikle kriz dönemlerinde işsizliğin artma riski de göz önüne alındığında, takibin yapılmasını zorlaştırıyordu. Fakat kamu kurumlarında ve sayıları az da olsa yasal takibi daha kolay olan büyük ölçekli işyerlerinde engelli istihdamı için önemli bir etki oluşturacaktır. İstihdam edilebildiği için kendi kazancı ile geçinebilen, çalışma hakkını edinmesini sağlayan engellilik kimliğini sahiplenmiş

[26] Bu kapsam, burada anılan Yönetmeliğin yerine geçen 16.03.1987 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan "Sakatların İstihdamı Hakkında Tüzük" ile değiştirilir. Tüzük'ün hükmüne göre; ""bedensel özürleri yüzünden, çalışma güçlerinin en az %40'ından, en çok % 70'inden sürekli olarak mahrum bulunanlarla % 70'in üzerinde mahrum bulundukları halde bir işte verimli şekilde çalışabilecekleri sağlık kurulu raporuyla belgelenenler… sakat sayılırlar." Tüzük'ün bu maddesi de daha sonra 26.11.1996 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan değişiklikle şu şekilde düzenlenir: "bedensel, zihinsel ve ruhsal özürleri nedeniyle çalışma gücünün en az % 40'ından yoksun olduğu sağlık kurulu raporu ile belgelenenler… sakat sayılırlar." Bu değişimler, aynı zamanda uzmanlar ile hak savunucularının yasal metinlere yansıyan sürekli mücadelesini de gözler önüne sermektedir.

[27] Bu tanımlama tarzı daha çok uluslararası metinlerden alınan örneklerin uygulanması ile uyarlanmış görünmektedir. Bunun bir örneği olmak üzere 09.12.1975'de BM'de kabul edilen Engelli Hakları Bildirgesi'nde şu tanımlamaya bakılabilir: "The term 'disabled person' means any person unable to ensure by himself or herself, wholly or partly, the necessities of a normal individual and/or social life, as a result of deficiency, either congenital or not, in his or her physical or mental capabilities." ( http://eyh.gov.tr/mevzuat/uluslararasi-mevzuat/12-engelliler-konusunda-uluslararasi-dokumanlar Erişim Tarihi: 05.04.2015)

nispeten orta sınıf engelli grubun yükselişi bu şekilde görülecektir ki, engelli haklarını önemseyen ve duyurmaya çalışan aktivistlerin bir kısmı buradan çıkacaktır. Ayrıca, engellilerin istihdamına dair yasal haklar ile işverenlerin direnci veya makro-iktisadi kısıtlılıklara bağlı işsizlik sebebiyle oluşan uyumsuzluk yeni bir deneyimin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Yasal haklarına dayanarak iş arayan fakat işgücü piyasasından dışlandığını deneyimleyen bir topluluk, hukuki-idari bir kurgu olan sakatlık/engellilik üzerinden fiili durumunu düşünmeye başlayacaktır. Bu deneyim aynı zamanda engellilerin hak talebine yönelik tutumlarının ve söylemin güçlenmesini de sağlayacaktır. Sonuçta toplumsal konumun güçlenmesine bağlı bir değişim olarak (Burcu, 2006: 75) görülebilse de aynı zamanda toplumsal konumu daha zayıf olan engellilerin de sosyal politika uygulamalarına konu edilebilmesini ve hak söyleminin daha geniş bir kesim için kurulabilmesini bu süreç kolaylaştıracaktır. Bu ilişki, Burcu'nun (2006) tartıştığı etiketleme ve kimlik söylemlerini birbiriyle ilişkili söylemler olarak düşünmemizi de sağlamaktadır.

1980 öncesi kritik gelişmelerden biri de önceki bölümde "hak temelli" bir uygulama örneği olarak anılan 2022 sayılı Kanunun yürürlüğe girişidir. Kanun[28] geçinmeyi sağlayacak düzeyde düzenli maaş getirmemesine ve bu maaşı ekonomik yoksunluk şartına bağlamasına rağmen muhtaçlık meselesini devletin sorumluluk alanı olarak belirlemiştir. Muhtaçlığın çoğunlukla toplum tarafından halledilmesi gereken bir sorun olduğuna yönelik devletin bakışının kısmen de olsa değiştiği görülür. Enformel ekonominin yayılışına izin veren bir kamu yönetimi, ailenin koruyuculuğu ile akraba dayanışmasına güvenerek şehirleşme oranındaki artışın ciddi bir yoksulluk krizi ortaya çıkarmayacağını varsayıyordu. Fakat 2022 sayılı Kanun, bu varsayıma rağmen engelli ve yaşlıların, bir birikime ya da düzenli gelire

[28] "65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun"un 1976 tarihli ilk hali ( http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/15642.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/15642.pdf Erişim Tarihi: 02.04.2015) ile sonraki değişiklikler kıyaslandığında belirlenen maaş miktarının değişimi dikkate değerdir. 1976'da yaşlı veya sakatlık maaşı bu Kanunun 1. Maddesine göre"657 sayılı Devlet memurları Kanunu esaslarına göre **60 gösterge rakamının** her yıl Bütçe Kanunu ile tespit edilecek kat sayı ile çarpımından bulunacak miktarda" olacaktır. 05.03.1992'deki değişiklik ile bu gösterge rakamı **300** olur. Daha sonra 01.07.2005 tarihli değişiklik ile engelliler için 300 olan gösterge rakamı için engel derecesine göre **600** ve **900** olarak hükme bağlanır(ÖZİDA, 2010:51). Nisan 2014 itibariyle yaşlı maaşı aylık **147 tl,** "özürlü maaşı" ise aylık **292 tl** veya **437 tl** olarak ödenmektedir.

sahip değillerse, akraba dayanışması ve ailenin koruyuculuğu ile yoksulluk döngüsünden çıkamayacaklarını kabul etmiş bir eğilimi yansıtır. Engellilerin istihdamına dair işgücü piyasasından gelen direnç karşısında ilgili yasayı uygulamakta zorlanan devletin sosyal yardım uygulaması ile bir uzlaşma alanı kurmaya çalıştığını da düşünebiliriz. Maaşın 1992 ve 2005'deki artışını ise; "basit pazar toplumu" niteliğinden çıkarak bütün ihtiyaçların piyasa ortamında karşılanmasına doğru giden ve gitgide nakdi gelire daha çok ihtiyaç duyan bir toplumsal formasyon değişimi ile alakalı görebiliriz.

Buraya kadar aktarılan uygulamaların çerçevesini belirleyen 1960 Anayasası engellilerle ilgili özel bir hüküm tesis etmiş değildi. Fakat 1982 Anayasası ile ilk kez anayasal düzeyde devletin sorumluluğu hüküm altına alınır. Anayasa'da iki yerde ilgili hüküm[29] buluruz;

> "Çalışma şartları ve dinlenme hakkı:
> Madde 50 – … Küçükler ve kadınlar ile *bedeni ve ruhi yetersizliği olanlar* çalışma şartları bakımından özel olarak korunurlar.
> …
> Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler:
> Madde 61 – Devlet, *sakatların* korunmalarını ve toplum hayatına intibaklarını sağlayıcı tedbirleri alır…
> Bu amaçlarla gerekli teşkilat ve tesisleri kurar veya kurdurur."(ÖZİDA, 2010:4)

Anayasa'nın kabulünden sonra engellileri ilgilendiren önemli bir yasal değişiklik ise, 2828 sayılı Kanunun yürürlüğe girişidir. Aslında bu Kanun bütün sosyal hizmet sistemini tek çatı altında toplama ve yeniden organize etme niyeti nedeniyle de önemlidir. Kanun korunmaya, bakıma veya yardıma muhtaç olarak tanımladığı diğer gruplarla beraber doğrudan engellilere yönelik hizmetlerde de

[29] Anayasa'da şu anda var olan üçüncü doğrudan atıf, 07.05.2010 tarihinde eklenmiştir. "Kanun önünde eşitlik" başlıklı 10. maddeye "çocuklar, yaşlılar, *özürlüler*, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılamaz" fıkrası eklenir.

yetkilendirmeye işaret eder. Kanun bir "muhtaç sakat" tanımı[30] yapar ve muhtaç sakatlara ilişkin Genel Esaslar kısmında şu ilkeyi belirtir:

> "Muhtaç, sakat ve yaşlıların hayatlarını sağlık, huzur ve güven içinde sürdürmesi, muhtaç özürlülerin toplum içinde kendi kendilerini idare edebilecek ve üretken hale gelebilecek şekilde bakım ve rehabilitasyonlarının yapılması, bunlardan tedavisi mümkün olmayanların sürekli bakım altına alınması amacıyla gerekli her türlü tertip ve tedbir alınır."

Fakat bu ilkenin işleyişi amacıyla kurulması önerilen sadece bir merkez tipi vardır. "Bakım ve Rehabilitasyon Merkezi"[31] ismiyle tanımlanan bu merkezler, aileleri tarafından bakılamayacak ya da terk edilmiş ağır düzeyde engellilerin yatılı bakımının sürdüğü merkezler olarak kalır. Bunun dışında Kanunun belirttiği haliyle rehabilitasyon fonksiyonlarının kurulmasını sağlayacak bir kurumsal değişim uzun yıllar gözlenmez.

Daha önce söz ettiğimiz 1992 tarihli Yeşil Kart uygulaması, herhangi bir sosyal güvenlik kurumu şemsiyesi altında olmayanların tedavi giderlerinin devlet tarafından karşılanmasını esas alıyordu ve bu haliyle engelliler için de sağlık güvencesi kapsamında bir ilerleme anlamına geliyordu. Hanede kişi başına düşen geliri asgari ücretin üçte birinden az olan engelliler de bu kapsama dahildi. Bu durum özellikle yoksul engellilerin sağlık hizmetine hak sahipliğini teyit eden niteliğiyle

---

[30] 1983 tarihli Kanun'un yayımlandığı dönemde yaptığı tanım şu şekildedir: "'Muhtaç Sakat': bedensel, zihinsel veya ruhsal özelliklerinde belirli oranda fonksiyon kaybına neden olan organ yokluğu veya bozukluğu sonucu normal yaşamın gereklerine uyamama durumunda olup korunmaya, yardıma, bakıma ve yetiştirilmeye muhtaç kişi…" (http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18059.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18059.pdf Erişim Tarihi: 05.04.2015) Bu tanım 1997'de yeniden düzenlenir ve tanımdaki muhtaçlık şartı kaldırılarak şu şekilde düzenlenir: " 'Özürlü', doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi.." (ÖZİDA, 2010:103) Yeni tanım bir öncekinden hem daha kapsayıcıdır hem de çeşitli hizmet araçlarını öngörmektedir. Tanıma dikkat edildiğinde sosyal model ile medikal modelin uzlaştırıldığı bir çaba görülecektir. Ayrıca bu değişiklik ile Kanun'daki "kör" ve "sağır" ibareleri de "görme özürlü" ve "işitme özürlü" ibareleri ile değiştirilir.

[31] Kanun'da Bakım ve Rehabilitasyon Merkezlerinin tanımı şu şekilde yapılmıştır: "bedensel, zihinsel ve ruhsal özürleri nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olan kişilerin, fonksiyon kayıplarını gidermek ve toplum içinde kendi kendilerine yeterli olmasını sağlayan beceriler kazandırmak veya bu becerileri kazanamayanlara devamlı bakmak üzere kurulan sosyal hizmet kuruluşları." (a.g.e.: 104)

önemlidir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu ise Kaymakamlıklar kontrolünde müracaata dayalı çalışarak, engellilerin yardımcı medikal araç edinmesinde nakdi destek verebilen bir işlev gördü.

1997'de ise engellileri ilgilendiren üç kararname birbiri ardına yayımlanarak yürürlüğe girdi. 571 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA) adıyla bir kurum ihdas edilir[32]. Başkanlık, kamu idaresinde koordinatör ve politika üretici bir kurum olarak çalışmak üzere yapılandırılır. Önemli görevlerinden biri de karar alma süreçlerine engellilerin katılımını sağlamaktır. Fakat buna rağmen genel olarak bakıldığında engelliği medikal model çerçevesinde düşünen bir hukuk metni ile karşılaşırız. Başkanlık 1999'dan başlamak üzere sivil toplum, akademisyen ve kamu yöneticilerini buluşturan "Özürlüler Şurası"nı dört kez düzenleyerek politika üretimine katkı sunmaya çalışır. 1999'daki ilk Özürlüler Şurası'nın yasa yapıcıya önerilerinden biri bütün uygulamalara temel olacak bir Kanun hazırlanmasıdır. Bu talep 2005 yılında karşılık bulacaktır.

572 sayılı KHK[33] ise bazı kanunlarda değişiklik ve ekler yapılmasına yöneliktir. Önemli yenilikler ise "fiziksel çevrenin ulaşılabilir ve yaşanılabilir kılınması" için ilk kez kamu idaresine sorumluluk yüklenmesi ve belediyelerin engelliler için faaliyet göstermesini sağlayacak bir amir hükmün belirtilmesidir. Son olarak 573 sayılı KHK, engellilere yönelik özel eğitimin yeniden düzenleyerek yaygınlaştırılmasını hedefleyen bir yapıdadır (Aysoy, 2008).

Buraya kadar aktarılanlar engellilik olgusuna yönelik sosyal politika tedbirlerinin çeşitli parçalarıdır. Anlatının bu şekilde kurulmasının nedeni ise, tedbirlerin sürekli olarak sadece aksayan ve gündemleşen taraflara yönelmesiydi. Bütüncül bir sosyal politika arayışının eksikliği aynı zamanda henüz bütün toplumsal ilişkilerin piyasalaşmanın egemenliğinde olmamasıyla da ilgilidir. Toplumun ve ailenin, koruma ve bakım alanında sorumluluk üstlenen niteliği devletin sosyal

[32] 571 sayılı KHK'nin tam metni için:
http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23004_1.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23004_1.pdf Erişim Tarihi:08.04.2015
[33] 572 ve 573 sayılı KHK'lerin tam metni için:
http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23011_1.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/23011_1.pdf Erişim Tarihi: 08.04.2015

sorumluluk yüklenmesini geciktiriyordu. Fakat ailenin sosyal koruma işlevinin özellikle piyasa ilişkilerinin egemenliği ile zayıflaması ve 2001 krizi sonrası uzun süredir derinleşen güçsüzlüğünün ortaya çıkışı (Buğra ve Keyder, 2003) yeni sosyal politika önlemlerine ihtiyacı açığa çıkaracaktı. Engellilerle ilgili olarak bunun somut karşılığı 2005 tarihli 5378 sayılı Kanun'la gelen yasal değişikti. Kamuoyunda "Özürlüler Kanunu"[34] adıyla tanınan bu değişiklik birçok farklı alandaki uygulamaları ve hukuki dili hem standartlaştırmaya çalışacaktır hem de yeni hükümler getirecektir. Referans bir kanuni metne dönüşen bu Kanun, nakdi destek alanında iki değişiklik getirir. İlki, daha önce andığımız "özürlü maaşı"nın engel derecesine göre iki ve üç katına çıkarılmasıdır. İkinci değişim ise "bakıma muhtaç özürlü" tanımı yapılarak bu tanım kapsamına girenler için kendi sosyal ortamlarında bakımlarının sürdürülmesi karşılığında, tespit edilen bakıcılara aylık bakım ödeneği tahsis edilmesidir. Böylece ilk kez bakım sorumluluğu bu Kanunda belirtildiği haliyle devlet ve aile arasında bir sorumluluk paylaşımının konusu olur.

"Özürlüler Kanunu" iki temel bölümden oluşmakta olup 16 maddelik ilk bölümü bir çerçeve çıkarmaktadır. 36 maddelik ikinci bölüm çeşitli kanunlarda değişiklik yapıp engelliler lehine bazı düzenlemeler getirmiştir (Aysoy, 2009). Burada Kanun'un tamamını mercek altına almaktan ziyade getirdiği çerçeveye bağlı olarak gelen yeniliklere dikkat edilmeye çalışılacaktır. Özürlüler Kanunu'nun yapım sürecine değinen dönemin ÖZİDA başkanı Aysoy (2008), engelliler hakkında farkındalığın artmasını sağlayan engelli hareketlerinin başarısı ile bunun mümkün olduğunu belirtir ve aynı zamanda yasa yapım sürecinde taslak metne bürokrasiden çokça itiraz edilip, kamu idaresini koruma adına taslağın kadükleştirilmeye çalışıldığını da belirtir. Münhasıran "bir kesime ait model bir kanun" olması ve gerekli değişiklikler üzerine çıkarılan maliyet projeksiyonlarından ürkülmesi nedeniyle, bürokrasinin direncinin, Kanun bazı değişikliklerle çıktıktan sonra da yönetmelikler üzerinden sürdürüldüğü söylenir. Bu açıdan Kanun'da belirtilen

[34] 07.07.2005 tarihli ve 5378 sayılı bu Kanun'un tam adı, "Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun"dur. Kanunun ilk hali için: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707.htm Erişim Tarihi: 05.04.2015

Korumalı İşyerleri, Mesleki Rehabilitasyon gibi başlıklar gerçekten de süreci düzenlemek üzere yayımlanan Yönetmeliklerle uygulanamaz hale getirilmiştir.

Yine de Özürlüler Kanunu ile temel bazı başlıkların açılması sağlanmıştır. Ayrımcılık karşıtlığı, erişilebilirlik düzenlemeleri ve bakım hizmetlerinin yapılandırılması sorumluluğu kamu idaresine yüklenmiştir. Kanun'la gelen düzenlemelerin Türkiye'nin Avrupa Birliği süreciyle de ilgili bir tarafı olduğu unutulmamalıdır. Özellikle erişilebilirlik ve ayrımcılık karşıtı düzenlemelerin AB sosyal politikalarına uyum çerçevesiyle ilişkili olduğu (Aysoy, 2004; Burcu, 2007: 49-52 ile Bezmez ve Yardımcı, 2008) ve aynı zamanda engelli hareketlerinin uluslararası bağlantıları üzerinden bu gündemlerin Türkiye'ye taşındığını ve yasa yapıcılar üzerinde baskı oluşturularak tamamlandığı söylenebilir.

Bu bölümde engelliliğin çeşitli sosyal politika alanlarına ve araçlarına nasıl dahil edildiği kısaca aktarılmaya çalışıldı. Görülüyor ki başta kamu çalışanlarının sosyal güvenliği ile başlayan tanımlama ve hak sahipliklerini belirleme süreci daha sonra yaklaşık bir sıralamayla halk sağlığı, eğitim, istihdama katılım, sosyal yardım – muhtaçlık, bakım, erişilebilirlik ve ayrımcılık karşıtlığı gibi alanlarda ilerliyor. Bu alanların tamamında beliren iyileştirme çabaları çoğu zaman tabandan kurulabilen hak hareketliliklerinin baskısıyla bürokrasinin diline ve araçlarına tercüme ediliyor. Bundan sonraki bölümde Türkiye ve İstanbul'da engelli nüfusun niceliğine hakkındaki çalışmalara göz atarak, çalıştığımız konunun hangi büyüklükteki bir grubu ilgilendirdiğini anlamaya çalışacağız.

## 3.3. Türkiye'nin ve İstanbul'un Engelli Nüfusu

Türkiye'de engellilik ile ilgili ilk ciddi demografik araştırma 2002 yılında, dönemin Özürlüler İdaresi Başkanlığı ve Devlet İstatistik Başkanlığı ortaklığı ile yapılan araştırmadır (DİE, 2009). Hanehalkı birimine ve oldukça geniş bir örnekleme dayalı bu araştırmanın sonuçları yayınladıktan sonra bütün çalışmalarda temel alınmıştır. Fakat araştırmanın temel sorunu, beyana bağlı alınan cevaplar üzerinden sonuçların belirlenmesidir. Beyan, hanehalkının durumunu nasıl algıladığını gösteren bir durumdur. Oysa fiili durumda bir kişinin engelli olarak tanımlanabilmesi, onun Sağlık Bakanlığı tarafından belirlenmiş bir süreçle kısıtlılığının veya yeti yitiminin

raporlandırılmasına bağlı. Kişinin kendisi hakkındaki algısı ile uzmanların onun hakkındaki tespiti arasında çoğunlukla bir fark bulunmaktadır ve bu fark bazı durumlarda kişinin resmi olarak engelli tanımının içine dahil edilip-edilmemesini belirleyebilmektedir. Bu nedenle sağlık kurulu raporu ile engelli olduğu tasdik edilen kişi sayısı ile beyana bağlı araştırmaların demografik tespitleri arasında her zaman bir fark bulunacağı hesaba katılmalıdır.

2002'deki araştırma yapılandırılırken, dönemin genel eğilimini yansıtır şekilde beş temel engelli grubu varsayılmış ve "süreğen hastalık" durumu altıncı grup olarak sınıflandırmaya eklenmiştir. Temel beş grup, araştırmada geçtiği haliyle; ortopedik özürlü, görme özürlü, işitme özürlü, dil ve konuşma özürlü, zihinsel özürlü gruplarıdır (DİE, 2009: X,XI). Araştırmada ruhsal-duygusal engellilik hali, muhtemelen beyan temel alınarak, bazı durumlarda zihinsel özürlü grubu, bazı durumlarda ise süreğen hastalık grubu içerisinde ele alınmıştır. Süreğen hastalık tanımlamasının muğlaklığı ise bu kategoride toplanan verilerin güvenilebilirliğine dair şüphe oluşturmaktadır. Bu durum aynı zamanda elimizde ruhsal-duygusal engellilik olgusuna dair güvenilir veri setinin yokluğunu da ifade etmektedir.

Bu sorunlara rağmen, Türkiye Özürlüler Araştırmasının sonuçları engellilik hakkında dünya genelindeki tahminlerle uyumlu olduğu (Çelik-Olgun, 2012: 499) ve karşılaştırabileceğimiz başka bir veri seti elimizde olmadığı için geçerli kabul edilmelidir.

Araştırmaya göre, Türkiye'de toplam engelli nüfus oranı % 12,29 olarak belirlenmiştir. Fakat bu toplam oran, ilk beş grubun(ortopedik, görme, işitme, dil-konuşma ve zihinsel engelli) oranı olan % 2,58 ile süreğen hastalık grubunun oranı olan % 9,70'in toplamıdır.

**Tablo 2:** Engelli Nüfus Oranları (2002)

| Özürlülük oranı, 2002 | | | | | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Toplam özürlü nüfus | | | Ortopedik, görme, işitme, dil ve konuşma ve zihinsel özürlü nüfus | | | Süreğen hastalığa sahip olan nüfus | | |
| | Toplam | Erkek | Kadın | Toplam | Erkek | Kadın | Toplam | Erkek | Kadın |
| **Türkiye** | 12,29 | 11,10 | 13,45 | 2,58 | 3,05 | 2,12 | 9,70 | 8,05 | 11,33 |
| **Yaş grubu** | | | | | | | | | |
| **0-9** | 4,15 | 4,69 | 3,56 | 1,54 | 1,70 | 1,37 | 2,60 | 2,98 | 2,20 |
| **10-19** | 4,63 | 4,98 | 4,28 | 1,96 | 2,26 | 1,65 | 2,67 | 2,72 | 2,63 |
| **20-29** | 7,30 | 7,59 | 7,04 | 2,50 | 3,34 | 1,74 | 4,80 | 4,24 | 5,30 |
| **30-39** | 11,44 | 10,43 | 12,42 | 2,56 | 3,18 | 1,95 | 8,89 | 7,26 | 10,46 |
| **40-49** | 18,07 | 15,15 | 21,08 | 2,65 | 3,29 | 1,99 | 15,43 | 11,86 | 19,09 |
| **50-59** | 27,67 | 22,56 | 32,67 | 3,23 | 3,73 | 2,74 | 24,44 | 18,83 | 29,94 |
| **60-69** | 36,96 | 31,60 | 42,02 | 5,14 | 5,65 | 4,65 | 31,82 | 25,95 | 37,37 |
| **70+** | 43,99 | 39,77 | 47,77 | 7,89 | 8,45 | 7,38 | 36,10 | 31,32 | 40,39 |
| **Bilinmeyen** | 11,68 | 6,30 | 14,17 | 0,34 | 0,53 | 0,25 | 11,33 | 5,77 | 14,09 |
| **Yerleşim yeri** | | | | | | | | | |
| **Kent** | 12,70 | 11,38 | 13,99 | 2,20 | 2,60 | 1,81 | 10,49 | 8,78 | 12,18 |
| **Kır** | 11,67 | 10,69 | 12,63 | 3,16 | 3,74 | 2,59 | 8,50 | 6,95 | 10,04 |
| **Bölge** | | | | | | | | | |
| **Marmara** | 13,13 | 11,66 | 14,59 | 2,23 | 2,60 | 1,87 | 10,90 | 9,05 | 12,73 |
| **Ege** | 11,86 | 10,69 | 13,00 | 2,59 | 3,15 | 2,05 | 9,27 | 7,55 | 10,95 |
| **Akdeniz** | 12,16 | 11,15 | 13,15 | 2,60 | 2,99 | 2,21 | 9,56 | 8,16 | 10,93 |
| **İç Anadolu** | 12,52 | 10,78 | 14,23 | 2,60 | 3,01 | 2,20 | 9,92 | 7,77 | 12,03 |
| **Karadeniz** | 12,98 | 11,62 | 14,32 | 3,22 | 3,66 | 2,80 | 9,76 | 7,97 | 11,52 |
| **Doğu Anadolu** | 11,80 | 11,29 | 12,30 | 2,53 | 3,18 | 1,90 | 9,26 | 8,10 | 10,41 |
| **G.doğu Anadolu** | 9,90 | 9,86 | 9,94 | 2,72 | 3,45 | 1,99 | 7,18 | 6,41 | 7,96 |

Kaynak: Türkiye Özürlüler Araştırması (DİE, 2009: 6)

Bu tabloda belirtilen oranlara dayalı bir hesaplama yapıldığında, Türkiye nüfusunun 2013 sonu itibariyle 76,667,864 ve İstanbul nüfusunun 14,160,467 olduğu (TUİK, 2014) düşünülürse; Türkiye'de 1,978,030 engelli (ilk beş grup) ve 7,436,782 süreğen engelli, İstanbul'da ise 315,778 engelli (ilk beş grup) ve 1,543,490 süreğen engelli bulunmaktadır. Buradaki rakamların büyüklüğü gündelik hayatta engellilerin görünürlüğüyle kıyaslandığında ciddi bir farkı açığa çıkarmaktadır. Bu verilere bakarak, özellikle süreğen hastalıkların, hasta veya engelli kişileri gündelik hayatta ne düzeyde kısıtladığına, onların yeterliliklerini ne düzeyde düşürdüğüne dair bir tahmin yürütemiyoruz, çünkü araştırmada genel olarak hastalığın veya yeti yitiminin hafif veya ağırlığına dair bir veri derlenmemiştir. Fakat ilk beş grup için çıkarılan veriler, kişilerin yeti yitimine dair aile içinde bir farkındalığı gösterdiği için güvenilir

kabul edilebilir. Ayrıca tablonun açıkça gösterdiği bir durum var ki, yaş durumuna bağlı olarak düzenli şekilde engellilik oranının arttığı tespit edilebilmektedir.

Bu verilerin kesinliğine dair şüphelere rağmen, yine de büyük bir nüfus grubunun belli düzeyde yeti yitimi olduğunu ve dolayısıyla kendini gündelik hayatta kısıtlanmış olarak hissedeceğini, farklı düzeylerde de olsa başkasına ya da yardımcı araç ve sistemlere bağımlılık hissedeceğini öngörebiliriz. Bu nedenle doğru planlama ve araştırma süreçleri için bu nüfus grubuna yönelik daha güvenilir ve ayrıntılı veri setlerine ihtiyacımız bulunduğunu söylemeliyiz.

Türkiye Özürlüler Araştırması haricinde ulaşabileceğimiz ikinci veri kaynağı ise yine TUİK tarafından 2013'te yayınlanan "Nüfus ve Konut Araştırması 2011"deki bilgilerdir. Bu araştırmada da yine ailenin beyanı esas alınarak temel fonksiyonlarda yaşanan zorluk düzeyine göre sınıflandırma yapılmıştır. ICF'in sınıflandırma sistemine uyumlulaştırılarak hazırlanan soru setinde altı temel fonksiyona göre bilgi alınması sağlamıştır. Bu temel fonksiyonlar şunlardır; **görme; duyma**; **konuşma; yürüme**, merdiven çıkma veya inme; bir şeyler **taşıma** veya tutma; yaşıtlarına göre **öğrenme**, basit dört işlem yapma, hatırlama veya dikkatini toplama. Araştırma verileri hazırlanırken, cevaplara göre bu temel fonksiyonlardan en az birini, yardımcı araçlar olmadan (görme ve duyma haricinde) çok zorlanarak yapabildiği veya hiç yapamadığı söylenen, üç yaş üstü kişiler engelli olarak kabul edilmiştir (TUİK, 2013: XXII). Herhangi bir tasdikleyici belgeye ihtiyaç duyulmadan, kişilerin temel fonksiyonlara ilişkin kendi algıları temel alınarak derlenen bu veri setinin genelleştirilmesi sonucunda tespit edilen engelli nüfusun özellikleri Tablo 3'de gösterilmiştir.

Bu araştırmada elde edilen verilerin engelli nüfus oranını daha yüksek göstermesinin temel nedeni fonksiyon kaybına bağlı beyanı esas almasıdır. Araştırmada yaşlılığa bağlı oluşan fonksiyon kayıpları da doğal olarak engellilik kategorisi içinde yer almıştır. Yukarıda derlediğimiz verilerin yaş aralıkları içinde dağılımına baktığımızda bunun etkisini daha rahat görebiliriz. Türkiye genelinde en az bir engeli olan kişi sayısı 4,876 bin olarak tespit edilmiştir fakat bu nüfusun içinde 55 yaş ve üstü kişilerin sayısı 2,725 bindir (TUİK, 2013: 90). Yaşlılığa bağlı oluşan

fonksiyon kayıpları ile doğuştan gelen veya yaşlılık öncesi dönemlerde gelişen fonksiyon kayıplarının/yeti yitimlerinin kişilerin ve ailelerin hayatında farklı etkileri olduğunu düşünerek ikisini ayırmaya çalışmalıyız. Bu nedenle, 2011 Nüfus ve Konut Araştırmasında çıkan oranların yüksek olduğu söylenebilir.

**Tablo 3:** Engelli Nüfus (2011)

| | TÜRKİYE | | İSTANBUL | |
|---|---|---|---|---|
| | Nüfus (bin) | Oran (%) | Nüfus (bin) | Oran (%) |
| Görme | 1039 | 1,4 | 151 | 1,1 |
| Duyma | 836 | 1,1 | 104 | 0,8 |
| Konuşma | 507 | 0,7 | 69 | 0,5 |
| Yürüme | 2313 | 3,3 | 316 | 2,4 |
| Taşıma | 2923 | 4,1 | 384 | 3,0 |
| Öğrenme | 1412 | 2,0 | 144 | 1,1 |
| Toplam[35] | 4876 | 6,9 | 670 | 5,2 |

Kaynak: Nüfus ve Konut Araştırması 2011 (TUİK, 2013: 90-92 ve 102-127)

Bu iki araştırma dışında başka bir veri kaynağı ise, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının sağlık raporlarını kaydettiği veri tabanıdır. Yetkili hastanelerden talep veya sevk üzerine alınan "Engelli Sağlık Kurulu Raporu", uzman heyetin tespitlerine dayalı teşhislerin ve oranların kayıtlı olduğu resmi belgelerdir, bu haliyle aynı zamanda çeşitli yasal haklardan yararlanacak kişilerin kim olduğunu da belirtirler ve beyandan farklı olarak tasdikleyici özelliktedirler. Bakanlığın veritabanına göre 2014 verileri şu şekildedir.

[35] Burada belirtilen toplam, en az bir engeli olan kişilerin sayısını göstermektedir. Bir engellinin aynı anda birden fazla temel fonksiyon kaybı olabileceği ve birden fazla grupta yer alabileceği göz önüne alınmalıdır.

**Tablo 4:** Türkiye Geneli Kayıtlı Engelli Nüfusu

| **Engel Grubu** | **Engelli Sayısı** |
|---|---|
| Dil ve Konuşma | 52.286 |
| Görme | 281.604 |
| İşitme | 210.531 |
| Ortopedik | 420.964 |
| Ruhsal ve Duygusal | 220.679 |
| Süreğen Hastalıklar | 1.025.579 |
| Zihinsel | 562.319 |
| **TOPLAM** | **1.869.521** |

Kaynak: (EYHGM, 2014:12)[36]

Tablo 4'te belirtilen Türkiye geneli sayılarını yukarıda verilen İstanbul/Türkiye nüfusu oranlarına tatbik edilirse karşımıza şöyle bir tablo çıkar:

**Tablo 5:** İstanbul Kayıtlı Engelli Nüfusu (Tahmini)

| **Engel Grubu** | **Engelli Sayısı** |
|---|---|
| Dil ve Konuşma | 9.411 |
| Görme | 50.688 |
| İşitme | 37.895 |
| Orotopedik | 75.773 |
| Ruhsal ve Duygusal | 39.722 |
| Süreğen Hastalıklar | 184.604 |
| Zihinsel | 101.217 |
| **TOPLAM** | **336.513** |

Bakanlığın veritabanına göre % 50 ve üzeri düzeyde engellilik oranı tespit edilmiş kişi sayısı Türkiye genelinde 1.273.376 kişidir (EYHGM, 2014: 13). Bu

[36] Bu ve aşağıdaki tabloda toplam sayısının uyumsuzluğunun nedeni, bir kişinin birden fazla engellilik hali taşıyabilmesi dolayısıyla iki ayrı gruba birden dahil olabilmesinden kaynaklanmaktadır.

durumda İstanbul'da tahmini olarak **229.207 kişinin** % 50 ve üzerinde bir oranla engelli olarak kayıtlı olduğunu yani orta-ağır düzeyde engelli grubunda yer aldığını düşünebiliriz.

Son olarak, İstanbul'un erişimi hakkında çalışmalar yapan İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne bağlı bir ekibin çıkardığı tahmini verilere göz atabiliriz[37].

**Tablo 6:** Yerel Yönetim Bilgisine Göre İstanbul'da Engelli Nüfusu (Tahmini)

| **İstanbul** | **Ortopedik Özürlü** | **Görme Özürlü** | **İşitme Özürlü** | **Dil ve Konuşma Özürlü** | **Zihinsel Özürlü** | **Toplam** |
|---|---|---|---|---|---|---|
| Toplam | 187.500 | 90.000 | 55.500 | 57.000 | 72.000 | 462.000 |
| Kadın | 77.437 | 37.980 | 25.197 | 26.856 | 28.728 | 196.198 |
| Erkek | 110.063 | 52.020 | 30.303 | 30.144 | 43.272 | 265.802 |

Kaynak: http://www.erisilebiliristanbul.org/BilgiBankasi/Sayfalar/Anasayfa.aspx Erişim Tarihi: 28.04.2014

Tablo 6'daki tahmini sayılar görüldüğü gibi Bakanlığın yayınladığı değerlerden daha yüksektir. Tahmini projeksiyonlar ile tasdik edici belgelere bağlı oluşan bir farktır bu. Fakat son tabloda süreğen engelliler grubuna ve ruhsal-duygusal engelliler gruplarına yer verilmediği görülmektedir. Bu nedenle reel sayıdan epey aşağıda kaldığını tahmin edebiliriz.

Buraya aktarılan tahmini nüfus büyüklüklerine baktığımızda en düşük sayıları temel aldığımızda bile sadece İstanbul'da 230 binin üzerinde kişinin başkasının yardımına ihtiyaç duyacak düzeyde engelli bulunduğu söylenebilir. Bundan sonraki bölümde saha çalışmasının verilerini aktarırken hakkında konuşacağımız kesimin nicel büyüklüğünü bu oranlar ve sayılar göstermektedir.

[37] Bu tablodaki tahminler, İstanbul'un nüfusu 15 milyon kabul edilerek çıkarılmıştır.

# DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

# ENGELLİ YOKSULLUĞU: İSTANBUL'DA EVDE BAKIM ÖDENEĞİ ALAN AİLELER ÜZERİNE NİTEL BİR ARAŞTIRMA

Saha çalışması sonuçlarının ele alınacağı bu bölümde, öncelikle ağır engelli üyesi bulunan sosyo-ekonomik açıdan yoksul ailelerin neden tercih edildiğine dair bir açıklama yapılmalıdır. Ardından saha çalışmasının nasıl yürütüldüğü anlatılıp görüşülen ailelerin özelliklerine dair bazı veriler sunulacaktır. Daha sonra bakıma muhtaç engelliliğin nasıl tespit edildiği ilişkili mevzuatla beraber aktarılacaktır. Bu bölümün asıl gövdesini oluşturan kısımlarda görüşülen aileler tnıtılıp evde bakım ödeneklerinin ailelerin hayatına nasıl katkıda bulunduğu ve şehir içinde yerleşim tercihlerine bağlı olarak dayanışma ağlarının ailelerin gelir edinme ve bakım yükünü karşılayabilme koşullarına ilişkin konumu ele alınmıştır. Son olarak uygulamaya başvurup ret cevabı alan ve hak sahipliği kesintiye uğrayan ailelerin bu durumdan nasıl etkilendikleri değerlendirilerek bu bölüme son verilecektir.

Daha önceki bölümlerde verdiğimiz bilgiler eşliğinde ağır engelli üyesi bulunan bir ailenin niçin yoksulluk riskiyle daha fazla karşı karşıya olduğunu yeniden aktaralım. Engellilik, sadece bir kişinin günlük hayatın birçok alanında kısıtlanmasına neden olmuyor, düzeyine göre çoğu zaman onunla beraber aileden en az bir kişinin daha hayatını kısıtlayan bir belirleyiciye dönüşüyor. Kendi ihtiyaçlarını kendi başına karşılayamayan, tek başına hareket edemeyen düzeyde engelli bir kişi ikinci bir kişinin bakımına, gözetimine veya yardımına sürekli muhtaç olduğundan bu durum ailenin gelir edinme, sermaye biriktirme süreçlerini doğrudan etkiliyor. Özellikle işçileşerek, yani hane dışı bir kurumda çalışarak gelir edinmek dışında başka bir seçeneğin bulunmadığı İstanbul koşullarında bu durum daha da belirleyici olabiliyor. Engelli kişinin çalışmasının ve gelir edinmesinin mümkün olmadığı bu koşullarda, ailede ikinci bir kişi bakım gereğini üstlendiğinden çalışma yaşamının dışında kalmaktadır. Sonuçta ailenin geçiminin sağlanması diğer aile üyelerinin istihdam koşullarına bağlı bulunmaktadır.

Önceki bölümlerde ele alındığı gibi geleneksel dayanışma formlarının etkisi zayıflarken ücretlerin reel karşılıklarının düştüğü, istihdam imkânlarının daraldığı piyasa koşulları çalışabilecek kişilerin gelir edinme koşullarını da etkilemektedir. İyi ve düzenli gelir edinmek için vasıflı olmak şartının kuvvetlendiği ortamda ise, bu kişilerin geçmişte biriktirdikleri becerileri iyi bir ücret için yeterli değilse ailenin gelir yetersizliği döngüsünden kurtulması mümkün olmuyor. Aslında bu döngünün kuruluşuna da dikkat etmek gerekiyor. Engellilik olgusu, bakıma muhtaçlık gerektiren düzeyde belirdiği andan itibaren, hele bu durum doğum veya ilk çocukluk döneminde gerçekleşmişse; aile kaynaklarını ve enerjisini yoğunluklu olarak engelli bireye ayırmak mecburiyetinde kalabiliyor. Kaynak ve enerjinin mecburen bu şekilde eşitsiz dağılımı, bilhassa ailenin kaynakları yetersizse, diğer aile üyelerinin mevcut kaynaklardan ve enerjiden yetersiz düzeyde yararlanmasına neden oluyor. Sonuç itibariyle, ailenin ilerde gelir edinme sorumluluğu ile yüz yüze kalacak üyeleri de, kendilerini piyasa koşullarında çalışmaya hazırlayacak eğitim ve kariyer sürecinde yeterli düzeyde destek alamıyorlar. Kaldı ki uzun süreli iyi eğitimin iyi şartlarda istihdamın koşuluna dönüştüğü 1990 sonrasında bu durum daha güçlü şekilde hissedilmektedir. Engelli kişinin kardeşlerinin çoğunlukla fazla vasıf gerektirmeyen ve düşük ücretli işlerde çalışmalarını zorunlu kılan döngü böylece kurulmuş oluyor.

Engelli kişinin bakım yükünün ve sağlık giderlerinin uzun bir dönem neredeyse tamamen hane kaynaklarına yüklenmiş olması ailenin uzun vadede gelir edinme koşullarını etkilerken, aileden bir kişinin sürekli bakıcılık yapmak mecburiyetinde olması ise bütün süreç boyunca ailenin gelir edinebilecek bir üyesinin daha çalışma koşullarından kopmasını sağlayabiliyor. Bu durum, benzer süreçler geçirmiş, aynı şartlarda yaşayan, benzer toplumsal kültürle donanmış ve aynı sayıda çocuğu bulunan iki ailenin kıyaslanmasında rahatlıkla ortaya çıkabilecek bir olgudur.

Anne, baba ve üç çocuktan oluşan çekirdek iki ailenin ilkinde bir ağır engelli çocuğun olduğu ve ikinci ailede ise üç çocuğun da sağlıklı olduğundan hareketle bu mukayese yapıldığında durum daha anlaşılır kılınabilir. İlk ailede bakıma muhtaç engelli çocuğun bakımı için anne zamanını eşitsiz şekilde bölüştürmek durumunda kalacaktır. Bununla beraber diğer çocuklar büyüyüp sorumluluk alabilecek duruma

geldikçe bakım yükünü paylaşmak için annenin yükünü kısmen devralabilirler. Fakat bu büyüme sürecinde, ailenin maddi kaynaklarından ve psiko-sosyal enerjisinden yeterli düzeyde destek de alamayabilirler. Bu süreç doğal olarak çocukların eğitim sürecinde beceri biriktirme ve piyasa koşullarına donanımlı hazırlık imkânlarını olumsuz etkileyecektir. Buna karşın ikinci ailede, ebeveynlerin enerjisini ve ailenin kaynaklarını yoğun şekilde soğuracak benzer bir olgu olmadığı için üç çocuk da daha fazla desteklenebilecek ve piyasa koşullarında daha iyi bir iş için daha iyi yetiştirilebilecektir. Bununla beraber, ikinci ailede ek bir bakım yükü olmadığından babayla beraber anne de düzenli ya da düzensiz gelir edinebilmek için çalışabilme koşullarına daha uygundur. İkinci ailenin bu koşulları üst nesilde birikim yapabilme şansını arttırırken, alt nesilde ise daha iyi gelirli işlere hazırlanmayı sağlamaktadır. Buna karşın ilk aile, üst neslin biriktirdiği kaynakları tüketirken alt nesil ise piyasa koşullarında iyi bir işe hazırlanma koşullarını kaçırabilmektedir.

Engelliğin tek başına sadece bir kişinin değil bütün ailenin uzun vadeli yaşam koşullarını etkileyen bir olgu olduğunu söylerken, bu çalışmanın konusu açısından ailenin gelir edinme koşullarını nasıl etkilediği görülmektedir. Kendi ihtiyaçlarını tek başına gideremeyen, düzenli olarak başka birisinin bakımı, gözetimi ve yardımına ihtiyaç duyan bir insanın varlığı, ailenin yoksulluk krizini aşmasını zorlaştıran bazen de var olan kaynakların tükenmesine neden olarak yoksullaştıran bir rol oynuyor. Tabi ki bu döngü, kapitalizmin egemen iktisadi model olması ve hane merkezli üretimin tasfiyesiyle doğrudan alakalı, fakat fiili durumda aileleri kendi başına aşamayacağı risklerle yüz yüze bıraktığı için önem arz ediyor. Saha çalışmasında, ağır engelli üyesi olan ve bu üyenin bakımını aile içinde yürütmeye çalışan sosyo-ekonomik açıdan yoksul ailelerle görüşme tercihi yapıp, kapsamı bu şekilde sınırlamak da bu riskin ağırlığından kaynaklanmıştır.

Saha çalışmasını yürütürken doğrudan gözlem tekniğiyle elde edilen teorik birikimin çalışmaya içerildiği fakat çalışmaya niyetlenildikten sonra derinlemesine görüşme tekniğinin kullanıldığı daha önce giriş bölümünde aktarılmıştı. Şimdi saha çalışmasının nasıl yürütüldüğü de kısaca aktarılmalıdır. Daha önce engellilik alanına yönelik çalışmalar yürüten bir yerel yönetim kuruluşunda çalışmam nedeniyle çalışma kapsamında yer alabilecek engelli ailelerine ulaşmamı sağlayacak çeşitli

kaynaklarla ilişkilerim vardı. Çalışmaya niyetlenildikten sonra bu kaynaklarla yeniden iletişime geçerek yürütülmek istenen çalışmanın içeriğine yönelik açıklamalar yapıldı. Kaynaklardan, yoksulluk durumuyla hâlihazırda yüz yüze olan ya da yakın dönemde yoksulluk riskini yaşamış ve bakıma muhtaç engelli üyesi olduğu için evde bakım ödeneği alan ailelerle iletişim kurmaları talep edildi. Ailelerin görüşmeyi reddetme hakkının onlara hatırlatılması bu aşamada istendiği gibi daha sonra görüşmeyi kabul eden ailelerle yüz yüze gelindiğinde de görüşmeyi istediği noktada kesebilecekleri yeniden aktarıldı.

Birden fazla kaynak kullanmanın avantajı, bu tür bir çalışmada birbirinden farklı özelliklere sahip ailelerle görüşme ihtimalinin artmasıdır. Aksi takdirde bir kaynağın, farkında olsun ya da olmasın, niyetlensin ya da niyetlenmesin birbirine benzeyen ailelerle iletişim içerisinde olma ihtimali araştırmacıyı da sınırlayabilmektedir. Aynı bölgede mukim, aynı etnik kökenden gelen, çalışanı aynı iş sektöründe yoğunlaşmış ya da benzer engellilik süreçlerine sahip ailelerle karşılaşma ihtimalinin aşılmasını sağlayacak olan şey bu noktada kaynakların çeşitliliğidir. Bunun için bazen araştırmacının kendi kaynak kişileri yetersiz olabilmektedir. Bu durumda ise denenmesi gereken bir aileden diğerine gitmek yanında bir kaynaktan başka bir kaynağa ulaşmak olmalıdır. Çalışmayı yaparken kartopu örnekleminin bu şekilde kullanılması da denenmiş ve yeteri çeşitlilik kanaatine ulaşılana kadar bu durum devam etmiştir.

Ailelerle görüşmek için ilk iletişim kurulduğunda, onların en rahat edebileceği mekânın seçilmesi noktasında görüşleri alınmıştır. Fakat tercihi olarak doğal yaşam ortamı olan, engellinin bakımının sürdüğü ve günlük hayatın devam ettiği ev ortamında görüşülmesi teklif edilmiştir. Ev ortamı aynı zamanda çevre gözleminin yapılabilmesi, günlük hayattaki sınırlayıcıların fark edilmesi, bölgedeki hâkim sosyal örgütlenmenin görülebilmesini sağlayan olanak olduğu için önemsenmiştir. Aynı zamanda kendi doğallığında aile içi ilişkilerinin sürekliliği içinde gelişen görüşmenin bazen daha fazla katılımcıyla sürebilmesinin avantajı hedeflenmiştir. Hatta bu avantaj bazı noktalarda doğal müdahilliklerle ya da görüşülen kişinin sözü kendiliğinden başka bir aile üyesi ya da misafire devretmesi ve onu cevaplamaya davet etmesi ile çağrışımsal etkilerin oluşmasını sağladı. Fakat

yine de görüşülen kişi, evine gelmek ve mahrem alanına girmek isteyen araştırmacıya yeteri kadar güven duymuyorsa ya da buna ilişkin bir emare görülüyorsa görüşmenin ev dışı bir mekânda yapılabileceği de önerilmiştir. Nihayetinde iki görüşme rehabilitasyon merkezinde yapılırken, bir görüşme bir engelli derneği ofisinde, bir görüşme de bir yerel yönetim kurumu ofisinde sürdürüldü. Bu tercihler de engelli yakınlarının veya bakıcıların kendilerini daha güvende hissedeceği yerler olduğu için onların rızaları doğrultusunda şekillenmiştir.

Görüşmelere başlanmadan önce görüşülecek kişilere sorulacak soruların ve hatırlatılacak kavramların not edildiği, yarı yapılandırılmış bir görüşme formu hazırlanmıştır. Bu form araştırmacının her aileye aynı soruları sormasını mümkün kılabildiği gibi aynı zamanda görüşme akışına bağlı olarak hatırlatma ve soruların sırasının esnek tutulabilmesini de sağlamıştır. Ama bu noktada şu da belirtilmelidir ki görüşme sürecinin kendine ait dinamiği bazı soruların sözel ifadelere dökülerek sorulmasını anlamsızlaştırabileceği gibi bazı soruların dile getirilmesini de uygunsuz kılabilecek içeriktedir. Görüşülen kişi bir sorunun sorulmasını kendi mahremiyetine saldırı ya da yoksunluğunu ifşa etmeye yönelen bir küstahlık gibi görecekse ve görüşme sürecinde bunun sorulmasının tedirginliğini yaşıyorsa bu duygusal dinamiğe dikkat etmek hem görüşme sürecinin sağlığı açısında önemlidir hem de araştırmacının riayet etmesi gereken bir etik sınırı gösterir. Çünkü bazı durumlarda görüşülen kişi kendisine ve ailesine ait bir sırrın veya bilginin, başkası tarafından öğrenildiğinde onu mahcup edeceğini ya da aleyhine kullanılabileceğini düşünebilir.

Görüşülen kişiyle bir araya gelindiğinde ise öncelikle çalışmanın amacı aktarılmış, üniversitede yürütülen bir tez konusu olduğu bilgisi ailenin kültürel formuna uygun bir dille belirtilmiş, bağımsız bir çalışma olduğu ve herhangi bir kamu otoritesiyle ilişki içinde olunmadığı açıklanmıştır. Bununla beraber görüşmenin istedikleri noktada kesilebileceği, görüşenin bu hakkının korunacağı da yeniden hatırlatılmıştır. Bunun sonucu olarak randevulaşıldıktan sonra gerçekleşmeyen görüşmeler olduğu gibi, görüşme başlarken bu açıklama üzerine vazgeçmek istediğini söyleyen de olmuştur.

Görüşme süreci, standart bir şekilde hep aynı ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Görüşülenin rızası alınarak yapılan bu kayıtların daha sonra dökümü yapılmış ve çalışmayla ilgili kısımları analiz edilmiştir. Fakat ses kayıt cihazından tedirgin olan iki görüşmede kişilerin rızası gözetilerek not alınmakla yetinilmiştir. Bu iki görüşmeden birinde görüşülen kişi ses kayıt cihazı nedeniyle gelişen tedirginliğini görüşme boyunca atlatamadığı için görüşme verimsiz geçmiş, elle alınan notlarda da yeterli veri oluşmadığından bu görüşme çalışmada değerlendirilmemiştir. Fakat diğer görüşme ses kayıt cihazının pilleri çıkarılıp masa üstüne konunca gayet akıcı geçmiş ve yeterli veri biriktiğinden çalışmaya dâhil edilmiştir.

Saha çalışması sonucunda toplam 17 görüşme teze konu edilebilecek genişlikte veri sunduğundan bundan sonraki değerlendirmelerimiz bu görüşmelerle sınırlı olacaktır. Bu nedenle bu görüşmelerin yapıldığı ailelerin genel süreçleri ve özellikleri hakkında bazı bilgiler vermek gerekmektedir. Daha sonraki kısımlarda ailelerin her biri çalışma içinde verilecek[38] bir soyisimle anılacağı ve hikâyeleri aktarılacağı için aşağıdaki iki tabloda aile isimleriyle beraber bazı bilgilere yer verilecektir.

Tablo 7'de ailelerin göç etme durumlarına bağlı olarak önem arz eden bazı temel bilgiler yer almaktadır. Görüşmelerin sonucunda yeterli çeşitliliğe erişmek için şehrin değişik bölgelerinde ikamet eden ailelerin tercih edilmesi tabloda da görüldüğü gibi 9 farklı semtte saha çalışması yürütülmesini sağlamıştır. Ailelerin çoğunlukla fiili ikametgahında ve bakımın yürütüldüğü mekanda bu görüşmelerin yapılması, aynı zamanda bölgedeki sosyal dokunun, komşuluk ilişkilerinin, kültürel ortamın gözlemlenebilmesini de sağladı. Bu gözlemlere bağlı olarak ailelere bu ikamet tercihlerini niçin yaptıkları ve ikametlerine bağlı olarak yeni ve eski dayanışma ilişkilerinin hayatlarındaki etkinliğini sorabilme imkânları güçlendi.

[38] Ailelerin ve engellilerin mahremiyetini korumak için, burada verilen bilgiler üzerinden tanınmalarını engelleyecek şekilde isimler çalışma içinde değiştirilmiştir.

**Tablo 7:** Görüşülen Ailelerin Göç Bilgileri

| Aile | İstanbul'da İkamet Süresi | Kökeni | Göç Nedeni | İlk İkamet Yeri | Şimdiki İkamet Yeri |
|---|---|---|---|---|---|
| EKERCİ | 8 yıl | Ağrı | Tedavi arayışı | Sultanbeyli | Sultanbeyli |
| DURMAZ | 16 yıl | K.Maraş | Geçinme sıkıntısı | Sultangazi | Sultangazi |
| ZEYTİNCİ | 22 yıl | Diyarbakır | Zorunlu göç | Sultangazi | Bağcılar |
| SADIK | 23 yıl | Bingöl | Geçinme sıkıntısı | Sultanbeyli | Sultanbeyli |
| CANDAN | 22 yıl | Malatya | Aile parçalanması | Kağıthane | Kağıthane |
| GÜL | 10 yıl | Muş | Geçinme sıkıntısı | Esenler | Esenyurt |
| BAYDUN | 23 yıl | Bitlis | Zorunlu göç | Bağcılar | Esenyurt |
| PAŞALI | 40 yıl | Kastamonu | Geçinme sıkıntısı | Pendik | Pendik |
| KARTAL | 11 yıl | Tokat | Tedavi arayışı | Pendik | Pendik |
| GÖKSEL | 15 yıl | Kastamonu | Bakım sorunu | Esenyurt | Fatih |
| ALKIR | 13 yıl | Yozgat | Tedavi arayışı | Küçükçekmece | Küçükçekmece |
| ERDURAN | 2 yıl | Adana | Tedavi arayışı | Sultangazi | Sultangazi |
| AKDAĞ | 50 yıl | Bursa | Akrabaların taşınması | Zeytinburnu | Küçükçekmece |
| ARIKAN | 25 yıl | Siirt | Geçinme sıkıntısı | Küçükçekmece | Küçükçekmece |
| ESKİCİ | 20 yıl | Bitlis | Akrabaların taşınması | Sultanbeyli | Sultanbeyli |
| KARAMAN | 45 yıl | İstanbul | - | Fatih | Fatih |
| HASAN ABİ | 3 Ay | Adıyaman | Geçinme sıkıntısı | Evsiz | Evsiz |

Ailelerin köken bilgisine bakıldığında, 15 farklı ilden gelerek İstanbul'a yerleştikleri görülmektedir. Çalışma için görüşülen ailelerin ikamet sürelerinde geniş bir aralığa dağılımın olması çeşitliliği sağlamıştır.

Ailelerin göç nedenleri için anlatılarından çıkarılan bilgilere göre, geçinme sıkıntısı (6 aile) ve tedavi arayışı (4 aile) nedeniyle göç edenler öncelikle göze çarpmaktadır. Bu da İstanbul'un iktisadi merkez ve sağlık merkezi olması

özellikleriyle uyumlu görünmektedir. Göç eden ailelerin İstanbul içindeki ilk yerleşim tercihleri ile şimdiki ikametgâhları arasındaki bilgilere baktığımızda çoğunlukla bir süreklilik görülüyor. 12 ailenin ilk ikamet ettiği semtlerde halen ikamet etmeye devam ettiği görülürken, 5 aile İstanbul içinde ilçe değiştirmiştir. Fakat bu beş aileye de ilerde yakından bakacağımız için, dördünün akrabalarıyla ilişkilerinin onlara sunduğu imkânlarla bu ikamet değişikliklerini yapıldığı belirtilmelidir.

**Tablo 8:** Görüşülen Ailelerin Ev Sahipliği Durumu

| **İkamet sahipliği Durumu** | **Aile Sayısı** |
|---|---|
| Ev sahibi | 5 |
| Ev sahibi (kredi ödüyor) | 2 |
| Kiracı | 7 |
| Akrabaya ait (kira ödemiyor) | 2 |
| Evsiz | 1 |

Ailelerle görüşülürken yoksulluk riskinde temel bir belirleyici olan ev sahipliği durumuna ilişkin alınan bilgiler ise Tablo 8'de sınıflandırıldı. Tablo 8'de görüldüğü gibi aileler çoğunlukla kirada oturmaktadır. Kira yükü ertelenemez ve sürekli bir gider kalemi olduğu için, kiracı ailelerin birikim yaparak yaşam koşullarını iyileştirmek yönünde ciddi bir engeldir. Bunun yanı sıra birinci dereceden yakınlarına ait evlerde oturan iki aile ise kira ödememektedir. Ailelerin ev sahibi olma süreçlerine ilerde bakılacağı için şimdilik şu söylenebilir ki, çoğunlukla göç ederken memleketteki mülklerin elden çıkarılması ve yerleştikleri bölgedeki dayanışma ağları aracılığıyla şehrin çeperinde nispeten daha ucuz arsaların satın alınabilmesi ev sahibi olmalarını kolaylaştırmıştır. Bu arada, Karaman ailesi hariç[39] görüştüğümüz ailelerin hiçbirinin birden fazla gayrimenkulü bulunmamaktadır.

[39] Karaman ailesi, yoksulluk krizi ile karşılaşma ihtimali nedeniyle çalışmaya dâhil edilmiştir.

**Tablo 9:** Görüşülen Ailelerin Hane Nüfusu ve Çalışan Sayıları

| Aile | Hane Nüfusu | Bakıma Muhtaç Engelli Sayısı | Düzenli Çalışan Sayısı | Düzensiz Çalışan Sayısı | Toplam Çalışan Sayısı |
|---|---|---|---|---|---|
| EKERCİ | 7 | 2 | 0 | 2 | 2 |
| DURMAZ | 5 | 1 | 0 | 2 | 2 |
| ZEYTİNCİ | 6 | 1 | 0 | 0 | 0 |
| SADIK | 7 | 1 | 0 | 2 | 2 |
| CANDAN | 6 | 1 | 0 | 0 | 0 |
| GÜL | 4 | 1 | 1 | 0 | 1 |
| BAYDUN | 4 | 2 | 0 | 1 | 1 |
| PAŞALI | 3 | 1 | 1 | 0 | 1 |
| KARTAL | 4 | 1 | 1 | 0 | 1 |
| GÖKSEL | 2 | 1 | 0 | 0 | 0 |
| ALKIR | 5 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| ERDURAN | 5 | 1 | 0 | 1 | 1 |
| AKDAĞ | 4 | 1 | 1 | 1 | 2 |
| ARIKAN | 8 | 2 | 0 | 1 | 1 |
| ESKİCİ | 9 | 2 | 0 | 0 | 0 |
| KARAMAN | 3 | 1 | 0 | 0 | 0 |
| HASAN ABİ | 1 | 1 | 0 | 0 | 0 |

Ailelerin çalışan ve gelir edinebilen üyelerine baktığımızda, sadece 5 ailenin düzenli gelir sahibi birer üyesi olduğunu görüyoruz. Bunlar arasında kamu kurumu çalışanı olmadığı da söylenmelidir. Hem düzenli çalışanlar hem düzensiz çalışanların tamamı iş güvencesinin oldukça sınırlı olduğu piyasa koşullarında düşük ücretli çalışabilmektedir. Ve çoğunlukla daha fazla gelir edinebilmek için fazla mesai yapmayı tercih etmektedirler. Düzensiz çalışanların neredeyse tamamı da düşük vasıflı olup istikrarsız sektörlerde iş aramaktadırlar. Bu durum ailelerin sermaye biriktirebilmeleri önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Görüşme süreçlerinde öne çıkan konulardan biri de sağlık güvencesiydi. Ailelerin hem engelli üyeler hem de diğer üyelerinin sağlık maliyetleri, gelir yetersizliği koşullarında onlar için oldukça zorlayıcı bir unsur olabilmektedir. Daha

önce aktarıldığı gibi genel bir sosyal güvenlik şemsiyesinin kuruluşuna rağmen hala kapsam dışında kalan aileleri görebilmektedir.

**Tablo 10:** Görüşülen Ailelerin Sağlık Güvenceleri

| **Sağlık Güvencesi** | **Aile Sayısı** |
|---|---|
| GSS (Yeşilkart) | 11 |
| Çalışan Güvencesi | 4 |
| Güvencesiz | 2 |

Tablo 10'da görüldüğü gibi aileler çoğunlukla sosyo-ekonomik yoksulluğun tespitine bağlı olarak Genel Sağlık Sigortasının şemsiyesine dâhildirler. Ailedeki çalışanların primleri ile güvenceye kavuşan sadece dört aile bulunmaktadır. Buna karşın iki ailenin güvencesizliğinin nedenleri ve sonuçları ilerleyen kısımlarda ele alınacaktır.

Görüştüğümüz ailelere dair bazı genel özellikler sergiledikten sonra çalışmanın konusu açısından uygulamaya başvuru ve bakıma muhtaçlığın tespit süreci, ilgili mevzuatla beraber açıklanmalıdır.

## 4.1. Bakıma Muhtaç Engelliliğin Tespit Süreci

Daha önce ikinci bölümde yasal metinlerde engellilere yönelik uygulamaların izini sürerken, 2005 yılında yürürlüğe giren 5378 sayılı "Özürlüler Kanunu" ile "bakıma muhtaç özürlü" tanımının yapıldığını ve bakımı yürütecek bakıcıya her ay için düzenli bir bakım ödeneği tahsis edilmesinin sağlandığını belirtmiştik. Saha çalışmamızı doğrudan bu yasayla yolu açılan bakım ödeneklerini alan ailelerin durumuna yönlendirdiğimiz için, yasaya ve yasaya bağlı olarak çıkartılan yönetmeliğin çizdiği çerçeveyi kısaca aktarmak gerekmektedir. Bu çerçeve, aynı zamanda engelli ailelerinin hangi süreçleri izleyerek bu ödeneği alabildiğini, yine bu ödeneğin hangi şartlarda düzenli olduğunu gösterdiği için de önemlidir.

Daha önce atıf yapılan 5378 sayılı Kanun, rutin bürokratik sürecin işleyişini belirleyecek tanımı şu şekilde yapmıştır:

"**Bakıma muhtaç özürlü**: Özürlülük sınıflandırmasına göre resmi sağlık kurulu raporu ile ağır özürlü olduğu belgelendirilenlerden, günlük hayatın alışılmış, tekrar eden gereklerini önemli ölçüde yerine getirememesi nedeniyle hayatını başkasının yardımı ve bakımı olmadan devam ettiremeyecek derecede düşkün olan kişileri … ifade eder" (m.3/e)

Burada işaret edilen iki gerekli şart vardır. İlki, *"özürlülük sınıflandırmasına göre resmi sağlık kurulu raporu ile ağır özürlü olduğu belgelendirilenlerden"* atfıyla, yetkilendirilmiş devlet hastanelerinden alınacak sağlık kurulu raporunda ağır özürlü olduğunun yazılmış olmasıdır. Bütün sürecin başlangıcını belirleyecek olan bu belge, yedi uzman doktorun uzlaşması ve imzası ile çıkarılabilen bir rapordur. Tabi ki başvuru yapılan hastanenin kadrosu ve yoğunluğu, bu raporlama sürecinde oldukça etkilidir.

Kanunda yapılan tanımın ikinci şartı ise, *"günlük hayatın alışılmış, tekrar eden gereklerini önemli ölçüde yerine getirememesi nedeniyle hayatını başkasının yardımı ve bakımı olmadan devam ettiremeyecek derecede düşkün ol(mak)"*tır. Burada belirtilen tespiti yapmak için o dönem hâlihazırda tanımlanmış bir yetkili kurum olmadığı için Kanunun 8. ve 30. maddelerinde gerekli koordinasyonu sağlamak ve altyapının hazırlanması ile tespit sürecinin belirginleştirilmesi için Maliye ve Sağlık Bakanlıkları ile Özürlüler İdaresi Başkanlığı'yla Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu[40] yetkilendirilmişti.

"Öncelikle kişinin sosyal ve fiziksel çevresinden ayrılmaksızın hizmetin sunulması esas alınır" (m.9) şartıyla engellinin kendi ikametgâhında bakımının sürdürülmesini öneren Kanunun öngördüğü evde bakım hizmetleri hakkında bir yönetmelik[41] çıkarılarak, hak sahiplerinin başvuru sürecine kapı açılması ise bir yılı bulacaktır. Bir yıl sonra çıkarılan Yönetmelikte bakım hizmeti verilecek engelliler

[40] 2011 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının kuruluşu ile adı geçen son iki kurum Bakanlık teşkilatına dahil edilmiştir.

[41] Bu Yönetmeliğin tam adı, "Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik" olup, 26244 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanarak 30 Temmuz 2006'da yürürlüğe girer. Yönetmeliğin ilk hali için: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060730.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060730.htm (Erişim Tarihi:10.09.2015)

"sosyal güvenlik kurumlarına tabi olmayan, bakıma muhtaç özürlülerden ailesini kaybetmiş olanlar ile ailesi ekonomik veya sosyal yoksunluk içinde bulunan bakıma muhtaç özürlüleri" (m.2) ibaresi ile belirlenir. Bu haliyle ebeveynleri herhangi bir sosyal güvenlik kurumuna tabi olanlar kapsam dışına düşmüştür. Daha sonra yeniden revize edilen haliyle "sosyal güvenlik kurumlarına tabi olmamak" şartı kaldırılır ve yeni bir kapsam belirlenir. Yeni Yönetmelikte kapsam şu şekilde ifade edilmiştir:

> "her ne ad altında olursa olsun her türlü gelirleri toplamı esas alınmak suretiyle; kendilerine ait veya bakmakla yükümlü olduğu birey sayısına göre kendilerine düşen ortalama aylık gelir tutarı bir aylık net asgari ücret tutarının 2/3'ünden daha az olan bakıma muhtaç özürlüler"[42] (m.2)

Kapsamın bu şekilde genişletilmesi evde bakım uygulamasından yararlanabilecek aile sayısının artmasını sağlar. Aynı zamanda yayın tarihinden başlayarak, kişi başı gelir sınırını o dönemin asgari ücretine göre sabitleyip, yoksulluk şartına bağlı olarak kapsam içine girecek kişileri keyfiliğe yer bırakmadan belirlemiş olur. Şu anda da geçerli olan bu hüküm, 2015 yılının ikinci yarısı itibariyle hak sahipliği için ailede kişi başına gelirin üst sınırını **606.96 TL** olarak kayıtlamıştır. Yani ailede kişi başına düşen gelir, 606.96 TL'den düşük olduğu takdirde (2015 ikinci yarısı itibariyle) bakım ödeneğine hak sahibi olunabiliyor.

2007'de yeni haliyle yayınlanan Yönetmeliğe göre, İl Müdürlüğüne[43] ailenin bildirimi veya ihbar yoluyla gelen bilgi sonrasında, farklı mesleki unvanlara sahip üç kişilik bir "Bakım Hizmetleri Değerlendirme Heyeti" engelliyi ve bakıcısını ikametgâhında ziyaret eder. Heyet burada engellinin bakıma muhtaçlık düzeyini, sağlık kurulu raporuna bakarak yeniden tespit etmeye çalışır ve bakmakla yükümlü olan bireylerin gelirlerine yönelik beyanları alıp daha sonra araştırma yapar. Heyetin iki görevi vardır. İlki bakıma muhtaçlık tespiti olup, ağır engellilik raporu verilmiş engellinin günlük hayatını sürdürmek için başkasının bakım, gözetim veya

[42] 26679 ve 23.10.2007 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanan yeni Yönetmelik için: http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/10/20071023.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/10/20071023.htm (Erişim Tarihi: 10.09.2015)

[43] İl Müdürlüğü kısaltması ile yukarda yetkili olduğu belirtilen dönemin SHÇEK'inin taşra teşkilatı olan Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü kastedilmektedir. Bugün için Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının kuruluşu sonrasında Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlükleri aynı görevi devralmıştır.

korumasına süreklilik arz edecek şekilde muhtaç olup olmadığını belirlemektir. İkinci görevi ise sosyo-ekonomik durum tespiti olup, bakmakla yükümlü kişilerin[44] gelirlerini kayıt altına almak ve ailenin beyanına uymayan bir durum gözlemlediğinde bunun için ailenin gelirine yönelik araştırma yapıp kişi başına düşen geliri belirlemektir. Engellinin bakıma muhtaç ve sosyo-ekonomik açıdan yoksul olduğuna yönelik tespit yapıldığı takdirde, "Bakım Raporu Formu" ile bu durum heyet tarafından İl Müdürlüğüne bildirilir ve bakım ödeneğinin tahakkuku gerçekleşir.

Tabi ki burada aktarılan başvuru süreci her zaman çok kolay yürümüyor. Hastaneden uygun raporun alınması başarılmışsa bunun sonrasında başvuru hakkı oluşan engelli ailesi, bu sefer de İl Müdürlüklerinin başvuruyu sonuçlandırmak üzere heyet göndermesini uzun süre bekleyebilmektedir. Görüştüğümüz ailelerin bir kısmı özellikle 2010'a kadar olan dönemde başvurularının sonuçlanması için bir yılı bulan ve bazen daha da uzayan süreler boyunca inceleme yapacak heyetin eve gelmesinin beklendiğini söyledi. Hatta inceleme yapıldıktan sonra istenen belgelerin yoğunluğu nedeniyle süreci takip etmekten vazgeçen ailelerin olduğu yönünde de bilgiler aktarıldı. Çünkü sosyo-ekonomik durumun belgelenmesi için ailelerin birçok kamu kurumunu dolaşarak onların mal varlıkları ve gelirleri hakkında bilgi içeren belgeleri bizzat kendilerinin toplaması gerekiyordu. Oysa bazı ailelerde engellinin bakımına zaman ayırmakla bu belgeleri toparlamak arasında tercih yapmak zorunluluğu ortaya çıkmıştı ve bu durumda engelliyi yalnız bırakmak mümkün değilse, ailede de bakıcı dışında belge işleriyle ilgilenebilecek başka biri yoksa evde bakım ödeneğine erişim kendiliğinden kısıtlanmış oluyordu. 2011 sonrasında yeni bir bilişim altyapısı kurulduğu için ailelerin sosyo-ekonomik durum bilgilerine kurum personelinin doğrudan ulaşımı mümkün olduğundan ailelerin belge hazırlama süreci oldukça kolaylaştı fakat başvuru yoğunluğu nedeniyle incelemelerin yine de hızlı bir şekilde

[44] Yönetmeliğin 2. maddesinde bu tanım şu şekilde yapılmıştır. "Bakmakla Yükümlü Olunan Bireyler: Bu Yönetmeliğin uygulanmasında, üveyler dahil olmak üzere bakıma muhtaç özürlünün kendisi ile birlikte aynı evde yaşayan; eşi, çocukları ile ana ve babası, çocuklarının eşleri, evli olmayan torunları, ana ve babasının ana ve babası, evli olmayan kardeşleri, eşinin ana ve babası, eşinin evli olmayan kardeşleri, başka bir adreste bulunsa dahi evli olmayan ve eğitimini devam ettiren 25 yaşını tamamlamamış çocukları ile aynı durumdaki kardeşleri ya da eşinin kardeşlerini… ifade eder." Bu tanım uygulama sonuçlarına göre daha sonra defalarca değiştirilecek ama temel etkisi, kişi başına gelir hesaplanırken geliri dâhil edilecek kişilerin kimler olduğunu belirlemektir.

yapılamadığı söylenebilir. Sonuçta inceleme sonrası istenen belgeleri tamamlayan aileler, kararın kendilerine bildirilmesine bağlı olarak, eğer hak sahibi oldukları tescil edilmiş ise bu tescil tarihinden itibaren her ay net bir asgari ücret tutarında[45] bakım ödeneği almaya başlayabiliyorlardı. 2015 yılı ikinci yarısı itibariyle bakım ödeneği **aylık 830,06 TL** olarak aileye ulaşmaktadır.

Bu noktada hatırlatılmalı ki, enformel gelirlerin aile bireyleri tarafından beyan edilmediği sürece tespiti mümkün değildir. Bu nedenle aile bireylerinin kayıtlı olmayan, geçici ve düzensiz gelirleri sosyo-ekonomik değerlendirmenin dışında kalmaktadır. Heyetin değerlendirme yaparken yönetmelik gereği tabi olduğu bu sınırlılık, ailelerin öğrendikleri bir strateji olarak işlemekte ve çoğu zaman araştırmacıya da uygulanan bir bilgi aktarım formuna dönüşebilmektedir.

Yönetmelik dört farklı bakım türünü belirlemekte olmasına rağmen bizim burada saha araştırmasına dâhil edeceğimiz evde akraba tarafından verilen bakım hizmetidir. Zaten Yönetmelik çıktıktan sonra en çok tercih edilen bakım türü, evde akraba kontrolünde bakım modeli olmuştur. Bunun en önemli nedeni sorumluluğun kuruma devredilerek bakımın orada yapılmasını olumsuzlayan bir toplumsal kültürün baskınlığı kabul edilebilir. Araştırma alanına girmediği için bu konuda iddialı bir tez öne sürülmeyecektir, fakat aile içinde hâlihazırda alışılmış bakım rolünün sürdürülmesini sağlayacak kolaylaştırıcı bir yardım olduğunda, bu rolün bir kuruma devredilişi için gerekli geçişi sağlayacak psiko-sosyal gerekçelendirmenin aile için daha da zorlaşacağı düşünebilir.

Yaşlılık bağlamında bakım ilişkisine eğilen bir çalışma da bu duruma işaret ederek, kurumsal bakım koşullarının elverişsizliği nedeniyle bakıma muhtaç yaşlı ile ailenin, kendi başına yaşadıkları problemlerin üstesinden gelmek zorunda kaldığına değinir (Tufan, 2003: 109). Aynı durum engelli kişi ve ailesi için de rahatlıkla düşünülebilir. Bununla beraber, bakıcı rolünü üstlenen kişi kent ortamında bu rolü sürdürdüğü sürece, hayatının merkezine bakım sorumluluğunu koymalı ve bu durum

[45] "Akrabaları tarafından günde yirmidört saat süreyle bakılan bakıma muhtaç özürlüler için bir aylık net asgari ücret tutarında, ödeme yapılır." (m.13)

genelde bütün zamanını kapsayacak kadar yoğun olmaktadır. Genelde aileden bir kadının sürdürdüğü bakıcı rolü, aile içindeki dayanışmanın gücüne ve ailede sorumluluk üstlenebilecek yetişkin sayısına bağlı olarak zorlaşmakta veya kolaylaşmaktadır. Geniş ailenin parçalanarak ailenin küçülmesi, bakım yükünün paylaşımında seçeneklerin azalmasına ve bakıcının yeni şartlarda daha ağır bir bakım yüküyle karşılaşmasına neden olmaktadır. Doğrudan bu meseleye eğilen bir çalışmada; burada ele alınan evde akraba bakımı uygulamasının, toplumsal kültür içindeki kadının bakıcı rolünü pekiştirerek toplumsal cinsiyet açısından mevcut eşitsizliği pekiştirdiği iddia edilmektedir (Akkan, 2010).

Biz bu noktada yine de Yönetmeliğin getirdiği bakım modellerine, şu anda geçerli haliyle, topluca bakalım:

> "Bakım türleri aşağıda belirtildiği şekildedir.
> a) Bakım hizmetlerinin Genel Müdürlüğe bağlı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinde verilmesi: Bakıma muhtaç özürlünün veya yasal temsilcisinin talep etmesi ve kapasitenin uygun olması hâlinde, bakım hizmetleri Genel Müdürlüğe bağlı bakım ve rehabilitasyon merkezlerinden alınabilir.
> b) Bakım hizmetlerinin Genel Müdürlüğün izni ile açılmış olan diğer resmî kurum ve kuruluşlara ait bakım merkezlerinde verilmesi: Bakıma muhtaç özürlünün veya yasal temsilcisinin talep etmesi ve merkezin kabul etmesi hâlinde, bakım hizmeti Genel Müdürlüğün izni ile açılmış olan diğer resmî kurum ve kuruluşlara ait bakım merkezlerinden alınabilir. Bu durumda bakıma muhtaç özürlülere sunulan bakım hizmeti ücreti, söz konusu merkeze il müdürlüğü tarafından aylık olarak ödenir.
> c) Bakım hizmetlerinin Genel Müdürlüğün izni ile açılmış olan özel bakım merkezlerinde verilmesi: Bakıma muhtaç özürlünün veya yasal temsilcisinin talep etmesi ve özel bakım merkezinin kabul etmesi hâlinde, bakım hizmeti Genel Müdürlüğün izni ile açılmış olan özel bakım merkezlerinden alınabilir. Bu durumda bakıma muhtaç özürlülere sunulan bakım hizmeti karşılığında, bakım ücreti merkeze il müdürlüğü tarafından aylık olarak ödenir.
> ç) Bakım hizmetlerinin bakıma muhtaç özürlünün akrabası veya bakıcı personel tarafından ikametgâhında verilmesi: Bakıma muhtaç özürlünün veya

yasal temsilcisinin talep etmesi hâlinde, bakım hizmeti Genel Müdürlüğün denetim ve rehberliğinde bakıma muhtaç özürlünün akrabası veya bakıcı personel tarafından bakıma muhtaç özürlünün veya akrabasının ikametgâhında verilebilir. Bu durumda bakıma muhtaç özürlülere sunulan bakım hizmeti ücreti, bakıma muhtaç özürlünün akrabasına veya bakıcı personeli istihdam eden bakım merkezine il müdürlüğü tarafından aylık olarak ödenir." (m.12)[46]

Yönetmelikten yapılan bu alıntıda görüldüğü gibi; resmi bakım merkezleri, özel bakım merkezleri, evde bakıcı personel ve evde akraba bakımı olmak üzere dört ayrı bakım modeli önerilmektedir. Fakat daha önce belirtildiği gibi kurumsal bakımın tercihinden yana olmayan bir toplumsal kültür ve kurumsal bakım kapasitesinin yetersizliği aileler açısından daha çok evde akraba bakımının tercih edilmesine neden olmaktadır. Yine de resmi ve özel bakım merkezlerini talep eden engelliler ve akrabaları bulunmaktadır. Fakat bu, daha çok bakım yükünün var olan akrabaların fiziksel ve psikolojik yeterliliklerini tükettiğinde olmaktadır. Bununla beraber yalnız ve evsiz engelliler sorununun da yeni yeni baş göstermeye başladığını ve bu engelliler için kurumsal bakımın daha çok tercih edildiğini söylenebilir. Yönetmelikte belirtilen "evde bakıcı bakımı" ise halen Türkiye'de uygulanmaya başlanmamış bir modeldir. Aslında bu model, bakım hizmetlerine piyasanın dahil olmasını, ticari girişimcilerin davet edilmesini hedefleyen bir modeldi, fakat önerilen bakım ücretinin bu haliyle kârlı olmayacağı öngörüldüğünden dolayı uygulama alanı bulamamıştır.

Çoğunlukla tercih edilen evde akraba bakımı yoluyla tahsil edilen ödenekler, aileye her ay nakit bir ekonomik katkının düzenli gelişini sağladığında sadece engellinin bakımına değil aynı zamanda diğer aile üyelerinin refahına da katkı yapabilmektedir. Tabi ki bu durum bakımın maliyetine de bağlıdır. Bazı kronik rahatsızlıklarda yüksek maliyetli sağlık takipleri ve medikal ihtiyaçlar, ailelerin bakım ödeneği üstünde harcama yapabilmesine neden olmaktadır ama çoğunlukla

[46] Bakım türlerini belirleyen ve şu anda geçerli olan bu hali için: http://eyh.gov.tr/mevzuat/ulusal-mevzuat/yonetmelikler/bakima-muhtac-ozurlulerin-tespiti-ve-bakim-hizmeti-esaslarinin-belirlenmesine-iliskin-yonetmelik Erişim tarihi: 10.09.2015

evde bakım ödeneği alınmadan önce, aile içinde bakım maliyetine uygun bir harcama ve idare etme kültürü zaten oluşmuştur. Bakım ödenekleri ise bu idare etme kültürü içinde ailenin bütün üyelerine yansıyacak şekilde refahın artmasının aracı olabilmektedir.

Ayrıca bakım ödeneklerinin bağlanması sonrasında denetim sürecinden de bahsetmek yararlı olacaktır. Çünkü bazı aileler hak sahibi olduktan sonra Yönetmelikte belirtilen adres değişikliği, il dışına taşınma, sosyo-ekonomik durum, engellilik durumu veya bakıcı değişimi gibi nedenlerle kesintilerle karşılaşmaktadır. Yönetmelik yılda iki kez bakım koşullarının uygunluğu ve sosyo-ekonomik durumun yeniden tespiti amacıyla denetim ziyaretleri öngörülmektedir. Kurumsal kapasite sorunu nedeniyle bu denetimler nadiren gerçekleşse de, ailelerin başka bir adrese veya il dışına taşınması, ailede daha önce çalışmayan birinin çalışmaya başlayarak aile gelirini yükseltmesi, sağlık kurulu rapor süresinin bitimi nedeniyle yenilenmesi gerekliliği gibi değişimleri izleyerek denetimler dosya üzerinden yapılabilmektedir. Dosya üzerinden yapılabilen denetimler ise, bakıma muhtaçlık şartının veya sosyo-ekonomik yoksulluk şartının kalktığı ya da yerinde bakımın sürdürülmediği gerekçeleriyle bakım ödeneğinin iptaline neden olabiliyor. Böyle bir durumla karşılaşan aile yeniden başvuru yaparak tekrar inceleme yapılmasını talep etme hakkına sahip fakat hak sahipliğinin yeniden onaylanmasına kadar geçen sürede alıştığı refah düzeyinin altına düşebiliyor.

Burada ele alınan evde akraba bakımı uygulamasını yapılandıran ve biraz önce atıf yaptığımız Kanun ve Yönetmelik, aslında sadece bir sosyal yardım uygulaması değil aynı zamanda bir sosyal hizmet uygulaması olarak da evde akraba bakımını önermektedir. Engellinin yaşadığı koşulların ve bakım ilişkisinin engelli ve bakıcı lehine iyileştirilmesini sağlayacak rehberlik faaliyetleri ile beraber yürümesi gereken bir ödenek tanımlanmıştır. Fakat ilk başvuruların sonuçlanmasının bile bir yılı bulduğu durum ciddi düzeyde bir kurumsal yetersizlik sorununun varlığına işaret etmektedir. Bunun sonucu olarak da saha çalışmaları süresince rehberlik faaliyetlerinin yürütüldüğüne dair hiçbir işaret görülmediği ve sosyal hizmet müdahalesi ile koşulların düzeltilebildiğine dair bir örneğe şahit olunmadığı için, evde akraba bakımı modeli daha çok bir sosyal yardım programı olarak

düşünülecektir. Hâlihazırda bu yardımın tanımlanmış bir yoksulluk şartına bağlanmış olması da sosyal hak olarak tanımlanmadığını göstermektedir. Kasım 2007'de "Bakım Hizmetleri" başlığıyla toplanan 3. Özürlüler Şurası'nın daha sonra yayınlanan kararlarında benzer bir duruma işaret edilerek; bakım güvence sistemi oluşturulması, bunun finans yapısının kesinleştirilmesi, bakıma muhtaçlık tanımının yaşlılara ve hastalara da genelleştirilmesi ve bakım ihtiyacı düzeyindeki farklılıkları belirleyebilen bir sistem kurulması, bakım hizmetlerinin yoksulluk şartından bağımsızlaştırılarak genelleştirilmesi ve sosyal hak olarak tescili yönünde tavsiyelerde bulunulur (ÖZİDA, 2007). Aynı şekilde bakıma muhtaçlık riskinin herkes için gözetilmesi gereken bir sosyal risk olduğunu belirten Seyyar'da (2013) yaşlılık, hastalık ve engellilik durumlarını kapsayan bir bakım güvence sistemi oluşturması gerektiğine işaret eder.

## 4.2. Evde Bakım Ödeneklerinin Ailelerin Gelir Durumuna Katkısı

Saha çalışmasının yürütüldüğü süreçte görüşülen bütün ailelerde rastlanılan temel zorunluluk, engelli kişinin bakımını sürdürmek sorumluluğunu üstlenen en az bir kişinin zamanının çoğunu bakım işine ayırmasıydı. Bakıma muhtaç düzeyde bir engellinin bulunduğu ailelerde, engelli kişiden ayrıca ikinci bir kişi, yani bakıcı rolünü üstlenen kişi, neredeyse bütün emeğini ve zamanını bakıma ayırmak zorunda kalabilmektedir. Bu nedenle ailede, engelliyle beraber bir kişinin daha gelir getirici bir işte düzenli çalışması mümkün olmayabilir. Bazı ailelerde görüldüğü gibi bakıma muhtaç iki engelli olduğunda ise, engellilere tam zamanlı bakım yapan bir bakıcı haricinde ikinci bir bakıcının daha desteğine ihtiyaç duyuluyor ki, bu durum çoğunlukla üçüncü kişinin de düzenli gelir getirici işten kopmasına neden oluyor.

Yoksulluk, temel olarak gelir düzensizliği veya yoksunluğu ile süreklileşen bir durum olduğu için aileden en az iki kişinin kendi işgücü ile gelir edinememesi diğer aile bireyleri üzerine düşen gelir edinme sorumluluğunu arttırmaktadır. Ailenin engelli ve bakıcı dışında çalışabilecek yeterli sayıda üyesi varsa gelir yoksunluğu giderilebiliyor, fakat çalışabilecek yeterli sayıda üye yoksa ya da diğer üyeler yeterli düzeyde vasıf sahibi değilse, düzenli ve iyi gelir edinebilecek iş imkânları kısıtlıysa ailenin yoksulluk riskiyle karşılaşma ihtimali yükseliyor.

Bu nedenle, dışarıdan düzenli bir sosyal yardım veya dayanışma ağlarının düzenli desteği olmadığında çoğunlukla engelli ailelerinin kendi başına üstesinden gelemedikleri kronik bir gelir yetersizliği durumu ortaya çıkmaktadır. Saha çalışması esnasında bazen var olan gelir yoksunluğunu süreklileştiren, bazen de gelir yoksunluğuna neden olan engellilik durumu ile karşılaşılmaktadır. Bu noktada, tek başına engellilik durumunun bir yoksulluk nedeni olduğunu söylemekten ziyade, başka risk ve koşullarla birleştiğinde engelliliğin yoksulluk riskini arttıran veya yoksulluktan çıkışı zorlaştıran bir olgu olduğunu söyleyebiliriz.

Aile hikâyelerinde göreceğimiz gibi her ailenin geçmişi, dâhil olduğu veya yoksun olduğu dayanışma ağları, ailenin geçmişteki maddi birikimi, iç kaynakları ve dayanışma derecesi, toplumsal algılardan kaynaklı dışlayıcı tutumlarla baş etme düzeyleri ve kültürleri yoksulluk riskinin düzeyini etkilemektedir. Bununla beraber, ailelerin gelir yetersizliğini ve kaybını gidermeye yönelik sosyal politikalar ve sosyal yardımların gücü ve düzenliliği de yoksulluk riskinin düzeyini belirleyen temel bir rol oynamaktadır. Özellikle dayanışma ağlarının zayıfladığı, bir ailenin kendine yeterliliğini geliştirip başka bir akrabasına yardım edebilme imkânlarının azaldığı 2000 sonrasında (Buğra ve Keyder, 2003) sosyal yardımlar ailelerin yoksullukla baş edebilmesinde daha önemli bir rol üstleniyor.

Bu kısımda, aktardığımız bu durumu açığa çıkarmaya çalışırken, okuyucu ilk kez karşılaşacağı için ailelerin genel süreçleri de kısaca aktarılacak; engellilik durumları, bakım yükünün algılanışı, göç süreçleri, şehre yerleşmeleri, ailelerin iktisadi döngüsünü etkileyen unsurlar ve çalışarak gelir edinebilecek çağdaki aile üyelerinin iş durumları belirtilecektir.

### 4.2.1. Düzensiz Geliri Olan ve Evde Bakım Ödeneği ile Gelir Yetersizliği Kısmen Düzelen Aileler

Ailelerle görüşülürken sosyal politikaların ve sosyal yardımların ve özel olarak evde bakım ödeneğinin onların hayatını nasıl değiştirdiğini, iktisadi yeterliliklerine hangi oranda katkıda bulunduğunu öğrenmeye çalışmıştık. Buna göre; ilk grupta ele alınacak Ekerci, Sadık, Baydun, Göksel, Alkır, Erduran, Akdağ, Eskici

ve Arıkan aileleri evde bakım ödeneği almadan önce ciddi düzeyde gelir yetersizliği ve düzensizliği sorunu yaşamışlardı. Bunun en önemli nedeni de engelli bireyin bakımının sadece bakıcının değil aynı zamanda diğer aile üyelerinin de ciddi düzeyde emeğini ve zamanını almasıdır. Bu tür durumlarda ailenin enerjisi engellinin bakımına odaklandığından; kaynakları kısıtlıysa, ailelerin diğer üyelerine süreklilik arz eden düzenli destek verilememektedir. Aile desteğinin düzensizliği nedeniyle, verili piyasa koşullarında nispeten iyi gelirli bir işte istikrarlı çalışmak için gereken becerinin biriktirilmesi zorlaşabiliyor. Sonuçta düzensiz ve az gelirli işlerde çalışmak durumunda kalan diğer aile üyeleri de oluşan gelir kısıtlılığını aşamıyor ve bu durum yoksulluktan çıkışı zorlaştıran bir döngüye neden oluyor. Ele alacağımız ilk grupta ortaya çıkan gelir düzensizliği ve yetersizliği ise evde bakım ödenekleri ile kısmen giderilebilmiş görünmektedir.

İlk örnek olan Ekerci ailesi, 2007'de Ağrı'nın bir köyünden Sultanbeyli'ye göç etmiş. Sekiz çocuklu ailede iki çocuk engelli olarak doğmuştur. Abdürrahim 21 yaşında, mental retardasyon[47] tanılı. 13 yaşındaki Abdülkadir'in ise mental retardasyon tanısıyla beraber böbrek yetmezliği var ve bu nedenle 4 yıldır diyalize giriyor. Ağrı'da durumunun iyi olduğunu belirten baba, çocuklarının tedavi edilmesi umuduyla İstanbul'a göç etmiş. Köydeki hayvanlarını satarak edindiği sermayeyle bir arsa ve arsa üzerinde kaba inşaatı bitmiş bir evi satın almış. Bir köylüsü ile ortak satın aldığı bu arsadaki kaba inşaatı tamamlamış ve eve yerleşmiş. Bu sayede kira ödeme sıkıntısını hiç yaşamamışlar.

Baba[48] Yusuf bey, Ağrı'dan göç etmesinin nedeni olarak tedavi gerekliliğini göstermektedir:

> "Önceden İstanbul'a gelmiştim, inşaatlarda çalışmak için. Burada da akrabalarımız var. Köyde durumumuz iyiydi Allaha şükür, biz dedik

[47] Mental Retardasyon, doğuştan gelen veya gelişim dönemlerinde beliren ve genel zihinsel fonksiyonların ortalamanın altında kalması halidir. Derecesine göre, öz-bakım becerileri, kendini koruma ve sosyal ilişkilerde de ciddi kısıtlamalar ortaya çıkarmaktadır. Zihinsel gerilik, bedensel hareketliliğe hâkim olmayı sağlayan kaslardaki gelişime de etki ettiğinden çoğunlukla hareket yeterliliğinin sınırlı kalmasına neden olabilmektedir.

[48] Bundan sonraki kısımlar boyunca, akrabalık ilişkisi doğrudan birine izafe edilmediği sürece engelli kişiyle olan bağına göre belirtilecektir. Metin içinde karmaşayı önlemek için, engellinin merkezde olduğu akrabalık durumları belirtilmiştir.

İstanbul'a getirelim, belki bir ilaç bi tedavi… işte olmadı. Bu (Abdülkadir'i işaret ediyor)[49] şimdi devamlı hastanede, 3 sene Göztepe'de kaldı, şimdi bir seneye yakın Marmara Eğitim Araştırma'da. Köyde çiftçilik yapıyorduk. Şimdi burada annesi ile beraber anca bunlara bakıyoruz."[50]

Yusuf beyin sözlerinde daha çok böbrek yetmezliği nedeniyle beliren tedavi ihtiyacı işaret ediliyor. Fakat görüşme sürerken görülen haliyle Abdülkadir'in sürekli hareketliliği ve hırçınlığı aile için çok yorucu bir performans gerektirmekteydi. Bu durum da hareketliliğin kontrol altına alınması talebini doğuruyor.

Görüşme yapılırken anne dışarıya akrabaların yanına gitmişti. Evde iki engelli çocuğa baba refakat ediyordu. Babayla görüşme yapılırken Abdülkadir, sürekli olarak babanın ilgisini talep edecek şekilde onun etrafında dolanıyordu. Baba bir taraftan onunla ilgilenirken bir taraftan da sorulara cevap vermeye çalışıyordu. Abdülkadir'in hareketliliği; bazen kardeşlerini darp etmeye, etraftaki eşyaları kırmaya ve kendine zarar vermeye yönelen tepkileri nedeniyle sürekli gözetlenmesini gerektiriyor. Buna karşın Abdürrahim oldukça sakin ve ancak komutla hareket ediyordu. Abdülkadir'in diyaliz sürecine ilişkin baba şunları söylüyor:

"Servis götürüyor diyalize, ama benle ablası devamlı yanındayız, çünkü makineye bağladıklarında durmuyor, makinede durması lazım, çünkü hortuma bağlanıyor ya, bu oturmuyor, biz yanında duruyoruz, Kadir otur, Kadir dur. Kadir kalkıyor, makine ötüyor, biz oturtuyoruz bitene kadar, bu dört saat sürüyor.

-Makineden çıktığında bitkin mi?

Bütün hastalar yorgun oluyor ama Kadir yine hiç durmuyor. Ya şimdi bu makineye girdiği akşam hiç uyumuyor, sonraki gece biraz uyuyor. Millet çıktığında öyle sersem oluyor ama bu bilmiyorum niye olmuyor."

[49] Diyaloglarda parantez içi ifadeler, konuşmanın doğal seyri içinde ifade edilmek isteneni belirlemek için tarafımızdan eklenmiştir.

[50] Diyaloglarda parantez içi kısımlar, ya konuşma akışında işaret edilen kişi veya durumu ya da gündelik dildeki ismi ile verilen kurumları belirginleştirmek için tarafımızdan eklenen açıklamalardır.

Yine benzer birçok zihinsel engellide görülen diş rahatsızlıklarına dair şu çaresizlik, sağlık kurumlarının yetersizliğinin bütün aileyi tüketen bir etkisi olabileceğini işaret etmektedir:

> "Bir de dişi ağrıyor, dişini çektiremiyoruz.
> -Doktorun komutuna uymadığı için mi çektiremiyorsunuz?
> Baba: Şimdi ağzını açamıyor, ağzını açamayınca doktor bakamıyor, mümkünü yok çektirmiyor. Bir de götürdük Göztepe'ye, Üsküdar'a götürdük, doktor Beykoz'a gönderdi, doktor tahlil falan yaptı, dedi ki narkoz vermeliyiz ama narkoz verirsek kalkamaz, böbrekleri çalışmıyor ya, ondan çekemiyor. Bu hastalandığından beri bazı gece hiç uyumuyor. Doktorlar ilaç veriyor, bazen dozu o kadar artıyor, bazı gece hiç uyumuyor bazı gece çok güzel uyuyor, neresi ağrıyor, biz bilmiyoruz. Sürekli birinin yanında durması gerekiyor o zaman."

Diş rahatsızlıkları özellikle ergenlik dönemleri itibariyle ortaya çıkmaya başladığında, zihinsel engelliler komut alamadığı için kolayca müdahale edilememektedir. Diş hekimlerinin iş yoğunluğu ve kurumsal yetersizliklerle birleştiğinde bu sorunlara müdahale sürekli geciktirilir. Hastanın kendini ifade edememesi de hekimin müdahale etmeme eğilimini kolaylaştırır. Sonuçta ilerleyen diş ağrılarına bağlı kontrol edilemeyen tepkiler ve hırçınlıklar ailenin koruma ve gözetim için daha fazla enerji harcamasını gerektirir. Bu tür sorunlar karşısında ailelerin bulabildikleri genel çözüm ise doktorlardan uyuşturucu ilaç desteği almak yönünde belirmektedir.

Köyde hayvanlarını satarak Sultanbeyli'ye yerleşen ailenin birikimi, çocukların sağlık harcamaları nedeniyle ve evde düzenli gelir getirici bir işte çalışan kimse olmadığından iki yıl sonra tükenmiş. Baba bu noktada evde bakım ödeneğine başvurmuş. Dört yıldır düzenli olarak evde bakım ödeneği alıyorlar. Bu süreçte, iki sağlıklı kardeşin ilk gençliğe adım atması ve inşaat gibi düzensiz sektörlerde çalışmaya başlaması nedeniyle aile artık geçim sıkıntısı çekmiyor. Fakat baba, anne

ve yetişkin bir kız kardeşin, iki engelli kardeşin bakımı nedeniyle gelir getirici bir işte çalışmaları mümkün değil.

Sadık ailesi ise 1992'de yine İstanbul Sultanbeyli'ye göç etmiş. Baba daha önce dönemlik olarak İstanbul'da çalışmaya geliyormuş, köydeki geçinme sıkıntısı nedeniyle Bingöl'den ayrılmışlar. Oturdukları apartman, dedenin mülkü ve aile apartmanı; dede ve amcalar iki katlı bu apartmanın diğer dairelerinde oturuyor.

Engelli çocukları Enes, 2001'de İstanbul'da doğmuş ve bir yaşında iken geçirdiği havalenin beyin hücrelerinde oluşturduğu tahribat sonucunda zihinsel ve bedensel engelli olmuş. Rehabilitasyon ve özel eğitim sayesinde ince motor kaslarında ve dilsel gelişimde sınırlı bir gelişme gözlenmiş fakat ileri derecede bakıma muhtaçlığı devam ediyor. Yürüme becerileri sınırlı fakat çok hareketli. İlaçla kontrol altına alınmış epilepsi[51] hastalığı var. Görüşme yapılırken, Enes annesinin yanındaydı ve sürekli olarak evdeki herkese "daye[52]" sözüyle ile seslenmekteydi.

Enes'in 2 kız ve 2 erkek kardeşi var. Anne ve babayla beraber evde 7 kişiler. 18 yaşındaki abisi düzensiz de olsa çalışıyor, daha yenilerde ustalık becerisi edindiği için aile geleceğe daha güvenli bakıyor. Enes'in ablası ise lise öğrencisi ve özellikle yaz ayları bakım sorumluluğunu kısmen devralıyor. Diğer iki kardeşi ise Enes'ten küçük.

Enes'in sürekli hareketliliği ve ilgi gerektiren davranışları, bir kişinin bütün zamanını doğrudan onun gözetimine, korunmasına ve bakımına ayırmasını gerektiriyor. Uykularının hızlıca bölünmesi nedeniyle aile geceleri de dikkat kesiliyor. Benzer durumdaki birçok ailede gözlenen ve doktorların da destek verdiği sakinleştirici ilaç ile bu sorunun üstesinden gelme stratejisine karşı annenin tavrını sorduğumda şu şekilde cevap verdi:

"İlaç alıyor mu?

Yok, doktor sakinleştirici ilaç verdi ama ben vermiyorum.

[51] Epilepsinin ilaçla kontrol altına alınamadığı durumlarda ise, engellinin kontrolsüz düşme sonucu çarpma riskleri daha yoğun bir takibi gerektiriyor.

[52] "Daye" Kürtçede "anne" anlamındadır. Tek sözcüklü hitabı zihinsel gelişimindeki sınırlılığı göstermektedir.

-Doktor tavsiye etti mi?

Doktor tavsiye etti ama ben vermiyorum. Ben verdiğim zaman böyle çok suskun oluyor, uyuşturuyor, diyor başım ağrıyor, ben de kıymıyorum. Bak, çok yaramazlık ediyor yine de vermiyorum. Doktor yazmış, evde duruyor, diyor 'üç ayda bi gel, üç paket yazayım'. Ama üç aydır ordadır, ben hiç vermiyorum.

-Ne kadar denediniz o ilacı?

Valla ben bir paketi denedim. Bana doktor dedi 'bir hapı iki parça yap' ben dört parça yapıyordum yine de kıymıyordum. Çok şey oluyordu, günahım geliyordu. İstediği kadar oynasın, bizim ev geniştir. Oynasın. Camların da hepsini kapatmışız, balkonu da yükseltmişiz (anne bu noktada gülümseyerek devam etti, evin Enes'e göre düzenlenmesini esprili bir durum olarak anlatmayı tercih ediyor.)

-Kilitli mi?

(Kardeşi) Duvarı da yükselttik. Duvardan aşağı düşmüştü, ondan.

Camların hepsinin üstüne pim taktık, kilitledik. Açamıyor.

-Camdan aşağı sarkıyor mu?

Sarkıyor, geçen sene balkondan aşağı düştü. Biz hepsini yükselttik, kapattık. Bir cama gidiyor, bir balkona gidiyor. İyi hava olduğunda dışarı bahçeye götürüyoruz. Hep benim yanımda, sıkılmıyor. Haftada bir sefer de okula (özel eğitim merkezi) gidiyor."

Ailenin ekonomik yeterliliği annenin beyanına göre, çalışmayla edinilen gelirden daha çok, evde bakım ödeneğinin düzenliliği ve yakın akrabalarla dayanışmanın getirdiği imkânlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Yakın zamana kadar ailede çalışabilecek tek yetişkin kişi babadır. O da inşaat işlerinde ve hem sektörün yapısı hem Enes'in bakım ihtiyacına verdiği destek nedeniyle düzensiz çalışmaktadır. Buna karşın dört yıldır düzenli şekilde evde bakım ödeneği alıyorlar. Evde bakım ödeneği almaya başladıklarından beri, aile Enes'in masraflarını daha rahat karşılamaktadır. Enes'in elbiselerini sürekli yıpratması ve tuvalet kontrolü olmadığı için bezlenmesiyle oluşan maliyet, evde bakım ödeneği ile karşılanmaktadır.

Bu kategorideki üçüncü aile olan Baydun ailesi ise tek ebeveynli bir aile. 1992'de Bitlis'te köylerinin yakılması sonrasında zorunlu göçle İstanbul'a gelmişler. Zorunlu göç öncesinde babanın öldürülmesi nedeniyle ailenin sorumluluğu anneye kalmış. İlk olarak annenin köyüne yerleştikten sonra akrabalarının desteği ile aynı yıl içinde Bağcılar'a yerleşmişler. En büyüğü 14 yaşında olan 7 çocuğu ile anne bir süre kirada kalmış. 1997'de akrabalar arasında toplanan yardım ile Esenyurt'ta aile için ucuz bir arsa satın alınmış ve üzerine iki katlı bir ev inşa edilmiştir. Çocuklardan dördü evlenmiş ve birisi alt katta olmak üzere yakın çevrede ikamet etmektedir. Engelli olan 36 yaşındaki Gülten ve 24 yaşındaki Hüseyin ise evde anneyle beraber kalmaktadırlar.

Gülten desteksiz yürüyemiyor, kol kasları güçsüz. 6 yaşında ateşli hastalık geçirdikten sonra engelli olmuş. Hüseyin ise 24 yaşında, mental retardasyon ve skolyoz[53] teşhisi var, desteksiz yürüyemiyor, 8 aylık iken ateşli hastalık geçirmiş ve engelli olmuş, ev dışında akülü sandalye ile hareket ediyor. İlköğretim mezunu olmuş, fakat bunun için 8 yıl boyunca annesi onu okula getirip götürmüş.

Hüseyin için evde bakım ödeneği alınıyor, fakat Gülten için alınmıyor. Gülten de günlük hayatı için düzenli olarak desteğe ve bakıma muhtaç olmasına rağmen raporunda ağır engellilik durumu onaylanmadığı için evde bakım ödeneğinden yararlanamıyor. Baydun ailesinde, şu anda sadece askerden yeni dönmüş bir erkek kardeş çalışabilecek durumda, o da düzenli iş bulamıyor ve kardeşlerinin bakımı için yaşlı annesine yardım etmek mecburiyetinde. Hüseyin için, 5 yıldır alınan evde bakım ödeneği ile beraber, hem Hüseyin hem de Gülten'in engelli maaşları ailenin düzenli gelirleri. Bu gelirler, ailenin kendine yeterli bir iktisadi döngüyü kurabilmelerini sağlıyor.

Bu kategorideki Alkır ailesi ise Küçükçekmece'de ikamet ediyor, 2003'te engelli çocukları Mustafa'nın hastalığı nedeniyle tedavi için Yozgat-Sorgun'un bir köyünden İstanbul'a göç etmişler. Göç ederken Mustafa'nın dedesinin rızası

[53] Omurga eğriliği olan skolyoz, ileri derecede olduğunda yürüyüş ve hareket dengesinin yitirilmesine neden oluyor.

alınmadığı için diğer akrabalarla araları bozulmuş ve bu nedenle daha sonra diğer akrabalardan hiç destek alamamışlar.

Anne ve baba ile beraber evde üç çocuk var. Baba geçirdiği bir trafik kazası sonucunda malul kalmış, demirci ustası olmasına rağmen artık sadece çevredeki ilişkiler üzerinden kendisine gelen hafif işleri yapabiliyor. Annenin ise Mustafa'nın tedavisi sürecinde psikiyatrik hastalığı oluşmuş ve depresyon ilaçları almaktaydı. Mustafa'nın küçük ablası, 20 yaşında ve daha önce konfeksiyon işçisi iken beyninde gelişen bir tümör nedeniyle çalışamaz duruma gelmiş, şu anda tedaviye ihtiyacı var. Abisi, 22 yaşında düzensiz çalışmakta ve evlilik hazırlığı yaptığından aileye maddi destek verememektedir.

Mustafa 15 yaşında, west sendromlu[54], mimikler ve işaretlerle ihtiyaçlarını ifade ediyor, hiç hareket edemiyor. Doğum esnasında ebe hatası nedeniyle oksijensiz kaldığı için bu durumda. Ablasının ifadesine göre Mustafa'nın tedavisi için köydeki tarla ile babanın ilçedeki dükkânı satılmış ve tedavi sürecine harcanmış.

> "Annem ve babam sırf o parayı, buraya gelirken, bir iş yok, bir ev yok, bir dükkanda oturdular, bir göz dükkanda oturdular anne ve baba, yani sırf onu yanlarında harçlık olsun amaçlı sattılar. Yani Mustafa'yı getirdiler, götürdüler, rapor alalım, şunu yapalım diye satıldı, yoksa yani gelir olsun diye değil. Çünkü zaten başka bir gelirleri yoktu.
>
> -Kaç yıl oldu
>
> 2003.
>
> -Geldiğinizde hemen buraya mı yerleştiniz
>
> Evet.
>
> -Tanıdıklarınız var mıydı.
>
> Yok.
>
> - E nasıl oldu.
>
> (Anne) Eşim daha önce gelip buralarda çalışıyordu.

[54] West Sendromu, genelde ilk yaşta ortaya çıkan veya doğumdan önce beliren bir hastalıktır. Sık rastlanan epilepsi krizleri sonucunda beyindeki tahribatlar nedeniyle psiko-motor gerilemeler görülür. Zihinsel ve bedensel kısıtlılıklar ilerlediğinde bütün yaşamsal fonksiyonlar itibariyle başkasına bağımlılaştırır.

Babamın öyle tanıdıkları ve çevresi.”

Ailedeki en büyük kriz kaynağı ise Bağkur borcu. Babanın Bağkur borcu olduğu için aile sağlık hizmetlerinden yararlanamıyor. Mustafa’nın ilaç masraflarını kendileri karşılıyor. Geçmişte bütün gelirlerini Mustafa’nın tedavisine harcadıkları için baba Bağkur primlerini ödeyememiş ve şimdi de bir birikimleri olmadığı için Bağkur borcunu ödeyebilecek durumda değiller. Bu kısır döngüyü aşmalarını sağlayacak bir dış destek de alamıyorlar. Baba demirci ustası fakat Sorgun’da iken geçirdiği ağır bir trafik kazası nedeniyle güçsüz ve ağır işler yapamıyor. Ama hafif demircilik işleri yaparak gelir edinmeye çalışıyor. Yaşanan süreci Mustafa’nın ablası şu şekilde aktarmaktadır:

> “Erzak başvurmaya gidiyorlar, erzak verilmiyor, kömür başvurmaya gidiyorlar, kömür verilmiyor. Bez alıyorlardı, o kesildi.
> -Bunların hepsi Bağkurlu göründüğü için mi?
> Evet.
> -Bağkur borcunu ödeyemez misiniz?
> Nasıl ödeyecez?...
> -Engelli maaşı, üç aylık olan?
> Biz birkaç sefer başvurduk, reddedildi. En son başvurmamızda 18 yaşından sonra verileceği söylendi.
> -Muhtemelen baba Bağkurlu göründüğü için.
> Evet, her şekilde engelleniyor.
> -Şu halde yeşilkart ya da genel sağlık sigortasından da yararlanmıyorsunuz.
> (Anne) O Bağkur bizim her şeyimizi engelledi. Adam biraz yatırayım dedi, belki emekli olurum, yetiştiremedi, borçlu kaldık. ”

Aile kirada oturuyor ve oturdukları binanın yıkılma riski nedeniyle terk edilmesi gerekmektedir. Büyük abla evlendikten sonra alt katta oturmayı tercih ederek annenin rolünü devralmış, böylece ev işlerine destek olabilmektedir. Aile içi dayanışmayı devam ettirebilmek için ablanın yakınlarında olacağı başka bir yerleşme alternatifini yaklaşık aynı maliyetle bulmak istemektedirler.

Babanın Bağkur borcu nedeniyle sağlık güvencesinden yararlanamama ve evin tahliyesi gerekliliği, görüşmenin yapıldığı dönemde aileyi bunalttığı ve kendi kaynaklarıyla bu sorunlara bir çözüm bulamadıkları için beklentilerinin odağında devletten alabilecekleri sosyal destekler var. Fakat bunun nasıl olacağını da bilmemekteydiler.

Evde bakım ödeneği almadan önce, şu anda evli olan abla ile bekâr abi konfeksiyonda çalışıyor ve kazandıklarını ailenin harcamalarına ayırıyorlarmış. Evde bakım ödeneği alınmaya başlandıktan sonra, büyük abla evlenebilmiş ve şimdi de bekâr abinin evlilik hazırlıkları yapılıyor. Evde bakım ödeneği ailenin düzenli tek geliri olarak, bütün sıkıntılara rağmen, diğer çocukların kendi hayatlarına ilişkin bir plan yapabilmelerini mümkün kılmış.

İki engelli üyesi bulunan Arıkan ailesi ise anne ve baba evlendikten sonra 1990'da Siirt'ten İstanbul'a göç etmişler. Baba daha önce mevsimlik olarak İstanbul'a gelip sebze halinde çalıştığı için köylüleri üzerinden bazı dayanışma ağlarına dâhil olmuş. Bu durum şehirde yerleşmesini kolaylaştırmış. Ailede altı çocuk var; ikisi engelli, üçü ilköğretime devam ediyor. En büyük oğul ise 23 yaşında, askerden dönüş sonrası aileyle ilişkileri kötüleşmiş, annesinin ifadesine göre "kardeşlerinin sakatlığından nefret eden" ve sürekli kriz çıkaran bir karakter olmuş.

Ömer 21 yaşında, mental retardasyon ve epilepsi tanılı, akülü tekerlekli sandalyesi var fakat trafikteki tehlike ve bölgedeki yolların uygunsuzluğu nedeniyle dışarıda sandalyeyi tek başına kullanamıyor, ev içinde destek alarak yürüyebiliyor, 1999 İstanbul depremi sonrasında rahatsızlığı başlamış. Doktorlar aileye genetik bir yatkınlık olduğunu söylemiş, fakat aile deprem etkisiyle tetiklenen bir hastalık olabileceğini düşünüyor. Bilgisayar kullanabilmekte, ilköğretim mezunu ve liseye dışarıdan devam etmektedir. Konuşması çok anlaşılır değil fakat kendini ifade edebiliyor ama dikkatli dinlemek gerekmektedir.

Sedat ise 8 yaşında, mental retardasyon tanısı konmuş, rahatsızlığı 3 yaşında başlamış, şu anda kronik rahatsızlıkları nedeniyle ameliyat olması gerekmekte,

hastane takipleri ise anne tarafından yapılmaktadır. Sedat, Ömer'in aksine oldukça hareketli fakat onun da konuşma dili akıcı değil.

Ömer ve Sedat'ın sık sık hastaneye götürülmesi ve tedavilerinin takibi gerektiği için baba ve anne zamanlarını çoğunlukla çocuklarına ayırmak mecburiyetinde kalmaktadır. Anne bir çocukla ilgilendiğinde baba da diğeriyle ilgilenmektedir. Bir ebeveyn çocuklardan birini hastaneye götürdüğünde diğeri ikinci engelli çocuğun gözetimi için evde kalıyor. Bu zorunluluk, babanın düzenli çalışmasını aksatmış ve babanın İstanbul'a beraber ve aynı işlerde çalışmaya geldiği akrabalarına kıyasla benzer bir birikim yapmasına imkân bırakmamıştır. Sedat'ın deprem sonrası engelliliği gelişmeden önce, baba düzenli çalışıyormuş ve o dönemde edindiği birikim, arsa değerinin düşük olduğu Küçükçekmece'nin bir dış mahallesinde, tapusuz da olsa bir ev alabilmesini sağlamış. Bölgede akrabalarının yerleşik olması ev sahibi olmalarını kolaylaştırmış. Fakat müteahhitten bir anlaşmayla satın aldıkları evin tapusuzluğu aileyi barınma güvenliği açısından tedirgin etmektedir.

Baba, şu anda çocukların sağlık durumuna ve arkadaşlarının işe çağırmasına göre düzensiz çalışmaktadır. Son 5 yıldır iki çocukları için aldıkları evde bakım desteği, 2000'de başlayan çalışamama durumunu telafi etmekte. Ayrıca Ömer üç ayda bir ödenen engelli maaşını da almaktadır.

Evde bakım ödeneği bağlanmadan önce anne bazı ilaçları alamadıklarını söylüyor, 2009 öncesinde bir süre sigortaları olmadığı ve Yeşilkartları onaylanmadığı için sağlık takibinin maddi yükünü karşılayamadıklarını ve tedavinin o dönemde aksadığını belirtiyor. Buna karşın şu anda böyle bir sorunları yok, genel sağlık sigortası ve evde bakım ödeneği bu sorunların kalkmasını sağlamıştır.

Akdağ ailesinde ise anne ve baba yaklaşık 50 yıl önce Bursa'dan İstanbul'a göç etmiş. Engelli Orhan ile beraber anne, baba ve Orhan'ın abisiyle dört kişilik bir hane. İki nesildir İstanbul'da ikamet ettikleri için memleketle bağları kalmamış. Anne ve baba evlendikten sonra uzun yıllar Zeytinburnu'nda ikamet etmişler. Zeytinburnu'ndaki ikametleri bu bölgenin yerleşime açılışına denk geliyor. İlk evleri

Orhan'ın dedesine aitmiş. Dedenin vefatı sonrasında çocuklar arasında ortaklı mülk olduğu için bu ev satılmış ve paylaşılmış. Aile daha sonra kiralar daha ucuz olduğu için biraz daha çeperde olan Sefaköy'e taşınmış. On yıldır burada ikamet ediyorlar. Baba ve anne 60'lı yaşların başlarında. Baba düzensiz ve sigortasız olarak konfeksiyon atölyelerinde çalışıyor. Orhan'ın abisi ise 28 yaşında ve son bir yıldır düzenli ve sigortalı şekilde konfeksiyon atölyesinde çalışıyor.

Görüşmenin gerçekleştiği ev bakımsız, boyasız, eskiydi ve soba ile ısınıyordu. Görüşme yapılırken kış ayıydı, hava gayet soğuktu ve salon ısıtılamadığı için aile topluca evin küçük odasında kalıyor ve Kaymakamlıktan kömür yardımı bekleniyordu. Babanın istihdam açısından vasıfsız olması ve düzensiz çalışması nedeniyle bir birikimi olamamış. Abi ise kirayı karşılamak durumunda olduğu için evlenme planı yapamıyordu. Evde bakımın bağlanmasından sonra ailenin akrabalarından ayni/nakdi yardım almasına gerek kalmamış. Bu da ailenin biraz daha bağımsız olmasını sağlamış. Anne bu durumu şöyle aktarmaktadır:

> "-Evde bakım almadan önce nasıldı.
> Baba çalışıyordu bazen, komşular yardım ediyordu, erzak falan getiriyorlardı. Şimdi evde bakım biraz rahatlattı, ama yine ihtiyaçlarımız var. Hastaneye gidiyoruz bazen araba tutmamız gerekiyor."

Hafif düzeyde diyabet ve astım hastası olan anne, evinde konfeksiyon atölyeleri için parça başı işler yapıyor. Bu şekilde evden ayrılmadan, formel bir gelir sahibi görünmeden ve Orhan'ın bakımında da aksama olmadan gelir edinebiliyor. 18 yaşındaki Orhan'ın mental retardasyon, skolyoz, epilepsi ve kalp rahatsızlığı tanıları var. Özel eğitime 2008 sonrasında başlaması nedeniyle bilişsel becerilerinde benzerlerine kıyasla gerilik söz konusu.

> "Biz biraz geç başladık. Durumumuz yoktu o zaman paralıydı. Bir de sigorta istiyorlardı o zaman. Sonra devlet şey (2006'da özel eğitime ilişkin yasal düzenleme kastediliyor) yapınca biz başladık."

Akdağ ailesi burada hikâyesi aktarılan çoğu aileden farklı olarak, İstanbul'da 50 yıllık bir geçmişe sahip. Fakat anne ve babanın istihdam açısından vasıfsızlığı ile akraba ve diğer sosyal ilişkilerindeki etkisizliği nedeniyle yoksullukları sürekli olmuş. Özellikle anne ve babanın meseleleri yorumlamaktaki muhakeme sınırlılığı karşılaştıkları sorunlarla baş etmelerini zorlaştırmış ve akraba dayanışmasının zayıflığı da bu zorluğu aşmalarını engellemiş. Evde bakım ilk olarak altı yıl önce bağlanmış, böylece akrabalardan ayni/nakdi yardım almalarına gerek kalmamış. Rapor yenilenmesi sürecinde evde bakım ödeneğinin altı ay kadar kesilmesi ise ailenin iktisadi dengesini ciddi şekilde bozmuş fakat o dönemde düzensiz çalışan kardeş ve baba sayesinde bu dönemi atlatabilmişler. Ama daha sonra Zeytinci ailesi örneğinde görüleceği üzere bu kesinti süresi uzadığında ciddi sorunlara neden olabilmektedir.

Göç ve babanın ölümü sonrası yoksullaşan Eskici Ailesi ise, 20 yıl önce Bitlis Tatvan'dan İstanbul'a gelmiş. Baba, Sultanbeyli'de arazi satın almış ve bahçe içine tek katlı bir ev yapmış. Görüşmenin yapıldığı dönemde, bahçe içindeki eski tip bu gecekondu üç tarafından geçen caddelerin ortasında kalmıştı. Evin bakımının yapılamadığı ve eskidiği dışarıdan rahatlıkla belli oluyordu.

Baba, 6 yıl önce sel baskınında dere yatağına yakın olan evin yanındaki kanalda, suya yön vermek isterken boğularak vefat etmiş. Annenin 5 kızı ve 4 oğlu şu anda sağ, iki kızı ise trafik kazasında ölmüş. 3 erkek kardeş evli ve evlerini ayırmışlar, çocuklardan biri ise askerde. 2 evli erkek kardeşin evleri şu anda ikamet ettikleri, babanın bahçe içine kurduğu gecekondunun içerden bölünmesiyle oluşturulmuş. İki tarafına kapı açılarak bağımsız haneler haline getirilmiş. Evli kardeşler asgari ücretle çalıştıkları için kira ödeyebilecek iktisadi yeterlilikte olmadıklarından yer darlığına rağmen bu şekilde bir çözüm yolunu tercih etmişler. Tek hane olarak inşa edilmiş ev bu şekilde üç küçük hane haline getirilmiş. Anne geçinme şartlarına ilişkin zorluğu anlatırken mücadeleci kişiliğine rağmen geçmişi özlemle anmaktaydı:

> "Rahmetli kızımın babası, olacağı bilemezdi. Rahmetli babası ona beş dükkân yaptı Tatvan'ın içinde, bilmiyorum sen Tatvan'ı hiç gördün mü?

-Evet, görmüştüm Tatvan'ı.

Eğer Tatvan'ı gördünse hayatında, İstanbul'a gelir misin hiç? Tatvan o kadar güzeldir. Biz 25 yıl Tatvan'da kaldık. Oğluma söyleyeyim, beş dükkan, kayınbabam kurdu. Biz henüz beraberdik, ayrılmamıştık. Evlerimiz üst üsteydi, bahçemiz burası gibi arkamızdaydı. Rahmetli İsmail (eşi) kalktı hepsini sattı, bitti.

-Niye geldiniz İstanbul'a?

Vallahi ne zorla ne kovmayla. Kardeşleri İstanbul'a geldi ya, evlerini getirdiler, dedi ki ben yalnız kalmayacam burada. Dedi ki, madem çoğusu İstanbul'a gitti ben de gidecem."

Çocuklardan engelli olan Yusuf, 12 yaşında, down sendromlu[55] ve mental retardasyon tanılı. Hiç konuşmuyor, beş yıldır özel eğitime devam etmesine rağmen bir ilerleme gözlenmemiş. Bazı dönemler çok hareketli olup ortamdaki bütün eşyaları dağıttığı için doktor tavsiyesiyle ilaç vermişler, fakat verilen ilaç saldırganlaşmasına neden olduğu için kesilmiş. Ayrıca mide fıtığı var ve tedavisi gerekiyor, bu rahatsızlığı nedeniyle uykuları düzensiz ve bu durum ailenin sürekli onunla ilgilenmesine neden oluyor. Daha önce evden çıkıp kaybolduğu için sürekli gözetim altında. Evde kapılar, kaçmasına ya da habersiz dışarı çıkışına karşı bir önlem olarak üstten sürgülenmiş durumda.

Yusuf'un 40 yaşındaki ablası Zekiye ise MS[56] tanılı, 10 yıl önce başlayan hastalığı yavaşça ilerlemiş son dokuz ayda ise yatağa bağımlı hale gelmiş, hiç hareket edemiyor ve bütün aktivitelerinde bağımlı. Zekiye'nin eşi 10 yıl önce vefat etmiş, dört çocuğu var. Uzun süre Diyarbakır'da tedavi görmüş fakat yanlış tedavi sonucunda bağımlılığı artınca son yıllarda bakımını üstlenecek kimse olmadığı için annesi Siirt'ten çocuklarıyla beraber yanına getirmiş.

[55] Down sendromu, genetik bir düzensizlik sonucu bir kromozomun fazlalığı ile gelişen bir farklılıktır. Tipik bir yüz şekli nedeniyle dışarıdan rahatlıkla tanınır. Bedensel ve zihinsel kısıtlılıklarla beraber bazı durumlarda organ yetmezliklerinin de eşlik ettiği bir sonuca neden olur.

[56] MS(Multipl Skleroz), beyin ve omurilikteki gelişen bazı oluşumlar sonucunda doku sertleşmelerine neden olan ve ataklarla kişiyi fiziksel açıdan kısıtlayan bir hastalıktır. Atakların niteliğine ve sıklığına göre kişiyi zaman içinde, yürüme, kavrama, dengesini koruma gibi fonksiyonları yerine getiremez hale getirip, tamamen bağımlı kılabilmektedir. Çoğu zaman psikolojik patolojiler de buna eşlik edebilmektedir.

Yusuf'un bir ablası il dışında üniversitede okuyor, Zekiye'nin büyük kızı ise lise öğrencisi. Anne son yıllarda kızları okutmak için gayret gösteriyor, yoksulluktan kurtulmaları için kızının ve torununun geleceğine yatırım yapmayı tercih ediyor. Evde bakım ödeneği, kızların eğitimlerini desteklemesini sağlamaktadır.

> "Ev var, aşı yok. Eğer bu çocuklarımın maaşı olmasaydı ben kızımı da üniversiteye yollayamazdım. Oğlumu da askere yazamazdım o zaman. Valla ben paramı üç parça yapıyorum, kızıma gönderiyorum, oğluma gönderiyorum. Eğer olmasaydı ben ne yapardım."

Yusuf için 5 yıldır evde bakım ödeneği alınıyor, ayrıca engelli maaşı da alınıyor. Zekiye içinse henüz iki aydır evde bakım ödeneği bağlanmış, anne başvurusunun çok bekletildiğini söylemektedir. Anne, Zekiye için evde bakım almadan önce Yusuf adına alınan evde bakım ödeneğinin düzenliliğine güvenerek Zekiye'yi yanına getirebilmiş. Uzun süre tek maaşla iki çocuğunun bakım masraflarını karşılamaya çalışmış ve ayrıca üniversitedeki kızını desteklemiş. Evin şu anda çalışabilecek tek yetişkin üyesi askerde olduğu için gelir edinebilen kimse yok. Babanın vefatı ile ailenin yaşam döngüsünde ciddi bir aksama oluşmuş fakat babanın vefatıyla gelişen gelir kaybı evde bakım ödeneğinin bağlanmasıyla kısmen giderilmiş.

Başka bir aile olan Erduran ailesi ise henüz 2 yıl önce, kızları Nuray'ın tedavisinin takibi için İstanbul'a gelmiştir. Adana'da Nuray'ın tedavisini yürüten doktor İstanbul'da Okmeydanı Hastanesine tayin edilince aile de doktorun tavsiyesiyle buraya gelmiş ve Gazi Mahallesindeki akrabalarının yakınına yerleşmiştir. Burası aynı zamanda hastaneye de yakın olduğu ve kiraların nispeten daha ucuz olması nedeniyle tercih edilmiştir. Anne, engelli çocuğu olduğu için şu an kaldıkları evin kendilerine ucuza kiralandığını belirtmektedir.

Baba 50'li yaşlarında ve inşaatta yevmiyeli çalışıyor. Akrabalarının yardımıyla iş bulabilecek bir ağa dâhil olmuş. Anne ise engelli çocuğunun bakımı ile

ilgileniyor. Nuray 26 yaşında, Spastik Tetraparezi[57] ve epilepsi teşhisi var, doğum hatası ile engelli kalmış, tedavi sonrası yürüme dengesine kavuşmuş. Nuray'ın bir küçüğü olan erkek kardeşi 18 yaşında, taşınma sürecindeki aksama sonrasında liseyi bırakmış, görüşme yapıldığında henüz yeni sosyal çevreye uyum sağlayamamıştı ve anne "kötü alışkanlıklar" edinmesinden korkuyordu. En küçük kardeşi ise 8 yaşında bir kız.

Anne evde bakım ödeneği bağlanmadan önce Adana'da uzun yıllar bir muayenehaneye temizliğe gitmiş ve burada doktorun onlarla kurduğu himaye ilişkisi aynı zamanda Nuray'ın tedavisinde ilerleme olanakları sağlamıştır. Anne evde bakım ödeneği bağlandıktan sonra çalışmayı bırakmış, evde bakımla beraber babanın düzensiz çalışması geçinmeleri için yeterli olmuştur. İstanbul'a taşındıklarında ise rutin uygulama gereği ödenek kesilince ve yeniden sosyal inceleme yapılmasını beklemişler. Taşınma sonrasında babanın iş kazası nedeniyle bir süre çalışamaması ve düzenliliğine güvenerek yaşadıkları evde bakım ödeneğinin kesilmesi, aileyi bir süreliğine tamamen akrabalarının yardımına muhtaç kılmıştır.

> "-Baba çalışmazsa?
>
> Şu anda çok şükür çalışıyor. Hele benim kızımın maaşı kesildikten sonra çok sıkıntı çektik.[58] Bir ara baba inşaatta düştü, çalışanım olmadı, yani o kadar sıkıntıya geldim ki anlatamam sana. İki tane yüzüğüm vardı, onları bozdurdum çocukların masraflarına.
>
> -Peki baba yine uzun süre çalışmazsa ne yaparsınız?
>
> İşte çocuğumun aylığı başladı, o var. Başka çaremiz yok ki.. işe gidemiyorum, iki çocuğum var evde. İnşallah babaya bişey olmaz da çalışır, ekmeğini alır."

[57] Spastik Tetraparezi, her iki ayakta ve her iki kolda kas dokusunda gelişim sorunu olması durumudur. Kasların yönetilememe durumuna bağlı olarak fiziksel hareketlilikte ciddi oranda kısıtlılık oluşur. Çoğunlukla zihinsel becerilerdeki yetersizlik de buna eşlik eder.

[58] Adana'dan İstanbul'a taşınma sürecinde maaşın yeni ilde yeni sosyal incelemenin tamamlanmasına kadar kesilmesi durumundan bahsediliyor. İstanbul'a taşınma sonrasında dokuz ay boyunca maaş alınamamış, daha sonra da beyana göre, geriye yönelik sadece üç aylık ödeme alınmış. İki il arasındaki dosya nakil süreci ve İstanbul'da yeni sosyal incelemenin yapılması sürecinde bu tür kesintilere sık rastlanmaktadır.

Baba düzensiz ve sigortasız çalıştığından, Nuray hep Yeşilkartlı kalabilmiş ve böylece tedavi maliyeti aileye fazla yük olmamıştır. İstanbul'da aile için kira gideri yeni bir maliyet kalemi olduğundan evde bakım ödeneğine ek olarak babanın Adana'daki durumdan daha çok çalışması gerekmektedir.

### 4.2.2. Düzenli Geliri Olan ve Evde Bakım Ödeneği ile Koşullarını Geliştiren Aileler

İkinci grupta ele alabileceğimiz Gül, Paşalı ve Kartal aileleri ise evde bakım ödeneği sayesinde ailenin ve engellinin şartlarının geliştirilebildiği örnekler olarak belirmektedir. Bunu sağlayan ise evde bakım ödeneği öncesinde ailenin en azından bir düzenli gelire sahip olmasıdır. Evde engellinin bakımını üstlenecek bakıcı ebeveyn dışında gelir edinme sorumluluğu taşıyan diğer ebeveyn, vasıflı olarak düzenli bir işte çalışabiliyorsa edinebildiği düzenli ve önceki gruba göre nispeten iyi gelirle ailenin iktisadi döngüsünü, temel ihtiyaçlar için yeterli bir düzeyde tutabiliyor. Bu durumda da evde bakım ödeneğinin katkısı geçinme işlevi ötesinde geliştirici bir rol oynayabiliyor. Bu gruba, ayrıca evde bakıma başvurup onaylanmasını bekleyen, düzenli bir geliri olan ve koşullarını geliştirmeyi uman Karaman ailesi ile evde bakım başvurusu haksız şekilde reddedildiğini düşünen ve bu nedenle koşullarını geliştirmek imkânından mahrum kalmanın öfkesini taşıyan Hasan abi örneklerini de dâhil edilecektir.

Esenyurt'da ikamet eden, iki çocuklu bir çekirdek aile olan Gül ailesinde, baba ve anne 30'lu yaşların başında. On yıl önce Muş'tan İstanbul'a göç etmişler. Önce Esenler'e akrabalarının yakınına yerleşmişler, daha sonra babanın iş değişimi nedeniyle Esenyurt'a geçmişler. Baba bütün bu süre boyunca akrabalarının yanında çalışmış. Çocuklarından birinin engelli olması nedeniyle akrabalar tarafından işe yerleştirilmiş ve sonrasında düzenli çalışabilmesi için destek verilmiş. Engelli çocuğu Hüseyin'in sağlık ihtiyaçları nedeniyle de düzenli olarak sigortalı çalışması sağlanmış. Bu durum ailenin daha özgüvenli olmasını sağlıyor. Fakat baba geçinmek için haftada altı gün ve günde 12 saati aşkın mesailerle çalışıyor. Bu nedenle baba ev işlerine ve çocukların bakımına yeterli düzeyde yardım edemiyor. Bakım sorumluluğu büyük oranda annenin omuzlarında kalıyor.

Engelli çocukları Hüseyin 9 yaşında, skolyozlu, ince motor kaslarında gelişim sorunu var. Beyninde büyüyen bir tümör var ve risk taşıdığı için müdahale edilemiyor. Görüşmenin yapıldığı dönemde okula devam edemediği için evde eğitim alıyordu (haftalık 8 saat). Okula devam ettiği dönemde ise tekerlekli sandalye ile gidiyormuş ve sınıf içinde de tekerlekli sandalyede oturmaya devam ediyormuş. Hüseyin'in ikizi olan Hasan'ın ise herhangi bir sağlık sorunu ve kısıtlılığı yok. Tam da bu durum nedeniyle Hüseyin kendini kardeşiyle kıyaslayarak durumuna ilişkin sorgulama yapmaya başladığı bir döneme girmiş durumdaydı ve bu nedenle anne, görüşme sürerken Hüseyin'i odadan dışarı çıkarttıktan sonra kendisinin ve oğlunun maruz kaldığı dışlayıcı durumları anlatabildi.

Hüseyin'in sağlık durumu ise maliyetli bir takip gerektirmektedir. Yılda dört kez MR çekilmelidir. Fakat MR'lar için randevu ancak altı ay sonrasına alınabilmektedir. Oysa randevu beklendiğinde müdahale için gereken zaman geçmektedir. Bu zamanı geçirmemek için ise aile özel hastanede ücreti ödeyerek MR çektirmektedir. Bu maliyeti her zaman karşılayamadıkları için de tedavide aksamalara neden olmaktadır. Ayrıca sağlık güvencesinin karşılamadığı ve enfeksiyonların daha kolay atlatılmasını sağlayan vitaminler için elden ödeme yapmaları gerekmektedir. Bu maliyeti de evde bakım ödeneğinin katkısıyla karşılayabiliyorlar, fakat bu durum ev kredisi ödemeleri nedeniyle ailenin iktisadi yeterliliğini zorlayan bir durum ortaya çıkmaktadır.

Paşalı ve Kartal ailelerinin hikayesi ise birbiriyle güçlü şekilde iç içe geçmiş. Pendik'te ikamet eden Paşalı ailesi ile görüşmeye gidildiğinde annenin talebiyle Kartal ailesi de görüşmeye katıldı. İki ailenin uzun yıllardır devam eden dayanışması, sorunlarla nasıl baş ettiklerini gösteren ilginç bir örnek sergiliyor. Hikayelerinin iç içe geçmiş olması ve aralarındaki güçlü dayanışmanın belirleyiciliği nedeniyle iki ailenin hikayesinin beraber aktarılması tercih edilecektir.

Engelli olan Melisa Paşalı'nın babası, 1984'te Kastamonu'dan İstanbul'a gelmiş, eşiyle evlendikte sonra kalıcı olarak buraya yerleşmişler. Melisa ailenin tek

çocuğu, 1999 doğumlu ve Serebral Palsi (SP)[59] teşhisli. Melisa, doğumundan sonra küvezde oksijensiz kalınca doktorlar tarafından yaşayamayacağı düşüncesi ile eve gönderilmiş. Aile sağlık takibi ve fizyoterapi egzersizleri ile sürekli olarak onunla ilgilenmiş. Baba düzenli bir sigortalı çalışan olmaya gayret göstermiş ve bu sayede 2006 öncesinde de (dönemin mevzuatı gereği) özel eğitime, dönemin SHÇEK'inin onayıyla Metin Sabancı Rehabilitasyon Merkezi'nde devam edebilmiş. Melisa şu anda annenin refakatiyle eğitimine devam edebiliyor.

Kartal ailesinin engelli çocuğu Hüseyin ise 1999'da Tokat'ın bir köyünde prematüre doğmuş. Bir yaşında Ankara'ya tedaviye götürülmüş, aile bu dönemde Yeşilkartlıymış. Israrlı takipleriyle gelişen tedavi sürecini İstanbul'da sürdürmeye karar verdiklerinde Pendik'te Melisa'nın annesi ile karşılaşmışlar ve bu karşılaşma aileye çok yararlı olacak bir ilişkinin başlangıcı olmuş; yerleştiği yeni şehri hiç tanımayan, bürokratik süreçleri hiç bilmeyen bir annenin destek alabileceği, kararlılığını yenileyeceği, süreçleri ve tecrübeleri öğrenebileceği bir dostluk kurmasını sağlamış. Ailenin Tokat'tan göç etmesi annenin ifade ettiği gibi tedavi amacına yönelik ve babanın ilişkileri ile İstanbul'da iş bulmasından sonra gelişiyor. Fakat baba, sigortalı işin tedavi için getirdiği avantajı kaybetmemek ve geçinebilmek için yoğun mesaili ve vardiyalı çalışmak mecburiyetinde kalmış. Bu durum ise annenin bakım sorumluluğunu büyük oranda tek başına üstlenmesini, aynı zamanda tedavi ve eğitim süreçlerinin bütün işlemlerini tek başına sürdürmesini mecburi kılmış.

İki anne arasındaki dayanışmanın sürekliliğini sağlayan temel unsur, iki babanın birbirine yakın fabrikalarda aynı sektörde çalışması ve fedakarlıkları. Melisa'nın babası yaklaşık 25 yıldır metal sanayisinde usta olarak çalışıyor. Hüseyin'in babası ise 2004'ten itibaren aynı işkolunda düzenli çalışıyor, sadece bir kere kriz esnasında geçici olarak işten çıkarılmış, aracılarla bulduğu bu işe kriz sonrasında yine aynı ilişkilerle yeniden yerleşebilmiş. Fakat sektörün özelliği nedeniyle iki baba da geçinebilmek için sürekli fazla mesai yapmak

[59] Serebral Palsi, beynin herhangi bir lokasyonunda gelişim geriliği veya tahribat sonucu kas kontrolünde yetersizlik olarak ifade edilebilir. Çocuklukta ortaya çıkan bu durum beynin tahrip olan lokasyonuna göre güçsüzlük, kas sertliği, yavaşlık, titreme ve denge sorunlarına neden olur. Çoğu zaman bu duruma bilişsel yeteneklerdeki sınırlılıklar eşlik eder.

mecburiyetindeler, bu nedenle de çocuklarına zaman ayıramıyor ve annelerin yükünü azaltamıyorlar. Babaların iş kolundaki çalışma ritimlerinin benzerliği anneler arasındaki yakınlaşmayı güçlendirmiş.

İki ailede çocukların hayatlarını müreffeh kılmak ekseninde hayatlarını kurdukları için harcamalarda önceliği engelli çocuklarının ihtiyaçlarına veriyorlar. Bu durum özellikle ev eşyaları söz konusu olduğunda belirgin oluyor, iki anne kendilerini komşularıyla kıyasladığında ev mobilyalarının ikinci el olduğunu belirtip, buna önem vermediklerini söylüyorlar. Ev kurmaya çalışırken tasarruf etme gereklilikleri, kazançlarına kıyasla çocukların medikal ve eğitim masraflarından kaynaklanıyor. Ev içi eşya düzeninin farklılığı, "ev hanımlığı" olgusunda görüleceği gibi akrabalarından farklılıklarını pekiştiren bir göstergeye dönüşüyor.

Hüseyin'in ailesi kirada kalıyor ve ev sahibi olma umutları yok, buna karşın Melisa'nın ailesi kredi ile ev sahibi olabilmiş ve uzun yıllar kredi borcunu ödeyecek. Melisa'nın engelliliği sonrasında anne-babası iktisadi güçleri yetmeyeceği ve zaman ayıramayacakları düşüncesiyle yeni çocuk yapmama kararı almışlar. Hüseyin'in ise kendisinden iki yaş küçük kız kardeşi var fakat onun anne-babası da yeniden çocuk yapmaktan aynı nedenle tedirginler. Hüseyin'le çok yoğun ilgilenmesi nedeniyle kızına zaman ayıramadığını söyleyen anne, bu durumu dengelemek için, eşinin iş dışı zamanlarda kızıyla ilgilenmeye önem verdiğini belirtiyor. Fakat anne kendi bıraktığı boşluğun baba eliyle dolmayacağını düşünüyor. Kızının ihmal etmek mecburiyetinde olduğunu söyleyen anne; kızının tek özleminin, annesiyle yalnız zaman geçirmek olduğunu söylüyor.

İki anne de 2008 yılının başından beri evde bakım ödeneği alıyor. Rapor yenileme dönemlerindeki kesintiler nedeniyle ekonomik döngüleri bozulsa da, düzenli olarak aldıkları bu ödenek hem annelerin kendi başlarına çocuklarıyla geçirecekleri zamanı finanse etmelerini sağlıyor hem de çocuklarının sağlık takibinde ellerini rahatlatıyor. Fakat aynı dönemde gerçekleşen başka bir değişimle sağlık sigortasının kapsamının çocuklarının özel medikal ihtiyaçlarını dışarıda bıraktığını belirtiyorlar.

“-Evde bakım aldıktan sonra durumunuzu kolaylaştırdı mı?

Hüseyin’in Annesi: Bir yönden kolaylaştırdı bir yönden de çok zorlaştırdı bizim için. Geçimimizde yardımcı oldu, bunların eksikliklerini daha fazla karşılıyoruz şimdi. Ama sigorta birçok cihazımızı kesti aynı zamanda. Gereken birçok cihazı özele (birim fiyatı SGK’dan karşılanan fakat ticari firmalardan satın alınması gereken medikal cihazlar kastediliyor) giriyor diye bize vermiyor.

-Hangi cihazlar mesela?

Hüseyin’in Annesi: Afolarımız vardı, kafolarımız vardı, yaptırmamız gereken tabanlıklar vardı. Bunların şu anda ayaklarında bantlar var, onlar, her şey şimdi özele girdi…

Melisa’nın Babası: Bu tabanlık mesela.

-Onu yaptırıyor musunuz?

Hüseyin’in Annesi: Evet, medikalcilerde.

Melisa’nın Babası: Normal ayakkabı fiyatında oluyor o.

Melisa’nın Annesi: Bir de uyarıcı alıyoruz.

-Listeden mi çıkardılar yoksa katkı payları mı fazla?

Hüseyin’in Annesi: Hiç listeye almadılar bunların çoğunu. Şu anda tabanlığın sana gelişi 80-100 lira, o vermiyor lükse giriyormuş. Benim oğluma mesela fizyoterapistin istediği bir cihaz var. Bot istiyor, tabanlıklı yaptırıp parmaklarının eğilmesini engellemek istiyor ama 500-600 lira. O da en ucuzu o, bizim yaptırmak istediğimizin fiyatı daha fazla. E ben bunu karşılayamam ki.

-Sigorta hiç mi karşılamıyor?

Hüseyin’in Annesi: 70 lirasını mı 80 lirasını mı ne karşılıyor. Onun için de ben birgün gidecem sabahtan akşama kadar rapor çıkaracam ki, önce ben verecem sonra bana bir ay sonra 80 lira vercekler.

Melisa’nın Annesi: Önceden mesela sigortaya gidip raporu çıkartıyorduk, diyelim bu çocuğun ne ihtiyacı var, ortopedici yazıyordu, raporunu alıyorduk gidip ücretsiz yaptırıyorduk. Onlar da gidip SSK’dan mı nerdense ama şimdi öyle değil, para istiyorlar.. Medikalci diyor ki, eğer devletin istediği

malzemeden yaparsam hem serttir hem çocuğu rahatsız eder, ben iyisini istiyorum, çocuğumun canı niye acısın, yani devlet bunu düşünmüyor."

Paşalı ve Kartal ailelerinde de babalar düzenli ve yoğun mesaili çalışarak aileler geçinmekte, iki anne ise evde bakım ödeneği üzerinden iktisadi bir bağımsızlığa kavuşmuş ve çocuklarıyla geçirdikleri bütün zamanı bu ödenek aracılığıyla finanse etmektedirler. Evde bakım ödeneği aynı zamanda çocukların boş zaman aktivitelerini ve eğitim masraflarını da karşılayacak bir kaynak sunuyor annelere. Aynı zamanda Paşalı ailesi de, Gül ailesi gibi evde bakım sonrası kredi ile ev alabilmiş.

Karaman ailesi ise bu kategoride görüştüğüm ailelerden büyük oranda farklıydı. Baba yaklaşık 45 yaşında ve 20 yıla yakın gıda mühendisi unvanıyla özel sektörde çalışmış. Yakın dönemde kızının sağlık takibi nedeniyle işten ayrılması gerekmiş. Anne ise 35 yaşında ve ev hanımı. Anne-babanın tek çocukları olan 5 yaşındaki Zeynep'in epilepsi tanısı var. 4 aylıkken başlayan epilepsi nöbetleri sonrasında gelişen zihinsel fonksiyonlarındaki kısıtlılığa bağlı olarak yürüyemiyor, konuşamıyor, kol hareketleri sınırlı. Zeynep'in şu anda hem İstanbul'da hem İzmir'de sağlık takibi yapılıyor.

Bir yaşı dolmadan Zeynep'in ağır sağlık sorunları ortaya çıkınca ebeveynleri başka çocuk yapmama kararı almışlar ve bütün çabalarını Zeynep'e hasretmişler. Bu durum nedeniyle akrabalarıyla da ilişkilerini kesmişler.

Bakım sorumluluğu anneyle babanın sıkı dayanışması ile paylaşılıyor, fakat Zeynep 24 saat bakım gerektirdiği için onlar dışında geçici sürelerle büyükanneler eve gelip destek olabiliyor. Anne bütün zamanını kızına ayırıyor. Baba geçmişte yaptığı birikim nedeniyle çocuğunun hayatına göre tercih yapmış. Fakat bu kesintinin mesleki kariyerinde aleyhine dönecek olmasının tedirginliğini de yaşıyor. Hastalığın düzeleceğine dair umutları, bütün enerji ve birikimin sağlık ve rehabilitasyon harcamalarına yatırılmasına neden oluyor.

"- İş arıyor musunuz?

Arıyorum da çocuğumun durumundan dolayı öyle fazla değil.

-Bu sizin iş durumunuzu da belirliyor mu?

Tabii. Şöyle söyleyeyim, çocuğumla ilgili sağlık randevularına gideceğiniz zaman özel sektör olduğu için pek mantıklı bakılmıyor. Sıkıntı oluyor. Küçük sıkıntılar büyüyor zamanla. Tabi bunlar önüne geldikçe sen rahatsız oluyorsun, onlar rahatsız oluyor bir şekilde kopartıyorsun.

-Sizin durumunuzu bilip destek olabilecek iş arkadaşları ya da..

Zaman içinde arkadaşlarla konuştuk da çoğunlukla özel sektörde çalıştığım için özel sektör ful çalışacak insan arıyor. Yani senin problemin onları ilgilendirmiyor. Zaten onlar işini görmek istiyor, temel mantık bu."

Şu an ikamet ettikleri ev annenin, ona miras kalmış. Ayrıca babanın da kendi birikimi ile edindiği bir evi var, kiraya vermiş. Bu durum ailenin geçinmesini sağlıyor. Fakat Zeynep'in rehabilitasyon masrafları ailenin kaynaklarını gitgide azaltmaya başlamış. Evde bakıma da iki ay önce başvurmuşlar, fakat henüz bağlanmamış. Baba bu durumu şöyle aktarıyor:

"Ben işsiz kalınca almamak mantıksızlık geldi. Çünkü buraya da ek bir ücret ödüyoruz (Rehabilitasyon Merkezinde konuşma terapisi ve havuz terapisi seansları kastediliyor). Burada devletten hariç biz ödüyoruz. Özel ders alıyoruz ki Zeynep'in durumu iyileşsin. Almamızın bir espirisi de buradaki derslerine harcamaktı. Biz bir şekilde iki kişi hayatımızı idame ettirebiliyoruz. Benim bugüne kadar birikmişlerim var, Üsküdar'da kendime ait bir ev var, oradan bir kira geliyor. bir şekilde hayatımızı.. Sonuçta boğaza pek bişey harcanmıyor. Gördüğün gibi çok lüks giyimli insanlar değiliz. Konu bu. Dedik ki oradan gelen parayı tamamen kızımızın eğitimine.. Bir konuşma terapisi 250 lira, 300 lira. Alamıyoruz. Bir sefer alsak sarsıyor bizi. Dedik ki oradan gelen parayla konuşma terapisi alırız, kızımıza kullanırız. Yani bugüne kadar almadığımıza da pişman olduk, gurur yaptık, ihtiyacımız yok, ihtiyacı olanlar alsın, günahtır falan dedik, keşke daha önce alsaydık, kızımıza kullansaydık."

Rehabilitasyon masraflarının yüksekliği nedeniyle aile evde bakıma başvurmuş. Bugüne kadar bu başvuruyu statülerine uygun olmayan bir tutum olarak düşünmüşler. Evde bakımı ödeneğini, çocuğun geleceği ve eğitimine yatırım olarak düşünerek, ancak bu şekilde kendi zihinsel dünyalarında meşrulaştırabilmişler.

Görüşme yapıldığında anne ve babanın bir yardım başlığı olarak gördükleri evde bakım üzerine soru sormanın onları incittiği belli oluyordu. Bu nedenle akrabaların moral desteğine geçtim fakat aile yardım alıyor olmasının sorgulanmasından rahatsız olduğu için görüşmeyi hızlıca bitirmeye çalıştı. Bu tür bir durumda ailenin kendi statüsünün gerektirdiği saygınlığın incitilmeyeceği bir yol bulmak gerekiyor. Fakat yardım meselesinin toplumsal algıdaki durumu ve damgalayıcılığı teyakkuz halinde olmalarına neden oluyor.

Baba, uzun süre işi ve kızının tedavisini bir arada götürmek istemiş, sektördeki ustalığına dayanarak kendi çalışma ritmini kabul ettireceğini de düşünmüş. Fakat sonuçta kızının tedavisi için işten ayrılmak üzere tercih yapmış. Birikimlerinden dolayı bu tercihi yaparken rahat davranmış ama bu tercih aynı zamanda tedavi ve rehabilitasyon amacıyla yapılan harcamaların ailenin birikimini tüketmesini de sağlayabilir. Çünkü aile neredeyse adı duyulan her yöntemin tedavi için denemeye çalışıyor ve bu durum, umudun büyüklüğüne bağlı olarak ailenin kaynaklarını tüketebiliyor. Baba çalışmadığı için bu kaynakları yenilemek de mümkün olamadığından aile yoksullaşma riskiyle karşı karşıya. Bu noktada evde bakım ödeneği için yapılan başvurunun sonuçlanması, eğer sonuç lehte olursa, ailenin yoksulluğa düşmesini geciktirecek gibi görünüyor.

Bu grupta son olarak aktaracağımız Hasan Abi ise tek başına yaşıyor, Adıyamanlı ve 45 yaşında. Sabit bir ikametgahı yok, Adıyaman ve İstanbul arasında gidip geliyor. Çocukluğunda yapılan yanlış bir iğneyle sakat kaldığını söylüyor. Şu anda tekerlekli sandalye kullanıyor ve yollarda ciddi bir engellenme olmadığı sürece tekerlekli sandalyesiyle bağımsız hareket edebiliyor. Daha önce seyyar piyango bileti satıcılığı yapmış, yeni şans oyunlarının daha popüler olması bu işi bırakmasına neden olmuş. Adıyaman'da evde bakım başvurusu reddedilince İstanbul'da seyyar satıcılık gibi bağımsız bir iş yapmaya niyetlenmiş, fakat sermayesi ve belediye onayı

olmadığı için bunu yapamıyor. Hedefi İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nden seyyar satıcılık izni almak ve üçtekerli akülü bir araçla satış yapmak. Bu şekilde birikim yaparak kendi hayatını kurabileceğini, bağımsızlığını koruyabileceğini düşünüyor.

Mecburiyetten Adıyaman'dan geldiğini söyleyen Hasan Abi, kendisinin bir süredir kalabileceği bir evi olmadığını, babadan kalan ortaklı bir evi de kardeşlerine verdiklerini söylüyor[60]. İstanbul'dayken Pendik'te tanıdıkların kendisine açtığı harap bir depoda kalıyor. Kışları hava soğuk olduğunda ise toplu ulaşımla Zeytinburnu'na kadar gelip, Belediye'nin evsizlere açtığı spor salonunda kalıyor. Zeytinburnu'nda spor salonunda konakladığında istediği zaman çıkabilme hakkı olduğu için orayı tercih ediyor. Giriş çıkışlar serbest, temel ihtiyaçları (yemek, ısınma, banyo) karşılanıyor ve burada kimsenin kararlarına bağımlı olmadığını söylüyor. Fakat bunu mümkün kılan şey bu merkezin çok yoğun olması ve Hasan Abi, bu yoğunluğu özerkliğini korumak üzere gayet akıllıca kullanıyor. Daha sonra göreceğimiz gibi evde bakım başvurusunun reddi sonrasında kurum tarafında ona önerilen stratejileri kabul etmemesi de engelliliğine rağmen bağımsız kalabilme arzusuyla ilişkili.

Hasan Abi, şayet evde bakım ödeneği bağlansaydı Adıyaman'daki ablası tarafından bakımının daha iyi koşullarda sürdürüleceğini düşünüyor. Fakat ret kararı sonrasında, tek geliri olan üç ayda bir aldığı engelli maaşına[61] güvenerek koşullarını iyileştirmek üzere, daha önce de gelip gittiği İstanbul'a başka bir umut aramaya yönelmiş. Fakat ümit ettiği gibi idari yetkililerden satıcılık izni alamaz ve konaklama sorununu çözemezse tekrar Adıyaman'a dönmek durumunda kalabilir.

### 4.2.3. Geliri Olmayan ve Evde Bakım Ödeneği ile Asgari İhtiyaçlarını Karşılayan Aileler

Bu grupta tanıtılacak aileler için en az altı ay boyunca bir gelire sahip olmama kriterini esas alınacaktır. Böylece yoksulluk koşullarında bir süre tamamen gelirsiz kalmanın kritikliğini göz atılacaktır. Her ailenin durumuna göre gelirsizlik krizini aşmanın imkânları farklı olabiliyor ve bu doğrudan ailenin özgül şartlarınca

[60] Evsizlik durumunun Türkiye'deki boyutu için Birelma (2014b).
[61] Görüşmenin yapıldığı dönemde, engellilik derecesi nedeniyle üç ayda bir 1100 TL tahsil ediyordu.

belirleniyor. Yeniden bir gelire sahip olmak için aileler çeşitli imkânları kullanmaya çalışarak bu krizi aşmaya çalışabiliyorlar fakat bu arayış çoğu zaman aile bireylerinin yeteneklerinin gelişimini etkilemiş yapısal durumlar ve piyasa koşullarının gücüne bağlı olarak sınırlanabiliyor. Bu durumda sosyal politikalar ve sosyal yardımlar hayati bir rol oynamak durumunda kalıyor. Bu kısımda birikimi olmayan ve gündelik kazançlarla geçinmek durumunda olan aileler için, düzenli ve düzensiz gelir imkânları ortadan kalktığında gelişen sıkıntıların hayatlarını nasıl belirlediğini ve evde bakım ödeneği alıyorlarsa bu ödeneğin onların krizi aşmalarına ne düzeyde yardımcı olabildiğini görmeye çalışacağız. Burada, en az altı ay gelirsiz kalma şartlarında hayatlarını devam ettirmek ve yeniden düzenlemek zorunda kalan Durmaz, Candan, Zeytinci ve Göksel ailelerini ele alacağız.

16 yıl önce Maraş'ın bir köyünden göç eden Durmaz ailesi, 10 yıldır Sultangazi'nin aynı mahallesinde oturuyor. 28 yaşındaki engelli Cuma Dönmez'in gözleri görmüyor, aynı zamanda karaciğer yetmezliği ve şeker hastalığı var. Doğuştan "tavuk karası"[62] hastalığı varmış, son dört yıldır da geçirdiği bir tıbbi operasyon sonrası hiç görmüyor. Sadece ev içinde, mekânı tanıdığı için hareket edebiliyor. Dışarıda ise tamamen bağımlı hareket ediyor.

Baba daha önce mevsimlik olarak İstanbul'a gelip çalıştığı ve büyüyen çocuklarının da çalışarak aileye destek olabileceğine inandığı için göç etmişler. Aileden önce İstanbul'a gelen akrabaları aracılığıyla Sultangazi bölgesine yerleştikten sonra, ilerleyen yıllarda evlenip ayrılacak çocukları da kendilerinden önce gelen akrabaları aracılığıyla işe yerleştirilmiş. Evlenen çocukların bağımsız hane kurmaları anneye göre ekonomik gücün dağılmasına neden olmuş ve aile bir türlü birikim yapıp, refaha kavuşamamış. Çocukların çalışmak mecburiyetinde oluşu aynı zamanda eğitimlerinin kesintiye uğramasına neden olmuş. Annenin belirttiği noktalardan biri de, geçmişte meslek lisesinde okumak isteyen bir çocuğunun kayıt parası nedeniyle okula yazdırılamaması. Anne yoksulluğunu belirtip müdüre ısrar etmesine rağmen bu engeli aşamamış. Çalışma yaşındaki çocukların çalışmaya başladığı dönem 90'lı yılların sonu. Bu dönem aynı zamanda Işık ve Pınarcıoğlu'nun

[62] Gece Körlüğü olarak bilinen hastalığın gündelik dildeki daha çok bilinen ismidir. Ortamdaki ışık miktarı azaldıkça görme yetisi azalmaktadır.

(2013) belirttiği şekliyle yoksulluğun devredilebilir oluşunun sonuna gelinen, ayrıca 2001 yılıyla gelen krizin ardından Buğra ve Keyder'in (2003) tanımladığı yeni yoksulluğun belirdiği dönemdir. Annenin şu aktarımı belirtilen dönemin zorluğunu göstermektedir:

> "Buraya geldiğimizde, ya dedim biz gene rençperlik yapıyorduk, bu İstanbul'da ne yapabiliriz. Ağladım bile. Hep bu hasta, e çalışan kimse yok, yarabbim dedim ne yapabiliriz. Komşum götürdü beni yemeğe yazdırdı. Sonra ramazanlıkta konu komşu yardımcı olurdu kumanya getirirdi. Ama ben de çalışıyordum yani, onlara derdim ki zahmet etmeyin."

Bu dönemlerde başlamak üzere anne temizlik işlerine gitmeye ya da evde süs ve boncuk eşyaları montajı yaparak aynı zamanda babanın seyyar tezgahına yemeklik malzeme hazırlayarak aile bütçesine katkı yapmaya çalışmış. Bununla beraber yerleştikleri bölgede akrabaların varlığı hem çevreye uyumlarını, hem çocuklarının iş bulmasını kolaylaştırmış.

Son yıllarda anne ve babanın yaşlılığa bağlı güçten düşmeleri ve hastalıkları ailenin geçinmesine katkılarını imkânsızlaştırırken, evli çocukların bağımsız hane kurmaları da geçinme şartlarını daha da zorlaştırmalıydı. Yine yakın dönemde askerliğini yapan iki çocukları da düzenli bir işe sahip olamadığı için ailenin düzenli bir kazancı yok. Annenin aktarımına göre, babanın hastalığı, iki oğlunun askerliği, evli çocuklarının ayrılması ve kendisinin yaşlılığı aynı döneme rastlayınca ailenin derin bir yoksulluk krizine girmesini önleyen tek olgu sosyal yardımın sürekliliği. Ailenin bu dönemde bir yıl boyunca hiçbir geliri olmamış, temel ihtiyaçlar için sosyal yardımlara bağımlı kalmışlar. Özellikle babanın hastalığı sonrası engelli Cuma için anneye evde bakım ödeneği bağlanması geçinme zorluğunun atlatılabilmesini sağlamış:

> "Valla babası bundan dört-beş sene önce seyyar satıcılık yapıyordu, şimdi seyyar satıcılığını yaptırmıyorlar. Bir de kendi en az 62-63 yaşında, o da şeker hastası olunca dışarıya iş yapamadı. Hasta, hep hastalığıyla ilgilendi, dışarıda iş yaptığında da belediye bırakmadı, şu anda babasının hiç işi yok emeklisi yok evimiz kira, çocuklar askerden daha yeni geldiler, biri daha yeni

işini arıyor, iş kuracak. Bir tanesi de daha bugün başladı işe. Gelirimiz de, anca bunun aylığını alıyoruz, üç aylığını da alıyoruz. Öbür çocuklar bazen iş kuruyor bazen işten çıkıyorlar yani temelli bir işin devamını erdiremediler. Anca bu devletin verdiği aylığıyla ayakta duruyoruz. Evde bakım almadan önce bunun üç aylığını alıyorduk, böyle elele veriyorduk, eşim mesela bişeyler götürüyordu elden satıyordu. Çiğ köfte satıyordu ben kendim evde hazırlıyordum. Ekmek arası bişey koyuyordu tepsiye adamcağız, biri öyle üçtekerli araba yaptı, onun üstüne bırakıp götürüyordu. En azından bir ekmeğimizi getiriyordu yani. Şimdi hep dükkanlar oldu, ona da gücümüz kuvvetimiz yetmiyor."

Askerden dönen iki kardeşten biri şu anda tekstilde ve düzensiz çalışıyor diğeri ise turizm sektöründe mevsimlik olarak masörlük yapıyor. Evde bakım ödeneği, iki çocuğun askerden dönüşüne ve düzensiz de olsa yeniden gelir edinici işlerde çalışmasına kadar ailenin çöküşünü engellemiş. Evli çocuklardan biri, eşi ve iki çocuğu ile bitişik hanede kalıyor ve mutfağı ortak kullanıyorlar. Bu ortaklık da geçinmelerini kolaylaştırıyor.

Bütün zamanını engelli oğluna ayırdığını belirten anne, "dört senedir ben hiçbir yere dışarı çıkıp gidemiyorum. Banyoya tuvalete bırakamıyorum, düşer diye korkuyorum" diyor. Bu bağımlılık aynı zamanda annenin son yıllarda çevredeki dayanışma ilişkilerinden yararlanarak gelir getirici bir gündelik işi edinmesini de engellemiş.

Candan ailesinin hikâyesi ise biraz farklı. Baba 34 yaşında ve ilkokulu Malatya'da bitirdikten sonra anne-babası boşanmış olduğu için İstanbul Okmeydanı'na, amcasının ve babaannesinin yanına yerleşmiş. Sohbetimiz boyunca baba bu ayrılık hikâyesinin, onun evliliğinde de tekrar etmek üzere olduğunun kanaatiyle konuştu. Baba, Okmeydanı'na geldikten sonra amcasının aracılığıyla tekstil atölyelerinde çalışmış, arkadaş çevreleri aracılığıyla bir dönem uyuşturucuya alışmış. On yıl önce Okmeydanı'nda tanışık olduğu Sinoplu bir kızla evlenmiş ve Fatih'e taşınmışlar. Şu anda üç çocukları var, bunlardan Faruk engelli, diğer iki küçük çocuk ise sağlıklı.

Uyuşturucu bağımlılığı nedeniyle Amatem'de[63] tedavi olmayı reddettiği için, baba kısa bir dönem cezaevinde yatmış. Daha sonra çıktığında kendi iradesiyle uyuşturucuyu bırakmış. Ailenin hikâyesini belirleyen ikinci gelişme ise, bir arkadaşının babayı ikna etmesiyle onun adına bir şirketin kurulması olmuş. Fakat şirket dolandırıcılık için kullanılmış. Daha sonra baba, bu durumu ihbar etmiş ve tekrar bir yıl cezaevinde yatmış. İhbarın nedenini sorduğumda, kendisine verilen sözlerin tutulmadığını ve beklediği aylık ödemelerin yapılmadığını belirtti. O da "aleyhine çalıştığını anladığı tezgahı bozmaya" niyetlenmiş. Şirketin vergi borçları ve kendi hesabına çalışan olarak göründüğü için adına işleyen Bağkur borcu ise daha sonra bütün ailenin hayatını kısıtlayan bir olgu olmuş.

Babanın cezaevinde bu ikinci yatışı nedeniyle anne ve üç çocuğu tekrar Okmeydanı'na, tanışıklıklarının daha güçlü olduğu eski semtlerine taşınmışlar. Burada kayınvalidenin yanına, iki göz odalı eve yerleşmişler. Şu anda burası için bir kira ödeyemediği için kayınvalidesi ile arası açılmış. Eşiyle de işsizlik nedeniyle sürekli gerilimli.

İlk çocukları Faruk sırtı açık doğmuş, bu nedenle uzun süre tedavisini takip etmeleri gerekmiş. Faruk şu anda 9 yaşında, Hidrosefali ve Spina Bifida teşhisi var, yürüyemiyor, tuvalet kontrolü olmadığı için bezleniyor, kafasından midesine doğru bir şant takılı, kolları ve ellerinde ince motor kasların gelişimi iyi ve kendini ifade edebiliyor. 12 yaşında şantın bir daha değişmesi gerekecek. Enfeksiyon riski nedeniyle sık sık hastalanıyor. Belden aşağısını kullanamadığı için dışarıda akülü tekerlekli sandalye ile hareket ediyor.

Ailede sadece baba çalışabilecek durumda. O da sadece tekstil atölyelerinde makinacılık yapabildiğini, fakat sektördeki düzensizlik nedeniyle yılın yaklaşık yarısında çalışamadığını belirtiyor. Düzensizliğe rağmen bu sektörde çalışmasının nedeni beyanına göre, başka bir iş becerisinin olmaması ve kısa çalışma dönemlerinde yoğun çalışarak nispeten biraz daha iyi para kazanması. Aynı zamanda tekstilin ara dönemlerinde verdiği serbestlik de gelir kesintisine rağmen

[63] Amatem (Alkol-Madde Araştırma ve Tedavi Merkezi); alkol ve madde kullanım bozukluğu olan kişilerin ilk başvurdukları ya da kolluk güçleri tarafından tespit edildiklerinde götürüldükleri ve ayakta tedavilerinin yapıldığı ve gerekirse yatış planının yapıldığı hastane bölümüdür.

“dinlenmesini”, “kendisine zaman ayırabilmesini” sağlıyor. Ama son altı aydır hastalığının da etkisiyle hiç çalışmamış.

Diğer taraftan kendisinde tüberküloz başlangıcı teşhis edildiğini söyleyen baba, tekstildeki yoğun iş temposunun(günlük 10 saat sürekli ve hızlı bir çalışma ritminin) artık onu yorduğunu, bedensel yeterliliğini zorladığını belirtiyor. Bel fıtığı sorunu olduğu için de Faruk’u kucaklayıp taşımak dışında başka hiçbir ev işine el atmadığını söylüyor. Başka bir sektöre geçemeyecek olmasının tedirginliği geleceğe güvensiz bakmasına neden oluyor. Bu şartlarda babanın hastalığı ilerler ve onu çalışamayacak duruma getirirse aile tamamen yardımlara bağımlı olacak.

Babanın Bağkur borcu nedeniyle ailenin sosyal güvence sorunu var. Gelir testi yapılırken şirket sahibi göründüğü için, aylık 40 lira civarı prim ödeme şartıyla çocukları, eşi ve kendisi GSS’li kılınmış. Fakat beş aydır bu primi ödeyemediği için sağlık hizmetlerinden yararlanamıyorlar.

Babanın bütün çabası Faruk’a özgüven aşılamak ve onu tatmin etmek üzere işliyor. Baba kendi için düşünmediği telefon, laptop, tablet gibi talepleri karşılamaya ve oğlunun boş zaman aktivitelerinin onun arzusu doğrultusunda gelişmesi için çaba gösteriyor. Fakat bu durum ailenin ekonomik istikrarını sarsıyor. Faruk büyüdükçe de taleplerinin yaşıtlarına kıyasla yenilenmesi aileyi zorlayabilir.

Aile, 2008 yılında evde bakım ödeneği için başvuru yapmış. Yaklaşık bir yıl sonra bağlanan ödenek beş yıldır alınıyor. Babanın daha önce düzensiz çalışmasıyla edindiği gelir dışında ve son altı aydır çalışmadığı için de bütün süreç boyunca ailenin tek düzenli geliri bu ödenek. Yine babanın bir yıllık mahkumiyeti boyunca da anne çocuklara bakmak durumunda olduğu için gelir getirici bir işte çalışamamış. Evde bakım ödeneği, bütün bu sorunlar içinde şu anda ailenin iktisadi döngüsünü katlanılabilir düzeyde tutan ve asgari ihtiyaçların giderilmesini sağlayan tek gelir kalemi olarak görünüyor.

Bağcılar’da ikamet eden Zeytinci ailesine bakıldığında birbirini pekiştiren birçok sorunu aynı anda görülmektedir. Baba ileri düzeyde diyabet hastası, anne yine ileri düzeyde astım hastası ve kalp rahatsızlığı var fakat buna karşın engelli raporları

yok. Büyük erkek evlat askerden yeni dönmüş ve psikiyatrik rahatsızlığı var, ikinci erkek evlat ise tiner bağımlısı ve hala tedavi ihtiyacı bulunmaktadır. Kız çocuklarından Çiçek, mental retardasyon tanısı olan ağır düzeyde bir engelli. 16 yaşındaki küçük kız çocukları ise hafif düzeyde guatr hastası ve ev işlerine destek olabilmesi için okuldan alınmış, şu anda liseye açık öğretim üzerinden devam edebiliyor.

19 yaşındaki Çiçek tamamen komutlarla hareket ediyor, yürüme dışında bütün gündelik yaşam faaliyetleri için annesine bağımlı, aynı zamanda saldırganlığı bulunmaktadır. Baba krize yakalanacak düzeyde şeker hastası olmasına rağmen yakın döneme kadar ailede çalışan tek kişi ve lokantada yevmiyeli komilik yapabilmiş. Yakın döneme kadar hastalığı nedeniyle haftada sadece 3-4 gün işe devam edebilirken son dönemlerde ise düşük performansı nedeniyle işe devam edemeyecek duruma gelmiş.

Görüşmenin yapıldığı Aralık 2014'te havalar oldukça soğuk olmasına rağmen, ailenin kaldığı apartman dairesinde borç nedeniyle doğalgazları kesilmiş durumdaydı ve anne elektriklerinin de borç nedeniyle kesilmesinden endişe ediyordu. Çamaşır makinesi ise bozulmuş ve tamir ettirilemiyordu. Çiçek'in tuvalet kontrolü olmadığı için sürekli çamaşırlarını kirletmesi, bu durumda anneyi çok zorlamaktaydı.

Görüşme esnasında, araştırmacıya güven sorunu aşıldıktan sonra annenin anlatımı hızlandı ve daha açık konuşmaya başladı. Fakat bir süre sonra hızlı konuşmasına bağlı gelişen astım krizi nedeniyle görüşme yarıda kesildi.

22 yıl önce Diyarbakır-Kulp'taki köylerinden zorunlu göçle yerinden edilen aile ilk olarak Gazi Mahallesinde akrabalarının yanına yerleşmiş. Daha sonra Bağcılar'a taşınmışlar. Çiçek'in dayısının onlara açtığı bir evde kira ödemeden oturmaktadırlar. Bunun haricinde akrabalardan bir destek alamamışlar. Aile köydeki düzenlerini bozan göç sonrasında kendine yeterli bir düzeni hiç kuramamış. Çiçek'in engelliliği nedeniyle bir kişinin sürekli onun bakımıyla ilgilenmesi ve bütün işgücünü ona ayırması gerekmiş. Babanın hastalığı istikrarlı bir iş edinmesini engellemiş. Bu durum, anne ve babanın diğer çocukları ile ilgilenmesinin de önünü

kesmiş. Çocukların sosyal çevresi ise onların eğilimlerini belirlemiş, dil sorunu zaten başarısız görüldükleri okuldan kopmalarını sağlamış. Ayrıca birinin tiner bağımlısı olması ailenin kaynaklarının geliştirilmesini engellediği gibi onları iyice tüketmiş.

Buna karşın dayının evinde kira ödemeden oturan ailenin ihtiyaçları daha önce babanın hastalığının şiddetli olmadığı zamanlarda çalıştığı lokantadan getirdiği artan yemeklerle ve yevmiyesiyle karşılanıyormuş. Baba şu anda çalışmamasına rağmen akşamları lokantadan artan yemekleri getirmeye devam edebiliyor. Bu şartlarda ailenin asgari bir refaha erişmesini sağlayacak tek yol, Çiçek'in engellilik durumuna bağlı olarak hak sahibi oldukları engelli maaşı ve evde bakım ödeneğinin tahsisi görünüyor. Fakat görüşmenin yapıldığı dönemde, Çiçek'in engelli maaşı 18 yaşını doldurduğu için[64] kesilmişti ve yeniden engellilik durumunun tespiti ile mahkemeden vasilik onayının çıkması bekleniyordu. Bu işlemler ise iki yıla yakın bir süreye yayılmıştı. Evde bakım ödeneği ise, daha önce süreli olarak verilmiş raporun süresinin bitimi nedeniyle altı aydır kesilmiş durumdaydı.

Anne ile evde görüşürken Çiçek'in zihinsel ve bedensel kısıtlılıklarına da aşikâr şekilde şahit olundu. Basit bir gözlemle çok açık bir şekilde görülüyordu ki, Çiçek basit komutları dahi çoğunlukla algılayamayan, fiziksel hareketliliği kısıtlı ve alıcı dili gelişememiş biriydi. Kendisinin ihtiyaçlarını belirtemeyecek, tehlikeli olanı fark edemeyecek durumdaydı. Sürekli olarak bir bakıcının bakımı, koruması ve gözetimine muhtaçtı. Fakat buna rağmen son aldığı raporda ağır engelli olmadığına hükmedilmiş. Engelliyi ve bakıcıyı mağdur etmeye yol açan, hatta kasıtlı bir şekilde yanlış verildiğine dair şüphe uyandıran bu raporlandırma karşısında annenin yapması gereken şey, ilgili yönetmeliğe göre normalde sadece yeniden değerlendirme talep eden bir başvuru yapmak. Fakat bu başvuru süreci anne için gitgide karmaşıklaşmış ve yardımcı, kolaylaştırıcı bir destek olmadığı için bürokrasi karşısında çaresizleşen anne yasal hakkına erişim mücadelesinden vazgeçmiş.

[64] İlgili yönetmeliğe göre bu uygulama rutin bir durum. 18 yaşını dolduran engellinin yönetmelikteki statüsü değiştiği için, eski maaş kesilip yeni statüye göre maaş bağlanıyor. Fakat alanda çalışırken birçok ailede benzer durumlara şahit olduk ki, maaşın yeniden bağlanmasını sağlayacak bürokratik işlemler iki yıla yakın süre alabiliyor. Bu kesinti dönemlerinde, ailelerin önceden haberdar olmadıkları bu ani kesinti karşısında beklemek dışında başka bir seçenekleri yok.

Son dönemde babanın hastalığı nedeniyle çalışamaması ile beraber ailenin temel ihtiyaçlarının nasıl karşılandığı bu hikâyede bir belirsizlik olarak duruyor. Belirsizliği çözmek üzere daha fazla soru sormak bazı aileler için onur kırıcı olarak hissedilebildiği ve araştırmacının da bunu fark ettiğinde bu hisse saygı duyup geri çekilmesi gerektiğini düşündüğümden görüşme bu noktada bitirildi. Sonuçta evde bakım ödeneğinin katkısı, buradaki anlatı üzerinden yokluğu şartlarında daha güçlü hissedilebiliyor. Çünkü hak sahibi olduğu sosyal yardımdan mahrumiyet, başka bir geliri yokken, aileyi tamamen komşu ve akraba yardımlarına bağımlı kılmış görünüyor. Dayanışma ilişkilerinin zayıflamış ve sadece günlük asgari ihtiyaçlara destek düzeyinde seyrediyor olması ise aileyi kendi başına aşamayacağı bir yoksulluk döngüsüne mahkûm etmiş.

Fatih'te ikamet eden Göksel ailesinde ise engelli Metin ve yaşlı annesi Balat'ta eski bir apartmanın kullanılabilir tek parçası olan giriş katındaki odada kalıyorlar. Binanın üst katı harabe, görüşmenin yapıldığı dönem 2014 kışıydı ve soğuk nedeniyle, giriş katta içine soba kurdukları yaklaşık 6 metrekarelik odaya sıkışmışlardı. Aynı sokakta Metin'in evli ablası ikamet ettiği için bu harabe binada kiracı olmuşlar. Odanın hemen yanında soğuğa karşı korunmasız küçük bir mutfak ve tuvalet bulunuyor.

Metin'in annesi 80 yaşında ve beş yıl önce eşinin hak sahipliği nedeniyle kendisine ölüm aylığı bağlanmış. Metin ise şu anda 42 yaşında. Kastamonu'da 12 yaşındayken yanlış iğne nedeniyle bedensel engelli olmuş; oturma dengesi yok, ayaklarını kullanamıyor ve bacakları katlanamadığı için uzanarak oturabiliyor, tuvalet kontrolü olmadığı için bezleniyor, el-kol kasları güçsüz.

Metin'in evli ablası hemen karşılarında oturuyor. Annesinin ve kardeşinin bakımını o yürütüyor. Ablanın eşi 20 yıldır aynı işte düzenli çalıştığı için bir birikim yaparak ev satın alabilmiş. Bir ailenin zaman içinde oluşturduğu birikimle rahatlaması diğerine yardım edebilmelerini sağlamış.

Metinin babası öldükten sonra annesi de yaşlanıp ev işlerini kendi başına çeviremeyecek duruma düşünce, Kastamonu'daki köyden İstanbul'a, evli kardeşlerinin yakınına taşınmışlar. 1999 yılında ilk olarak Esenyurt'a başka bir evli

kardeşin yanına yerleşmişler. Bu kardeş, annenin ve Metin'in bakımını yürütemeyince Balat'ta ev satın alan diğer evli kardeşlerinin bulunduğu sokakta bir kiralık eve geçmişler. Dokuz yıldır aynı evde oturuyorlar.

Metin'in evde bakım ödeneği ilk olarak 8 yıl önce bağlanmış. Fakat 3 yıl devam ettikten sonra, babasının Bağkur borçları kardeşlerin aralarında topladığı parayla kapatılmış ve annenin ölüm aylığı[65] alması sağlanmış. Bu durum ailenin gelir hesabının yeniden yapılmasına ve evde bakım ödeneğinin kesilmesine neden olmuş. İki yıllık kesinti sürecinde aile ilişkiye geçebildiği kaynaklar üzerinden tekrar evde bakım başvurusu yapmış ve yeniden bağlanması sağlanmış. Ablanın beyanına göre, evde bakımın kesildiği dönemde anne ve Metin diğer kardeşlerin katkısıyla geçinebilmiş:

> "-Şimdi abla bu engelli maaşı, emeklilik ve evde bakımdan sonra daha rahatsınız, değil mi, yani eski duruma göre?
> Tabi, yani biz artık belediyeden kömüre bile yazılmıyoruz. İstesek yani belediye verir bize kömür. Kardeşimin durumu, kirada olduğumuz için. Ama kendimizi idare ediyoruz, onun bakım aylığı var, üç aylığı oluyor idare ediyor, anam da kirayı falan ödüyor haliyle idare ediyor yani."

Abla, kardeşi ve annesinin aynı sokakta bulunan bir eve taşınmasını sağlayarak ikisinin bakım sorumluluklarını doğrudan üstlenmiş oluyor. Bu sorumluluğu dokuz yıl önce ilk üstlendiğinde Metin ve annesinin hiçbir geliri yokmuş. Ailenin hikâyesini 3. grupta ele almamızın nedeni de zaten bu gelirsizlik durumu. Anne yaşlı, Metin engelli olduğu için ikisi de bakıma muhtaç olduğundan kendi başlarına idare etmeleri ve gelir edinebilmeleri mümkün değil. Bu dönemde ablanın ailesinin desteği ile geçinebilmişler. Balat'a şu anda bulundukları yere taşınmalarından bir yıl sonra 2007'de Metin için evde bakım ödeneği bağlanır. Evde bakımın katkısı ile ailenin temel ihtiyaçlarının ablanın finansmanına gerek kalmadan giderilebildiği bir dönem yaşarlar.

[65] Ölüm aylığı, yeterli sigorta primi yatırılmış birinin vefatından sonra bakmakla yükümlü olduğu eş ve çocuğuna bağlanan, hak sahipliği yasayla belirlenmiş aylıktır. Bu durumda anneye, kocasının hak sahipliğinden dolayı bağlanan emekli maaşı olmaktadır.

Ailenin hikâyesinde ikinci aşama ise anneye, eşinin prim borcu yatırılarak ölüm aylığı bağlanması durumuyla gelişir. Ailenin bundan sonraki hikâyesi ise daha çok 2. gruba uygundur. Düzenli bir geliri olan ve evde bakım ödeneği ile şartlarının iyileştirildiği bir örnek olarak karşımıza çıkar ve aynı zamanda burada kurulan gruplar arasında geçişliliğe de bir örnek olur. Çünkü ilk durumda evde bakım ödeneği ile temel ihtiyaçlarını giderebilecek duruma gelen aile, akraba katkılarını daha güvenli yaşam koşullarını oluşturmaya yönlendirebilmiş ve annenin ölüm aylığı almasını sağlayacak bir birikime dönüştürmüş. Evde bakım ödeneğinin kesinti sonrasında ikinci bağlanışı, bu haliyle hem ablanın hem Metin ve annesinin yaşam koşullarını iyileştirebilecek bir role kavuşmuş. Fakat bunun etkisinin yukarda anlatılan hikâyede hemen hissedilememesi, ailenin uzun süre boyunca alıştığı koşullardan, yaşam kültüründen hemen kopmamasıyla, aşamalı bir değişime hazırlanmasıyla ilişkili bir durum olarak yorumlanabilir.

Buraya kadar evde bakım ödeneğinin ailelerin gelir durumuna etkisi göz önüne alınarak aileler üç gruba ayrıldı ve ailelerin önceki durumlarına dayanarak hayatlarının nasıl şekillendiğe dikkat edildi. Her ailenin sürecindeki farklılıklara rağmen evde bakım ödeneğinin, yoksulluk güçlüyse öncelikle temel ihtiyaçların giderilmesini sağladığı ve bu yolla ailenin genel refahına katkı sunan bir gelir olarak etki ettiğini; ailenin refahının benzerlerine kıyasla ortalama bir standardı varsa, engelli ve bakıcının özel olarak kendi zamanları ve ihtiyaçları doğrultusunda kullanılabilen bir bütçeye dönüşebildiğini gördük. Ailenin gelir durumundaki bir düzenlilik, onların daha güvenli bir şekilde kendilerine ilişkin planlama yapabilmelerini, temel ihtiyaçlarını karşılayacak bir kaynağa sahip olmanın verdiği özgüvenle geleceğe yatırım yapabilmelerini sağlıyor. Evde bakım ödeneği düzenliliği ile temel ihtiyaçların giderilmesini sağlayan kaynak olduğunda ise ailenin düzensiz gelirleri bir birikim kaynağına dönüşebiliyor.

Bunu daha iyi görmek için çeşitli nedenlerle evde bakım ödenekleri kesilen ve düzensiz ya da kısıtlı geliri olan ailelerle karşılaştırma yapılarak evde bakım ödeneğinin önemine göz atılabilir. Bu bölümün son kısmında ödeneğin kesildiği durumlarda ne olduğuna bakılacaktır. Ama şunu kısaca hatırlatalım ki; özellikle evde bakım ödeneğinin düzenli olarak belirli bir süre tahsili sonrasındaki rapor

yenilenmesi, ikametgah değişikliği, kontrol incelemelerinin yapılamayışı gibi nedenlerle gerçekleşen kesintiler ailelerde ciddi krizler ortaya çıkarabiliyor. Çünkü aileler, sosyo-ekonomik durumları nedeniyle hak sahibi oldukları tescil edildikten sonra evde bakım ödeneğinin düzenliliğine bağlı olarak belirli planlamalar yapıyor, hatta temel ihtiyaçların giderimi için de bu ödeneğin verdiği düzenlilik güvencesine bağlanıyorlar. Bu nedenle de bir kesinti olduğunda, özerkliklerini kazandıklarını düşünerek kopardıkları ilişkilerle yeniden intibak etmek mecburiyetinde kalıyorlar ve oysa bu intibakı çoğu zaman yeniden başaramadıkları için gelir yetersizliği krizi onları eskisinden daha derin bir muhtaçlık veya terk edilmişlik duygusuna sürükleyebiliyor.

Buraya kadar aktardığımız örneklere dayanarak denilebilir ki, Işık ve Pınarcıoğlu'nun (2013) çalışmasında göründüğü gibi İstanbul'a daha erken göç dalgalarıyla gelen, şehre daha erken yerleşen ve iş ile konut edinme bağlantıları daha yerleşik ve güçlü akraba ve hemşeri gruplarının üyesi olan aileler yoksulluktan daha erken sıyrılabilmişler. Bunun istisnası olan Akdağ ailesinde ise bu ilişkilerden yararlanmayı engelleyen bir durum olarak karşımıza anne ve babanın muhakeme sınırlılığı çıkıyor. Aslında bu durum bile, tescil edilmemiş birçok engellilik durumunun olduğunu ve bu kısıtlılıkların, hayatın içinde derinden işleyen yoksullaştırıcı etkisi olduğunu, fırsatların kullanılabilirliğini engelleyen ve neredeyse görünmezleşen bir etkiyle fakat uzun vadede benzerlerinden çok geride kalmaya neden olan bir sonuç geliştirdiğini gösteriyor.

Buna karşın 1990 sonrası gelen göçmenler ve bunların içinde yoğunluklu olarak Kürt göçmenler bu ilişkilerden yoksun oldukları oranda veya sonradan eklemlendikleri dezavantajlı konum nedeniyle yoksulluk riskiyle daha yüksek oranda yüz yüze kaldıkları düşünülebilir. Fakat Buğra ve Keyder'in çalışmasında (2003) gündeme gelen "yeni yoksulluk" tipinin ise sosyal yardımların artan etkinliği nedeniyle çok kısıtlı bir şekilde karşımıza geldiğini söylenebilir. Yine de şunu hatırlatılmalı ki, sosyal yardımlara erişim koşulları bir aile için kolaylaştırıcı olmadığında, Zeytinci ailesi örneğinde aşağıda tekrar göreceğimiz gibi, bu yeni yoksulluk tipine uyabilen sınırlı sayıda örnek görebilmektedir.

## 4.3. Yerleşim Tercihleri ve Dayanışma Ağlarının Etkisi

Bakıma muhtaç engellilik, sadece aileden iki kişiyi gelir getirici bir işte çalışma koşullarından düşürmekle kalmıyor. Bunun yanında akraba ve komşularla ilişkinin karakterine, sosyal ilişki ağlarının içericiliği ya da dışlayıcılığına, şehir mimarisinin uygunluğuna, psiko-sosyal destek mekanizmalarının gücüne göre engelli ve bakıcının yaşam alanını da kısıtlıyor. Ayrıca, gerekli bakım emeğinin üstlenilebilirliği de çoğu zaman sosyal ilişki ağlarının kolaylaştırıcılığına bağlıdır. Burada özellikle evde bakım ödeneğine hak sahibi olan ailelerin yönetmelikle tespit edilen sosyo-ekonomik yoksulluklarını da göz önüne alındığında, bu ailelerde bakıcı istihdamı yoluyla bakım yükünün paylaşılabilmesinin söz konusu olmadığını ve dayanışma ağlarının etkinliğinin bu boşluğu doldurabileceği düşünülebilir. Ailelerle görüşülürken gördüğümüz gibi, iktisadi yeterlilik olsa bile bakımın süreklilik gerektirişi ve böylece bakıcının bütün hayatını teslim alışı karşısında bakım yükünün paylaşılabilirliği çok büyük önem kazanıyor. Fakat fiili toplumsal kültürde var olan akraba, komşu ve grup içi dayanışmaların destekleyici gücü, bu dayanışmayı mümkün kılan ağların toplumsal ve iktisadi koşullardaki dönüşümü ile doğrudan ilgilidir. Bu ağların, özelde bakıcı ve engelli, genelde aile ile dayanışmaya yol açan bir işlev gördüğünde bakıcı ve ailenin bakım emeğini daha rahat üstlenebilmesini sağladığı görülmektedir. Buna karşın dayanışma ağlarından yoksun kaldıkça ya da dayanışma ağlarının beklenen rolünü sürdüremediği bir durum ortaya çıktıkça bakım sorumluluğunun bakıcı ve aileyi tükettiği söylenebilir. Burada sadece psiko-sosyal bir tükenişten değil aynı zamanda ailenin kaynaklarının yeniden üretimini zorlaştıran ve gitgide yoksullaştıran çift yönlü bir süreçten bahsedildiği de hatırlatılmalıdır.

Bunun yanı sıra dayanışma ağları, çoğu zaman ailelerin gelir kısıtlılığıyla baş etmelerini kolaylaştıran bir rol gördüğü gibi, gelir kısıtlılığının aşılmasını sağlayacak teşvik ve koruma imkânları da sunabiliyor. Ve kaynakların tükenişini önlemede, yeniden üretiminin sağlanmasında destek olabiliyor. Her göçmen grubu kendilerinden önce göç ederek, şehirde barınma ve iş sorunlarını çözmüş göçmenlerden devraldıkları kültür gereği, bu ağların kendilerine iyi bir hayat kurmak üzere destek sunmasını bekleyebiliyor. Engelli haricinde diğer aile üyelerinin iş

bulması, meslek edinmesi ya da ailenin uygun konut alanlarına yerleşerek düşük maliyetle barınma sorununu çözmesi, çocukların eğitim hayatının desteklenmesi bu dayanışma ilişkilerinin desteği, yol göstericiliği ve kolaylaştırıcılığına ciddi oranda bağımlıdır. Fakat iktisadi koşullardaki dönüşümün her ailenin hayatını etkileyişi, onların birbirine yardım edebilme kapasitesini doğrudan belirleyebiliyor ve bunun sonucunda beklenti düzeyinin altında kalan destekler engelli ailesini kendi çabası ile yoksulluktan kurtulmaya mecbur kılıyor. Oysa bir önceki kısımda ele aldığımız örneklerde görüldü ki, bakıma muhtaç engellilik ailedeki işgücünü eksilten, gelir getirici pozisyondan düşüren koşullar oluşturuyor. Bu da ailenin kendi çabasıyla yoksulluktan çıkışını neredeyse imkânsızlaştırabiliyor.

Aktardığımız bu durum dayanışma ağlarının etkisini ailelerin gelir durumu ile ilintilendirmemize izin veriyor. Bunu en bariz şekilde ailelerin şehir içine yerleşim tercihlerine bakarak görebiliriz. Ailelerin yerleşim yeri tercihleri; destek almayı, dayanışmayı umdukları, dâhil olmak istedikleri ilişkilerin hangisi olduğunu bize göstermektedir. Mekansal yakınlık dayanışmayı sağlarken, aynı zamanda şehrin kültürüne ve gelir fırsatlarına kim üzerinden eklemlenileceğine, zorluklar karşısında kime sığınılacağına dair tercihleri belirliyor.

Bu kısımda, yoksulluk koşulları ile dayanışma ağlarını beraber düşünebilmek için aileleri, yerleşim tercihlerine göre sınıflandırılacaktır. Bu haliyle dayanışmayı ve bakım yükünü paylaşmayı umdukları ilişkilerin ne kadar etkin olabildiği görülmeye çalışılacaktır.

### 4.3.1. Akrabaların Yoğunlaştığı Bölgelere Yerleşenler

Bu grupta, ilk olarak İstanbul içinde yerleşirken akrabalarının yoğun olarak yerleşmeyi tercih ettikleri bir bölgeye yerleşen, kendilerinden önce gelen bu akrabalarının onlara sağlayacağı ilişkilere dâhil olmayı uman ailelere yer verilecektir. Hikâyesini aktardığımız ailelerden Ekerci, Durmaz, Sadık, Erduran ve Arıkan aileleri İstanbul'a taşındıklarında akrabalarının yakınında ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Öncelikle güvenebilecekleri ve dayanışabileceklerini düşündükleri akrabaların bir kısmı onlardan önce şehrin çoğunlukla çeper mahallelerine yerleşmiş, buralarda mücadele etme, birikim yapma veya ayakta kalma deneyimi yaşadıkları için onların

yerleşimine rehberlik etmiş. Tecrübelerini aktararak, ilişkilerini onlar için kullanarak şehirde yer ve iş edinmelerini sağlayacak roller oynamışlar. Burada yabancılığın mümkün oldukça gerilimsiz ve öngörülebilir olarak atlatılmasını sağlayan akrabalar; aynı zamanda bakım yükünün paylaşımında da rol alabilecek kapasiteyi taşıdığı için destekleri engelli aileleri için kıymetli bir dayanak olmuş.

Ekerci ailesinde baba daha önce İstanbul'a inşaat işlerinde çalışmaya geldiğinde edindiği ilişkiler ve tecrübelerle şehri tanımış. Kendisinden önce İstanbul'a yerleşen akrabaları yoğun olarak Sultanbeyli'ye yerleştiği için burası onun rahatlıkla yer edinebileceğini düşündüğü bir bölge olmuş. Köyden taşınırken edindiği sermayeyle bir arsa ve arsa üzerinde kaba inşaatı bitmiş bir evi satın almasını sağlayan, böylece konut edinmesini kolaylaştıran da akrabalarının buradaki ilişkileri olmuş. Akrabalarının sunduğu destek sayesinde kaba inşaat halindeki evin oturulabilir bir eve çevrilmesi hızlanmış ve böylece kira ödeme sıkıntısı hiç yaşamamış.

Ekerci ailesinin hikâyesi daha önceki kısımda aktarılırken, engelli çocuklardan özellikle Abdülkadir'in hastalıkları, hırçınlığı ve hareketliliği nedeniyle yoğun bir bakım ve gözetim desteği gerektirdiğini söylemiştik. Ailede anne ile beraber baba ve kız çocukları da bütün mesaisini bakıma ayırıyordu. Aileyi normal şartlarda tüketebilecek bu döngüyle baş edilmesini sağlayan destek çevrede yerleşik akraba ve köylülerinden geliyor. Bu ilişkilerden gelen güçlü bir dayanışma ağı çocukların bakımına da destek sunuyor. Baba bu nedenle İstanbul'u tanımasına rağmen Sultanbeyli dışında başka bir yere yerleşmeyi hiç düşünmemiş.

Akraba ve köylülerin bu dayanışması ve yardımı anne ile babanın kendine zaman ayırabilmesini sağlıyor. Baba ve anne arasındaki işbölümü de bakımın gün içinde birinden diğerine devredilmesini ve bir ebeveynin ev dışına çıkarak akrabaları ile serbest zaman geçirebilmesini sağlıyor. Görüşme için randevu aldıktan bir gün sonra eve gittiğimde, anne yakındaki akrabalarına gitmişti ve görüşmenin sürdüğü iki saatlik süre boyunca bakım sorumluluğu hep babadaydı. Annenin ve babanın ev dışında sosyal ilişkilere dâhil olarak nefes almasını sağlayan akrabalar, göç sonrası bir yoksunluk hissetmelerini de engellemiş görünüyordu.

Ayrıca ailedeki iki sağlıklı bekar kardeşin yakın zamanda çalışma çağına gelir gelmez enformel işlerde çalışmasını sağlayan da yine bölgedeki akrabalar üzerinden gelişen ilişkiler. Ve bu sayede baba çalışamıyorken, ailenin geçim sıkıntısı çekmesi de engellenmiş.

Yine Sultanbeyli'de ikamet eden Sadık ailesi de buraya yerleşimlerinin nedeni olarak tanıdık bir sosyal çevre olmasını ve bakım yükünü paylaşabilecekleri akrabaların varlığını gerekçe gösteriyor. İkamet ettikleri yerin bir aile apartmanı olması da bakım yükünün geniş aile ağı içinde paylaşılabilmesini sağlıyor. Diğer dairelerinde dede ve amcaların yerleşik olduğu bu iki katlı apartmanın yakın çevresinde akraba ve hemşerilerin varlığı buraya alışmalarını ve bakım yükünü taşımalarını kolaylaştırmış.

Daha önceki kısımda Enes'in sürekli hareketliliği ve ilgi gerektiren davranışlarının, bir kişinin doğrudan onun gözetimine, korunmasına ve bakımına bütün zamanını ayırmasını gerektirdiğini söylemiştik. Doktorun aileye yardımcı olmak üzere uyuşturucu ilaç önermesine karşın anneden aktardığımız beyanda, anne buna razı olamadığını, Enes'in hareket alanına göre evi yeniden düzenleyerek çözüm ürettiğini aktarmıştı.

> "- Ne kadar denediniz o ilacı?
> Valla ben bir paketi denedim. Bana doktor dedi 'bir hapı iki parça yap' ben dört parça yapıyordum yine de kıymıyordum. Çok şey oluyordu, günahım geliyordu. İstediği kadar oynasın, bizim ev geniştir. Oynasın. Camların da hepsini kapatmışız, balkonu da yükseltmişiz.
> -Kilitli mi?
> (Kardeşi) Duvarı da yükselttik. Duvardan aşağı düşmüştü, ondan.
> Camların hepsinin üstüne pim taktık, kilitledik. Açamıyor.
> -Camdan aşağı sarkıyor mu?
> Sarkıyor, geçen sene balkondan aşağı düştü. Biz hepsini yükselttik, kapattık. Bir cama gidiyor, bir balkona gidiyor. İyi hava olduğunda dışarı bahçeye götürüyoruz. Hep benim yanımda, sıkılmıyor."

Annenin bakıma ayırması gereken zamanın artması pahasına sakinleştirici ilaç vermeme tutumu, bakım yükünü aile içinde paylaşabilmesine ve akrabalarla dayanışmasının güçlü olmasına bağlı olarak tercih edilebilmiş. Ayrıca ev içi mekânın Enes'in hareketliliğine göre düzenlenmesi de düşmeye, sarkmaya ve kontrolsüz hareketlere bağlı olarak gelişebilecek risklerin azaltılmasını sağlamış. Riskleri bu şekilde azaltmak hem ailenin Enes'e güvenli bir şekilde daha geniş hareket alanı bırakmasını sağlıyor hem de ailedeki tedirginlik düzeyinin azalmasını sağlıyor. Fakat bu durum, evin mimarisine müdahalenin maliyetini karşılayabiliyor olmakla ve evin değiştirilmeyecek olmasına duyulan güvenle doğrudan ilişkili. Bu güvenin gelişimi ise akrabalar arası dayanışmanın gücüyle mümkün olmuş.

Yine Enes'in 18 yaşındaki abisinin ustalık becerisi edinmesi de akraba ağlarının onu koruyarak taşıdığı iş alanında mümkün olmuş ve bu ustalık üzerinden düzenli gelir edinme umudu aileyi güçlendiren bir olguya dönüşmüş.

Erduran ailesinin hikayesinde ise daha önce aktarıldığı gibi, Nuray'ın doktoru İstanbul'a tayin edilince, aile de doktorun ardından İstanbul'a gelmiş ve akraba desteği ile Sultangazi'ye yerleşmişti. İstanbul'a gelmeye karar verdiklerinde akrabalarıyla iletişime geçip 50'li yaşlardaki babanın iş bulacağı, yevmiyeli çalışabileceği imkânları soruşturmuşlar. İş bulunabileceği güvencesine bağlanarak geldikleri İstanbul'da akrabaların desteği ile nispeten ucuz kiralı ev için de yine aynı akraba ağlarının desteğinden yararlanmışlar.

Fakat İstanbul'a taşınmaları ile daha önce babaannenin anneye verdiği bakım desteği kesilmiş, İstanbul'da bütün bakım yükü annenin sırtına kalmış. İş ve barınma konusundaki destek, bakım yükünün paylaşımında söz konusu olmamış. Ayrıca anne, kızının tedavisi için İstanbul'a taşınarak alıştığı sosyal çevresini terk ettikten sonra burada Nuray'ın engelliliği nedeniyle karşılaştığı yadırgayıcı tutumlardan şikâyetçi. Nuray'ın haftada iki gün eğitime devam ettiği Rehabilitasyon Merkezi'nde diğer engelli çocukların aileleri ile annenin kurduğu ilişkiler, bu yadırgayıcı tutumlar karşısında sığındığı ve dayanışma ilişkileri kurabileceği bir alan işlevi görmüş.

Arıkan ailesi ise, baba daha önce mevsimlik işler için beraber İstanbul'a geldiği akrabalarının yerleşim alanı olan Küçükçekmece'nin bir dış mahallesine

yerleşmiş. Akrabalarını izleyerek o da birikimiyle burada bir ev satın almış. Buradaki istikrarlı sosyal ilişkiler ve dayanışma, problemleri çözmelerini ve bakım yükünü üstlenmelerini kolaylaştırmış. Yakın bölgede yerleşik olan akraba ve köylüleri üzerinden dâhil olunan ağlar, babanın bazı günler yevmiyeli işlere gitmesini ve gelir edinebilmesini sağlıyor.

Fakat benzer birçok ailede olduğu iki engelliyle şehirlerarası seyahat etmenin zorlukları nedeniyle memleketteki akrabalarıyla ilişkileri zayıflamış. Ebeveynler çocuklarının rahatsızlığı nedeniyle ancak 5-6 yılda bir memlekete gidebildiklerini söylüyor. Aynı zamanda köy ekonomisinin dönüşümü nedeniyle oradaki akrabalarından gelir transferi ile destek alabilmeleri de mümkün değil. Özellikle kırsalla bağlantıları ve aile içi himayeciliği güçlü üst neslin etkisi bitince onun yerini alan yeni neslin iktisadi kültürü aynı dayanışma tarzını devam ettirememiş ve dönüşmüş. Baba bu durumu şöyle aktarıyor:

> "-Köyde kimseniz var mı?
> Anam var, zaten babam vefat etti.
> -Araziniz var mıydı?
> Az var. Pek fazla yok hepsi şeydir, ormanlıktır.
> (Anne) Dört kardeştir, hepsi birinin üstünde kayıtlı.
> Yani o kadar yok, hepsi dört kardeşe yetmez. Hiç köyden gelirimiz olmaz.
> -Köyden bakliyat, zahire, yağ falan gelmiyor mu hiç. Hep buradan mı alıyorsunuz.
> Eskiden babam ordaydı. O zaman başkaydı. Babam sağdı, gidiyor geliyor hep bize bişeyler getiriyordu. Zaten orada da hepsi artık paralı alıyor. Şimdi ben gitsem, vallahi kendi cebimden gidiyorum hiçbişey getirmiyorum.
> (Anne) Onlar kendilerine de yapamıyorlar, hepsi hazır alıyorlar yiyorlar artık. Yapan varsa biraz faydalanıyorlar ama olmayınca kimse kimseye artık veremiyor ki. Ancak kendilerine bakamıyorlar."

Ailede ciddi bir sorun da en büyük oğlun (23 yaş) asker dönüşü sonrası aileyle ilişkilerinin kötüleşmesi. Bu durum özellikle ebeveynlerin beklentilerinin karşılıksız kalmasına neden olmuş. Akrabalar arası dayanışma ağlarının istihdam ve

gelir katkısı, büyük oğlun tutumu nedeniyle sınırlı kalmış. Bu sorunun kişisel değil toplumsal düzeyde bir sorun olduğunu, toplumsal algılar üzerinden edinilen damgalayıcı tavırların engelli olmayan kardeşin tutumları aracılığıyla aileye yansıtıldığını düşünebiliriz. Toplumsal algıların, damgalayıcı tavırların aile içine yansıması her zaman böyle parçalayıcı olmuyor aksine Alkır ailesinde görüleceği gibi savunmacı bir refleksle bütünleştirici bir rol de oynayabiliyor.

İstanbul'a gelişlerinde akrabalarının yanında olmayı tercih ederek Sultangazi'ye yerleşen ve ilk yerleşimde, ilk işe girişte onların desteğini alan Durmaz ailesi ise, bu gruptaki ilk dört aileden farklı olarak, akraba desteğinin bir süredir kesildiğini söylüyor. Sultangazi'de daha çok komşularının desteğiyle şehre uyum sağlamışlar ve çeşitli yardım olanaklarına erişebilmişler. Engelli Cuma'nın ev dışı mekânda hareket etme zorluğu da anne ve engellinin hayatının eve kısılmasına neden olmuş. Bakım yükünü paylaşacak, kısa sürelerle de olsa bakımı devredebileceği akrabalarının desteği olmadığı için anne daha çok Rehabilitasyon Merkezini bir dayanışma ve paylaşım ağı olarak kullanıyor.

Annenin beyanına göre göç sonrasındaki yıllarda evlenip ayrılacak çocukları kendilerinden önce gelen akrabaları aracılığıyla işe yerleştirilmiş. Evli çocuklardan biri ailesi ile beraber halen bitişik hanede kalıyor ve mutfağı ortak kullanıyorlar. Bu ortaklık Cuma'nın ailesinin yoksulluğundan daha çok, evli kardeşin düzensiz çalışması ve gelir yetersizliğinden kaynaklanıyor ve evde bakım ödeneği aynı zamanda ikinci ailenin de mutfak masraflarını karşılayan bir işlev görüyor. Diğer ailelerin tersine bu örnekte; engellinin ailesinin geçinme sıkıntısı çeken kardeşin ailesine kısıtlı bütçesinden maddi destek verdiği bir durum karşımıza çıkıyor. Bu desteğin aktarımını sağlayan ise, evde bakım ödeneğinin düzenliliğidir.

Yerleştikleri bölgede akrabaların varlığı ilk dönemde hem çevreye uyumlarını, hem çocuklarının iş bulmasını kolaylaştırmış. Daha sonra komşular ile kurdukları ilişkiler hayatlarını kolaylaştırmış. Akraba desteğinin azalmasına rağmen burada komşular üzerinden dâhil oldukları sosyal ilişkiler nedeniyle başka yere taşınmayı hiç düşünmemişler. Görüşmenin yapıldığı dönemde kentsel dönüşüm nedeniyle beliren değişiklik riski ise aileyi tedirgin etmekteydi.

Candan ailesi ise babanın gelir durumunun değişeceği beklentisi nedeniyle ilk yerleşik olduğu Okmeydanı'ndan Fatih'e taşınmış. Fakat beklenti karşılıksız kalınca ve babanın ikinci mahkumiyeti gelişince, anne ve çocuklar tekrar anne tarafından akrabaların ve eskiden beri komşuluk ilişkilerinin daha yoğun olduğu Okmeydanı'na geri dönmüşler. Babanın kaynanasıyla ilişkileri kötü de olsa, annenin bu mahallede dayanışma imkânı, komşuluklar ve kira yükünün bir süreliğine azalmasının getirdiği kolaylık burada yerleşimi mecburi alternatif olarak belirlemiş.

Baba tarafındaki akrabalık ilişkilerinin önceki nesilden gelen istikrarsızlığı; babanın sığınabileceği güçlü akraba ağlarından yoksun olmasına neden olmuş. Bununla beraber iş istikrarsızlıkları ve aldığı riskler, tekstil atölyelerinde edindiği dostluk ilişkilerinin de yıpranmasına neden olmuş. Mahkûmiyeti sonrasında anne tarafının akrabalık ilişkilerinin sunabildiği desteklerle geçinebilmişler. Fakat annenin akrabalarındaki iktisadi gücün sınırlılığı da güvensizliğin sürmesine neden olmaktadır.

### 4.3.2. Bir Akrabanın Yakınına Yerleşenler

İlk grupta ele alınan aileler, akrabalarının yoğun şekilde şehrin bir bölgesine yerleşmesinin avantajını kullanmışlardı. Buna karşın kendilerinden önce göç etmiş akrabaları bir bölgeye yoğun olarak yerleşmemişse ve ailenin kendi kaynakları ile göç sonrası süreçle baş etmesi mümkün değilse göç eden aile bir tercih yapmak durumunda kalabiliyor. Bu grupta ele alacağımız iki aile, akrabalarının şehir içine dağınık yerleşimlerine bağlı olarak daha güçlü iş, barınma ve bakım desteği sağlayabilecek akrabanın yerleşimine bağlı olarak tercih yapmış. Fakat bazı durumlarda üç desteğin birden alınması mümkün olmayabiliyor. Bu durumda ailenin öncelikli destek arayışına bağlı olarak yerleşim tercihi yapılıyor ki bu da ailenin bir alanda destek alırken bir alandaki destekten mahrum kalmasına neden olabiliyor.

10 yıl önce Muş'tan göç eden Gül ailesi öncelikle iş desteği sunabilen akrabasının yanına, Esenler'e yerleşmiş. Babaya, engelli çocuğu nedeniyle kendi işletmesinde düzenli iş desteği sunan akrabasının varlığı onun tercihini belirlemiş. Bu akrabasının iş değişimine bağlı olarak, onun ailesinin yerleşik olduğu ve önerilen işe yakın olabilecek şekilde Gül ailesi iki kez ev değiştirmiş. Şu anda Esenyurt'ta ikamet

eden aile bir akrabadan aldığı düzenli iş desteği karşılığında barınma sorununu kendi planlamasıyla çözebilmiş, fakat karşılığında diğer akrabalardan uzaklaştığı için geniş akrabalık ilişkilerinin sunabileceği bakım desteğinden büyük oranda mahrum kalmış. Özellikle babanın da uzun mesaili çalışmak mecburiyetinde oluşu annenin bakım yükünü tek başına üstlenmesini gerektirmiş. Anne bundan dolayı, engelli Hüseyin'in okula devamında yaşadığı sorunlar karşısında tek başına mücadele etmiş. Hüseyin'in okula götürülüş ve eve geri getirilişi, okul mimarisinin ve yolların uygunsuzluğu koşullarında anneyi ciddi şekilde yormuş ve annenin fiziksel sağlığını da etkileyecek boyuta ulaşmıştı.

Göksel ailesinin iki üyesi olan yaşlı anne ve engelli Metin ise, ilk olarak 1999'da Esenyurt'ta evli bir kardeşlerinin yanına göç etmişler fakat bu kardeş ikisinin bakımını yürütemeyince daha sonra Fatih'te ikamet eden diğer ablanın sokağında bulunan eski bir binanın zemin katına yerleşmişler. Halen onlara bakan ablanın ailesinde, eniştenin uzun süre düzenli çalışması nedeniyle birikim yaparak ev alabilecek noktaya gelinmesi ve kiradan çıkılması bakım yükünü üstlenmelerini kolaylaştırmış. Yine ilçedeki Ak Parti yetkilileri ile kurdukları güçlü ilişkiler de haklarına erişimlerini sağlamış. Fakat iki aile de, bu yerleşim tercihlerinin sonucunda bakım yükünü paylaşarak destek alabilecekleri diğer akrabalarının uzağına düşmüşler. Bu durum ise bakım yükünün paylaşımında alternatiflerinin azalmasına neden olmuş.

Gül ailesinden farklı olarak Göksel ailesinde ablanın ergenlik çağında çocuklarının bulunması bakım yükünün aile içinde paylaşımını kolaylaştırmış. Oysa Gül ailesinde annenin bakım sorumluluğunda ona yardım edecek yetişkinlikte kimsenin olmaması anne için yıpratıcı oluyordu.

### 4.3.3. Hemşerilerin Yakınına Yerleşenler

Üçüncü grupta ele alınacak aileler ise akrabalarının çok az olduğu veya hiç olmadığı, buna karşın hemşerilerinin yoğun olduğu bölgelere yerleşen aileler. Bu aileler ilk yerleşimlerinde sınırlı bir akraba desteği almış olabilirler – ki bazı örneklerde bu durum açığa çıkacaktır – fakat kendi süreçlerini anlatırken, akrabalardan daha çok hemşeri gruplarının varlığını merkeze alarak hikâyelerini

kurdular. Anlatının bu şekilde gelişmesi her aile özelinde farklı nedenlere dayanabiliyor, ama akrabalık ilişkisinden ziyade kozmopolit bir mekânda benzer bir toplumsal kültüre sahip olmak etrafında geliştirilen aidiyet vurgusu ve ağların, tanışık oldukları bir cemaate dayanarak hareket etmenin verdiği güven duygusunun göç sonrası süreçte belirleyici olduğu bir durum karşımıza çıkıyor. Hemşerilerinin yoğun olarak yerleşik olduğu bölgelerde ikamet eden Baydun, Alkır, Eskici ve Zeytinci ailelerini bu grupta ele alınacaktır.

Zorunlu göçle İstanbul'a gelen Baydun ailesi İstanbul'a geldiklerinde akrabaların desteği ile Esenyurt'a yerleşmişler. Daha sonra Kürt siyasi partileri aracılığıyla içinde yer aldıkları siyasi dayanışma ağlarının sağladığı sosyal dayanışmaya yaslanarak ve bu ağlardan gelen yardımlar aracılığıyla burada kalıcı olmuşlar. Akrabalarından ilk dönem aldıkları destek rolünü daha sonra bu ağlar üstlenmiş ve sokaklarında Kürtçenin kullanıldığı tanışık bir sosyal çevrede yaşamaları sağlanmış. Bu ağlar, ailenin akrabalarından uzakta olmasına rağmen moral destek alabileceği ve dayanışabileceği bir zemin kurmasını ve tamamen hazırlıksız geldiği şehrin kültürüne entegrasyonlarını sağlamış. Siyasi dayanışma ağlarının bu şekilde işlevselleşmesi, daha önce nöbetleşe yoksulluk kavramına atıf yaparak belirttiğimiz, son göç dalgasıyla gelen göçmenlerin yoksullukla daha fazla yüz yüze kalma riskini dengeleyici bir işlev görmüş. Sonraki yıllarda anne, bazı çocuklarını evlendirmiş ve yakın bölgede yerleştirmiş. Evli çocuklarından birinin hemen alt katta ikamet etmesi de birleşik bir aile gibi davranabilmelerini sağlamış. Böylece iki engelli çocuğu için diğer çocukları ve damatlarından bakım desteği alabilecek imkânı korumuş.

Aile konutunu akraba ve hemşerilerinin ustalık desteği ile inşa ettiği için iç mimariyi engelli çocuklarının özel durumuna uygun tasarlayabilmiş. Anne bu durumu şu şekilde aktarmaktadır:

"Tezgahı onlara göre yaptık ki kendi işlerini yapabilsinler, kimseye ihtiyaçları olmasın. Yapabiliyorsa işini kendi başına yapsın diye. Tuvaleti, banyoyu hepsini onlara göre yaptık."[66]

Normal şartlarda maliyetli olabilecek, yapılı bir evin mimarisini dönüştürmek yerine vasat teknik beceriyle kişiye özel tasarıma önem verilmesi ailedeki iki engellinin ev mekânını daha rahat kullanabilmelerinin sağlamıştır. Bu durum yukarda andığımız Sadık ailesi için de aynı şekilde geçerli. Onlar da akrabalarının ustalık desteğinden yararlanarak, Enes'in gelişimine bağlı olarak artan hareketliliğine göre evin iç mimarisini dönüştürebilmişti. İki ailede de iç mimarinin dönüşümü, nakdi bir harcama ile değil daha çok annelerin tasarımı ve akrabaların vasat ustalık becerisinin karşılıksız bileşimi ile gelişmişti.

Eskici ailesi ise babanın girişimi ile İstanbul'a taşınınca babanın tanışık olduğu hemşerilerinin yakınına Sultanbeyli'ye yerleşmiş ve burada aldığı arsaya bahçeli bir ev kurmuş. Daha sonra babanın vefatı ailenin iktisadi döngüsünü bozmuş fakat evlenen çocukların komşuluğunun devam ettirilmesi bakım yükünün anne tarafından taşınmasını kolaylaştırmış. Çevredeki hemşerilerle ilişkileri ise evli yetişkin çocukların iş edinmesini sağlamış.

Ailenin ikamet ettiği evin bölünerek evlenen çocuklara hane kurulması geniş aile dayanışmasının korunmasını ve evli çocukların geçinmesini kolaylaştırmış. Bu birliktelik, aynı zamanda MS tanılı Zekiye'nin Siirt'ten buraya getirilerek bakımının üstlenilmesini de sağlamış. Yakın bölgedeki Kürt nüfusun yoğunluğu annenin Türkçedeki kısıtlılığına rağmen sosyal ilişkiler kurabilmesini sağlamış ve ailenin tanıdık bir sosyal çevrede yaşamasını mümkün kılmış.

Alkır ailesinde diğerlerinden farklı olarak, ailede otorite olan dedenin rızası alınmadan göç edildiği için daha sonra da akrabalarıyla dayanışmaları oldukça zayıf kalmış. Buna karşın hemşerilerin mukim oldukları bölgeye yerleşmeleri babanın iş bağlantıları edinmesini sağlamış. Geçirdiği trafik kazası sonrası ancak hafif işler yapabilen baba, hemşerileri üzerinden edindiği bağlantılarla tamirat işlerine gidiyor.

[66] Görüşme Kürtçe gerçekleştiği için annenin aktarımları Türkçeye çevrilmiştir.

Bu ilişkiler ailenin geçinmesine yardım ediyor. Fakat aile genel olarak komşularıyla dayanışmadan ziyade kendilerini ayrı tutmayı tercih ediyor ve bunun için aile içi dayanışmayı güçlü tutacak bir duygusallık üretmiş. Göç sonrasında İstanbul'da evlenen büyük abla, annelik rolünü devralarak alt katta oturmayı tercih etmiş ve bu yakınlık vesilesiyle bakım yükünü üstlenmeyi sürdürebilmiş. Abla ve anne arasında bölüşülen bakım yükünün ağırlığı ise, yalnızlıklarının etkisiyle hınç ve öfkenin hâkim duygusal hal olmasını sağlamış. Bu durum, duygu sosyolojisinin imkânlarını kullanarak işçilere eğilen bir çalışmada belirtilen, "reddetme ve kabul görme isteği, kendini ve başkasını suçlama durumu aynı gövdede yarıklar açarak yol aldıkça" (Dinler, 2014: 146) denilerek ifade edilen öngörülemezliği hatırlatıyor.

Anne ve ablanın bütün çabalarını Mustafa için harcamaları aynı zamanda komşu ilişkilerinden kendilerini yalıtmalarına da neden olmuş. Evlerine misafir gelmiyor ve buna karşın kendileri de kimseye uğramıyor. Özellikle büyük ablanın söyleminde bir taraftan yalnızlık duygusu açığa çıkıyor, akrabalar ve komşular tarafından terk edildiklerini belirten bir anlatı beliriyor ama diğer taraftan da kendine yeterliliklerini iddia eden bir söylem aynı anda işliyor.

Bu grupta sınıflandırılan Baydun, Eskici ve Alkır aileleri ile ilk gruptaki Durmaz ailesi, evlenen bireylerinin altlı-üstlü ya da yan hanede oturmasını sağlayacak tercihlerde bulunmuşlar. Bu, bir taraftan yeni kurulan hanelerin kendi başına geçinemeyecek olmasıyla ilgiliyken diğer taraftan da bakım yükünün tek başına kalan anneler tarafından üstlenilememesinden kaynaklı bir zorunluluk. Özellikle yakın bölgede akrabaların olmaması durumunda, evlenip bağımsız hane kuran çocuklar tarafından aile içi dayanışmanın sürdürülmesi engellinin bakımı için de hayati önem arz ediyor. Bu durum, aynı zamanda bakım yükünün bir kişi tarafından kolayca üstlenilemeyeceğini de gösteren bir örnek.

Bu grupta son olarak anılacak Zeytinci ailesi ise hikâyesi daha önce aktarıldığı haliyle ciddi bir yoksulluk krizi ile karşı karşıya ve bunun önemli bir nedeni de dayanışma ağlarının desteğinden çok az yararlanabilmesi. Annenin kardeşinin onlara tahsis ettiği evde ikamet eden aile, hemşerilerinin yakınında olmasına rağmen özel durumları nedeniyle yüksek bir düzeyde dayanışmaya muhtaç.

Yakınlarında bakım yükünü paylaşacak kimse olmadığı ve engelli Çiçek'le beraber anne de hasta olduğu için, 15 yaşındaki kız kardeşin okuldan alınarak ev işlerine ve bakıma destek olması sağlanmış.

Baba, özellikle Türkçe konuşamadığı için tamamen hemşeri ilişkilerine bağımlı bir şekilde hastalığı öncesinde bir lokantada çalışabilmiş. Görüşmenin yapıldığı dönemde sadece günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde komşu ve hemşerilerden yardım almaktaydılar. Bu destek ise ailenin sadece günü kurtarmasına yetebiliyordu. Ailenin madde bağımlısı ve psikiyatrik rahatsızlığı bulunan çocuklarıyla ilgilenebilecek yakınlarının yokluğu, göç sonrasında tanımadığı bir şehir ve kültüre yerleşmiş ebeveynleri tamamen çaresizleştirmiş durumda.

### 4.3.4. Engelli Aileleri Arasında Dayanışmaya Göre Yerleşenler

Dördüncü grupta ise Paşalı ve Kartal aileleri ele anılacaktır. İki aile hemşeri veya akraba desteğine ihtiyaç duymayacakları bir ilişkiye emek vermişler. İki ailenin birbirine desteği onların güçlenmesini sağlamış. Bu nedenle diğer akrabalarıyla olan ilişkilerinde de onların kendilerine yönelik tutumlarını gerekçe göstererek kendilerini ayırmayı ve bu ikili dayanışmaya sığınmayı tercih etmişler. Bu nedenle de Paşalı ailesi ev alıp mahalle değiştirince, Kartal ailesi de onların yakınlarında bir kiralık ev aramış ve aynı mahalleye taşınmış. Çocuklarının tedavisi için İstanbul'a taşınan Hüseyin'in annesinin Melisa'nın annesiyle tanışması iki aileyi de güçlendiren dayanışmanın başlangıcı olmuş.

> "Hüseyin'in Annesi: …Ondan sonra 2004'te ağustos ayında buraya taşındım. Eşim işe başladı, ondan sonra buraya geldik. Bunların mahallesinde(Melisa'nın annesi Zarife'yi işaret ederek) eltisiyle karşılıklı oturuyorum sağ olsun. Bunlar çok yardımcı oldu. Zarife kendi gittiği her yere beni de götürdü, biz sizin dediğiniz o şeye denk geldik, sigortayla emekli sandığının birleşimine denk geldik, bizi oyalayan da o oldu. Ben o zaman raporu çıkarmak için aylarca uğraştım, iki ay üç ay uğraştım defalarca. Yok kuruma gideceksin, kuruma başvuracaksın ondan sonra hastaneye başvuracaksın, Göztepe SSK'ya gideceksin Merdivenköye uğrayacaksın, o olmadı oraya gittik kabul etmediler, bu çocuğun hiç raporu yok, git Kartal

Araştırmaya bir rapor çıkaracaksın, size en yakın o. Gittik bir rapor çıkarttık, Göztepe iptal etti kendi yeniden bir rapor çıkarttı. Yani bizi saçmalık.. bırakmadılar, çıkarttılar yani.. o zaman bayağı bir uğraştım ve İstanbul'u hiç bilmeyen bir insan olarak uğraştım burada ben. Ve benim burada hiç akrabam yok. Bir tane de çocuğum daha var yani..

- O süreçte mi tanıştınız?

Melisa'nın Annesi: Evet

…

Hüseyin'in Annesi: eğitim kurumu bulayım ortama alışayım ben yabancı biriyim, sonuçta burayı hiç bilmeyen bir insanım. Zarife, Allah razı olsun her konuda yardımcı oldu.

Melisa'nın Annesi: Sabancı'ya gittik beraber, yine havuza gidiyorduk, beraber gittik, hep beraber gittik.

Hüseyin'in Annesi: Her yere beraber gittik işte , okula beraber, her yere beraber.."

Bu karşılaşma, Tokat'tan tanışırken yerleştiği şehri hiç tanımayan, bürokratik süreçleri hiç bilmeyen bir annenin destek alabileceği, kararlılığını yenileyeceği, süreçleri ve tecrübeleri öğrenebileceği bir dostluk kurmasını sağlamış. Hüseyin'in annesinin tek avantajı, benzer bir süreci ondan biraz önce yaşamış olan Melisa'nın annesi ile tanışması ve böylece tecrübe devralacağı, yardımlaşabileceği bir kaynak ile karşılaşması olmuş. Bu karşılaşma Hüseyin'in annesinin sorunlarla baş etmesini kolaylaştırmış, Melisa'nın annesinin ise hep yakındığı akrabalarına karşı duygusal bir ortak bulmasını sağlamış.

İki anne arasındaki dayanışma o kadar güçlü ki, birinin acil bir işi çıktığında çocuğunu diğerine bırakıyor. İki anne de akrabalarının kendilerini anlamadığını, bakım ve koruma sorumluluğunun ağırlığını fark edemediklerini ve kendilerini de iş yapmamakla itham ettiklerini söylüyor. Diyalogun devamında ev hanımlığına ilişkin yorumları şöyle:

"Melisa'nın Annesi: Ben diyorum eşime, sen emekli ol, artık sen Melisa'nın peşine dolan, okula git kal, ben ev hanımı olacam. Hani öyle diyorum da

arkadaşlar diyor ki, ev hanımı değil mi? Ev hanımı evin içinde olur veya çalışır. Ben ne çalıyorum ne ev hanımlığı yapıyorum anca sokak sokak gez (akrabalarının imalı sözleriyle kızının bütün gündelik rutinine eşlik etme durumuna atıf yapıyor).

Hüseyin'in annesi: Ev hanımı nedir? Evini siler süpürür, yemeğini yapacaksa yemeğini yapar, komşusuna gider oturur, gitmezse çocukları gelir, ilgilenir, oturur, televizyonda dizisini izler. Biz çalışmıyoruz, para kazanmıyoruz aynı zamanda ev hanımı da değiliz. En azından çalışanın bahanesi çalışıyorum, ev hanımının bahanesi ben ev hanımıyım. Bizde ikisi de yok. Bizden ikisini de bekliyorlar."

Akrabaları olan kadınların kendilerine ilişkin garipseyici imalarına yönelik dile getirdikleri bu rahatsızlıkları, bazı sosyal ilişkilerden ve yardımlaşma imkânlarından kaçınıp birbirleriyle daha güçlü ilişki geliştirmelerini de anlaşılır kılıyor. Anneler birbirlerinden aldıkları güç sayesinde toplumun dışlayıcı/garipseyici tutumları ve yargılarıyla baş edecek bir rahatlığa erişiyor.

"Hüseyin'in Annesi: Biz bunlarla 2004'ten beri dışarıdayız(İstanbul'a geldiği yıl). 2004'te biz bunları sırtımıza alıp deli gibi oradan oraya koştururken tedavileri için, bizim gibi olmayan o kadar çok insan vardı ki evine kapatan çocuğunu. Yani çevrede görmek çok zordu.

Melisa'nın Annesi: Evet evet ilk başlarda..

Hüseyin'in Annesi: Yani zaten bizi görenlerde durup tuhaf tuhaf bakıyorlardı, bunları alıp da nasıl çıkarmışlar sokağa, gezdiriyorlar diye. Biz ikimiz çok yürüyüşe giderdik. Kaynarca'da inerdik ondan sonra burada gezerdik. O anne bakım ücreti çıktıktan sonra çoğu engelli gün yüzü gördü."

İki annenin anlatısında, Alkır ailesinde olduğu gibi akrabalarından kendilerini ayırmayı tercih eden bir vurgu öne çıkıyor. Fakat Alkır'lardan farklı olarak, düzenli bir gelire sahip olmanın avantajıyla toplumsal algılara karşı mücadele ederek ayakta kalmayı başardıkları için daha öfkesiz bir gururla hikâyelerini kurabilmekteler.

### 4.3.5. Özel Bir Dayanışma Grubu Gözetmeyenler

Son olarak beşinci grupta ise Akdağ ve Karaman aileleri ile Hasan abi örnekleri düşünülebilir. Bu ailelerin sosyal ağlarla ilişkisi oldukça istikrarsız görünüyor.

Akdağ ailesi Zeytinburnu'ndan Küçükçekmece'ye taşındıktan sonra bölgedeki tekstil atölyeleri ağları aracılığıyla gelir edinebilmişler. Bunun dışında dayanışabilecekleri tek sosyal ilişki ağları İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin ilçedeki Engelliler Merkezinde çalışan görevliler. Bu kurumun çalışanları sayesinde, sorunlarını danışabilecekleri ve kamu yardımlarına erişimlerinde rehberlik edecek güvenli bir ilişkiye girebilmişler.

İki kuşaktır İstanbul'da yerleşik olmaları nedeniyle yakın dönemde göç etmiş ailelerden farklı bir özellik gösteriyorlar. Akrabalarının şehre dağılmış olması ve hemşerilik bağlarının çözülmesi ailenin dayanışabileceği zemini yok etmiş. Bu nedenle ailenin iktisadi döngüsünün tekstil sektöründeki dalgalanmalara ve sosyal yardımlara oldukça bağımlı olduğunu söyleyebiliriz.

Buraya kadar anılan aileler dışında kalan Karaman ailesi henüz çocuklarının engelliliğini kabullenme döneminde olduğu için farklı bir refleks gösteriyor. Yukarda Alkır ailesi ile Paşalı ve Kartal ailelerini karşılaştırırken belirttiğimiz kendini ayırma refleksi Karaman ailesinde de görülüyor. Aile ilk çocukları olan Zeynep'in engelliliği sonrasında akrabalarıyla olan ilişkilerini azaltmayı tercih etmişler.

> "Anne: Akrabalarımız bile Zeynep'in durumunu çok bilmiyorlar, çok bahsetmiyoruz.
> Baba: Konuyu biz kendi içimizde kapattık. Çok az sınırlı çevre biliyor bizim bu sıkıntılarımızı.
> -Şeyden dolayı soruyorum, gidip dert paylaşabileceğiniz, destek alabileceğiniz..
> Anne: Yok yok. Ben istemiyorum.
> Baba: Bir tepkiden çekiniyoruz.
> Anne: Yoo, onların tepkisine ben başlarım.

Baba: Bi faydası yok yani.

Anne: Bi faydası yok, boş yere sinirimi bozacak, ben açmıyorum.”

Benzer durumlarda görüldüğü gibi akrabaların geliştireceği tavır ve ifadelere göre akrabalar arası dayanışmanın şekilleneceği yolun henüz netleşmediğini düşünebiliriz. Engellilik durumunun öğrenilmesi sonrası yaşanan şok henüz kabullenmeye dönüşmemişken; akrabalar üzerinden anne-babaya erişen veya karşılaşmaktan korktukları toplumsal algılar, aileyi tamamen savunma konumuna itmiş durumda. Bu nedenle sadece anne ve babanın annelerinden destek alarak, sadece iki büyükanneyi çocuklarının hayatına dâhil ederek bakım yükünü paylaşıyorlar.

Hasan abinin ise Adıyaman’daki akrabalık ilişkileri ve İstanbul’daki arkadaşlıkları onun iki şehir arasındaki hareketliliğini sağlıyor. Fakat bağımsızlığını koruma yönelimi, gelir yokluğu nedeniyle istikrarlı bir hayat kurmasını engelliyor. Bazı ilişkilerin sağladığı barınma ve nakdi yardımlar sayesinde geçinebiliyor. Ama bu düzensizlik onun yardıma muhtaçlık konumunun sürekliliğine neden oluyor.

Hasan abi, Adıyaman-İstanbul arası gelip giderek akrabaları arasında da hareket etmiş oluyor. İki şehirdeki akrabalardan sadece gerekli durumlarda aldığı destekle karar hakkını koruyarak yaşıyor. Tamamen bağımlı kalmaya razı değil fakat akrabaların zor zamanlarında desteği onun serbestliği için önemli bir gereklilik. Geçici destekler ile kendi bağımsızlığı arasında güçlü bir ilişki var ve bu dengeyi korumaya çaba harcıyor. Dışarıdan ona bakıldığında kendi başına yaşayamayacak, tamamen bağımlı durumda görünüyor. Ama akraba – arkadaş ağlarında sürekli hareket ederek aldığı sınırlı destekleri kendi becerileriyle birleştirerek bağımsızlığını devam ettiriyor.

Hasan abi, yine aynı bağımsızlık arzusunun sonucu olarak dernekleri de sevmediğini söylüyor. Fakat biz görüşmeyi engelliler tarafından kurulan ve yönetilen bir dernekte rastlaşıp yaptık. Oraya nasıl geldiğini sorduğumda, bir arkadaşı aracılığıyla geldiğini, “arada uğradığını” söyledi. Görüşmenin yapıldığı gün havalar soğuktu ve burayı bir ara istasyon olarak görüp orada dinleniyor, sıcak bir noktada

konaklamak için kullanıyor gibiydi. Bu tür fırsatları taahhüt altına girmeden kullanabilme becerisi ve eğilimi bağımsızlığını korumasını sağlıyor.

Buraya kadar görülen durum; akraba, hemşeri ve komşularla gelişen dayanışmanın hem ailelerin bakım yükünü hafiflettiğini hem de yoksulluktan çıkışı veya yoksullukla baş etmeyi kolaylaştırdığını gösteriyor. Dayanışmanın gücü, genişliği ve sürekliliği ailelerin yoksullukla baş edişini ve yoksulluktan çıkışını ciddi oranda belirliyor. Fakat dayanışmanın belirleyicisinin sadece kültür veya gelenekler olmadığını da görüyoruz. Dayanışmacı kültürel kodların, geleneklerin yeni iktisadi şartlarda ve daha farklı bir gramere sahip olan yeni bir şehir mekânında tekrar üretilmesini sağlayacak olan imkânların elverişliliği bunu belirliyor. Dayanışma, ilişkide olunan akraba ve komşuların refahına ve birikimine, fiziksel yakınlığına ve aynı zamanda bu sosyal ağların genişliğine göre gelişebilen bu durum. Bununla beraber bazı örneklerde ailelerin kendi pratiklerince şekillenen yeni dayanışma bağlantılarının kurulabildiğini de görüyoruz.

Örneklere topluca bakıldığında dayanışma ağlarından yoksun kaldıkça ya da dayanışma ağlarının beklenen rolünü sürdüremediği bir durum ortaya çıktıkça, bakım sorumluluğunun bakıcı ve aileyi tüketebildiği görülmektedir. Psiko-sosyal tükenişin yanı sıra ailenin kaynaklarının yeniden üretimini zorlaştıran ve gitgide yoksullaştıran bir süreç karşımıza çıkıyor. Özellikle Alkır ve Zeytinci ailelerinde psiko-sosyal tükeniş ile yoksulluk bağlantısı birbirini besleyen haliyle açığa çıkıyor. Alkır'larda annenin yoksullukla gelişen psikiyatrik rahatsızlığı daha önce tekstil atölyelerinde çalışan ablanın işgücünü bakıma yoğunlaştırmasını gerektirmiş ve bu durum aile için bir gelir kaybına neden olmuştu. Zeytinci ailesinde ise şehre uyum sağlayamama ve yoksulluğun sürekliliği çocukların madde bağımlılığına zemin hazırlamış, ebeveynler bu durumla baş edecek dayanışma imkânlarından yoksun olduğu için bağımlılığın kaynakları tüketici etkisini de engelleyememişlerdi.

Hikâyelerin çoğunda görüldüğü gibi, göçle gelen ve ilk olarak tanışık olabilecekleri bir sosyal çevreye yerleşen aileler, özellikle bakım yükünün paylaşılmasını sağlayan, akraba ve hemşerilerle fiziksel yakınlık avantajını koruyorlarsa bu çevreden ayrılmayı hiç düşünmüyorlar. Buna karşın ikametini

değiştiren ailelerden Gül ailesi iş desteği aldığı akrabasının iş değişimine, Kartal ailesi ise gündelik yaşamda ortaklaştığı Paşalı ailesinin ev değişimine bağlı olarak yer değiştirmişti. Bu örneklere uymayan Akdağ ailesi ise akraba ve hemşeri dayanışmasının gücünü kaybetmesi sonrasında daha ucuz kira ve tekstil atölyeleri ağının yoğunluğunu gözeterek Küçükçekmece'ye taşınmıştı.

Özellikle Erduran ve Durmaz ailelerinde görüldüğü gibi, aileler için Rehabilitasyon Merkezlerinin çocuklarının bilişsel ve fiziksel gelişimindeki rollerinden ayrıca ikincil bir rolleri daha var. Özel eğitim hizmetlerinin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından bütçelendirilmesi ve yaygınlaşması sonrasında bu merkezler engellilerle ebeveynlerinin ama çoğunlukla annelerinin haftada iki gün servisle getirildiği yerler olmuş. Buraya düzenli olarak çocuklarıyla beraber gelen anneler benzer durumdaki diğer annelerle ilişki geliştiriyorlar, deneyimlerini paylaşıyorlar ve duygusal ortaklıklar kuruyorlar. Aynı şekilde engelli öğrencilerin de birbiriyle ilişki kurduğu, sosyal ilişkiler geliştirdiği ve bazen ortak eğlence mekânı olarak kullanabildikleri yerler oluyor. Paşalı ve Kartal ailelerinin ortaklığı da benzer bir şekilde deneyimleri paylaşma ve yardımlaşma ihtiyacına bağlı olarak gelişmişti. Özellikle akraba veya dayanışmasının zayıf olduğu durumlarda modern bir dayanışma formu olarak bu merkezlerde gelişen ortaklığın güçlendiğini düşünebiliriz. Mesela bazı engelli çocuk ve gençler merkeze servisle yalnız getirilebilecek durumda olmasına rağmen, anne veya kız kardeşlerinin onlara sıklıkla refakat ettiğine şahit olmak mümkün. Çünkü bu merkezlerin özellikle kadınlar arasında kurduğu dayanışma ve duygusal paylaşım ilişkisinin yerine koyulacak başka alternatifler azalmış durumda. Bu paylaşımların sürekliliği, aynı zamanda engelli aileleri veya bakıcılarının, kendilerini aynı problemlerden muzdarip bir sosyal grup olarak hissetmesini, ortak refleksler geliştirmesini ve siyasi mekanizmalara baskı uygulayacak odaklaşmaların şekillenmesini de sağlayabiliyor.

## 4.4. Hak Sahipliğinin Onaylanmadığı Örnekler

Bu bölümde buraya kadar yorumlamaya çalışılan örnekler, evde bakım ödeneğinin katkıları ve dayanışma ağlarının etkisi üzerinden şekillendi. Doğal olarak yoksulluğun idare edilebilir düzeyde kalmasını sağlayan etkenlere odaklanıldı. Ama

bunu daha iyi görmek için yoksulluk karşısında bu desteklerin rolünün azaldığı örneklerle de kıyaslamak gerekecektir. Bu nedenle bu kısımda, evde bakım ödeneği başvurusu yapıp bu ödeneğe hak sahipliğinin tescillenmesi sürecinde olumsuz cevap alan veya evde bakım ödeneğine bir dönem hak sahibi olduğu tescillenip daha sonra hak sahipliği çeşitli nedenlerle iptal edilen örneklere bakılacaktır.

Karaman ailesinin başvuru sonrası inceleme süreci henüz tamamlanmadığı için 16 aile içerisinde, hak sahipliği reddedilen Hasan Abi örneği ve hak sahipliği kesintiye uğrayan 5 aile üzerinden değerlendirme yapılacaktır. Bu örnekler aynı zamanda evde bakım ödeneğinin bu aileler için yoksullukla baş etmede ne kadar önemli bir sosyal yardım olduğunu ve aynı zamanda ailelerin moral ve sosyal kapasitelerini etkileyen bir rol oynadığını gösterecektir.

İlk kesinti örneğini Kartal ailesinden verilecektir. Hüseyin'in rapor süresinin bitimi ile anne ve çocuklarının yaz tatili için memlekete gidişleri aynı döneme denk gelince, yeni rapor kuruma teslim edilmediği için ödenekleri kesilmiş. Bu kesinti nedeniyle tatillerini yarıda kesip kısa süre içinde İstanbul'a dönünce yeni raporu ibraz etmişler ve ödenek tekrar bağlanmış. Kesintinin iki ay gibi kısa bir süreyi kapsaması ve babanın bu süreçte iş durumunda bir aksama olmaması ailenin kesintiyi tolere edebilmesini sağlamış. Fakat anne ile görüştüğümüzde bu kesintinin onu çok korkuttuğunu, İstanbul'da kurdukları düzenin bozulmasından ürktüğünü söyledi. Çünkü çocuğuna ilişkin bütün planları bu ödeneğin sürekliliğine bağlamıştı. Bu nedenle de yaz tatilini yarıda bırakıp hızlıca İstanbul'a dönüp rapor ibrazı ile ilgili süreci yürütmeye çalışmış.

Akdağ ailesinde de aynı şekilde rapor süresinin bitimi sonrasında raporun yenilenmesine kadar ödenek kesilmiş. Fakat kesinti bu kez daha uzun sürmüş. Aile altı ay boyunca hastaneye yaptığı başvuru sonucunda yeni raporun çıkmasını beklemiş. Raporun yenilenmesi ve ödeneğin tekrar bağlanmasına kadar geçen sürede yaşlı anne ile babanın tekstilde daha fazla çalışmasıyla idare edebilmişler. Kesinti süresi altı ayla sınırlı kaldığı için ödenek yeniden bağlandıktan sonra ailenin tekrar geçinebilir düzeye gelmesi mümkün olmuş. Annenin kamu idarecilerine iletmek ister

gibi aktardığı şu talebi, benzer bir duruma bir daha düşmekten korkması yanı sıra kesintiyi nasıl yorumladığını da gösteriyor.

> "Bunların maaşlarını kesmesinler, maaşlarıyla ilgilensinler. Özürlü olmayan maaş alıyor, sağlamı alıyor, bunların kesiyorlar, zenginlere baksınlar. Evimiz yok, barkımız yok, hiç bişeyimiz yok, bizim maaşımızı kesiyorlar ama zenginler alıyor."

Bu ifadelerde yoksullar arası tartışmada sık rastladığımız, hak sahipliğinin adaletsiz saptandığına yönelik bir izlenim de saklıdır. Beyandaki "maaş alan zenginler" tanımı, annenin kendi durumuyla kıyasına bağlı olarak ortaya çıkan bir belirleme. Benzer bir duruma Göksel ailesi ile görüşürken de şahit olduk. Balat'ta oturan Göksel ailesinde, abla bir ara yakında oturan bir akrabasının da engelli çocukları olduğunu aktardığı için görüşmede onların durumuna dair sorular da sorulmuştu.

> "-Yakınınızda başka bir engelli var demiştiniz.
> Teyzemin torunu var işte.
> -O nerde?
> Yakında şurda oturuyor, sağlık ocağının yanında.
> -Onun durumu nasıl?
> Onun durumu çok kötü. Yani konuşamıyor, böyle insana saldırıyor, devamlı hap ile duruyor.
> -Kaç yaşında o?
> 24 yaşında, yok biraz fazla.
> -Bakıcısı kim?
> Annesi bakıyor.
> -Bakım maaşı alıyor mu?
> Alıyor zaten onunla geçiniyor, başka bir geliri yok. İki kızı var(16 ve 18 yaşlarında), anne, dört kişiler.
> -Baba?
> Baba yok, baba öldü.
> -Çalışanlar var mı evde.

Hiç yok, kirada zaten, boncuk[67] filan yapıyor ama.

-Engelli maaşı alıyorlar mı?

Evet onu da alıyorlar

-Babanın emekli maaşı falan yok muydu?

Yok yok. Ama kömür alıyorlar, her gün yemek alıyorlar, hiç bi ihtiyaçları yok onların."

Görüşmenin tam bu kısmında, abla bu ailenin fazla yardım aldığını ima ettiği için eve biraz önce gelmiş ve görüşmede dinleyici olan komşu bu aktarıma itiraz etti. İkisi, bahsedilen ailenin belediye ve kaymakamlıktan aldığı diğer yardımları tartıştılar. Kömür yardımı, bir öğünlük sıcak yemek yardımı gündeme geldi. Abla onların daha fazla yardım aldığı ve durumlarının bu yardımlar aracılığı ile gayet iyi olduğunu söylerken, komşu ise buna, başka çareleri olmadığını söyleyerek karşılık verdi. Bu noktada, tartışmaya dâhil olunup "evde çalışacak kimse olmadığı için nasıl yapabilirler ki" diye bir soru yöneltilince abla tartışmayı kesti.

Bu durum aslında muhtaç ailelere sosyal yardımlar yapılırken, yardımların görünürlüğü arttırıldığında damgalayıcı bir işlev gördüğünü de gösteriyor. Komşular arasındaki tartışmanın hak edilen ve hak edilmeyen yardım ekseninde şekillenmesi, damganın başkasına karşı kullanılması sık rastladığımız bir durum. Yardımın, yerel bürokrasinin tespitlerine bağlı olarak gerçekleşmesi ve bazı durumlarda keyfiliği, mahalle içinde kıyaslamalar yapılmasına ve bu kıyaslamalardan haksızlık ithamlarının ortaya çıkmasına neden oluyor. Sonuçta yoksulların birbirine karşı suçlamalarda bulunduğu bir durum ortaya çıkıyor. Sık rastladığımız bir tavır örneği olarak; kendisine hak ettiği bir yardımın yapılmadığını söylemek için başkasına hak etmediği bir yardımın yapıldığı söylenebiliyor. Bazı yardımların yakınlarındaki belediye veya kaymakamlık memurlarının kanaatine bağlı olması, dayanışmanın gelişmesini beklediğimiz yoksulluk ortamında çatışmanın gelişmesine neden oluyor. Saha tecrübesine dayanarak diyebiliriz ki; bu durum, aynı zamanda sosyal yardım

[67] Özellikle yoksul mahallelerde kadınların evden ayrılmadan, tekstil veya oyuncak atölyelerinden gelen parçaları birleştirerek üretim yapıp, gelir edinebildiği durumlara rastlanıyor. Fazla beceri gerektirmeyen bu tür işler ev ve bakım işlerinin aksamasını engellediği gibi kadınların bağımsız bir bütçe sahibi olmasını da sağlayabiliyor.

yapan kurum personellerinin, yoğun iş yükü altında yoksullar ile sürekli tartışmasından da kaynaklanan bir durum. Kurum personelleri bütçe nedeniyle karşılayamayacakları taleplerle baş edebilmek için, bazı taleplerin haksızlığına müracaatçı yoksulları ikna etmek mecburiyetinde kalıyorlar. Bu ikna argümanları ise tespitçi memurlar ile müracaatçı yoksullar arasındaki gerilimin yoksullar arasına transferi ile sonuçlanıyor.

Özellikle kesinti ile karşılaşan iki ailede görülen adaletsiz dağıtım algısı ailelerin tedirginliği ile doğrudan alakalı. Yeniden benzer bir kesintiye maruz kalma ihtimali tepkinin artmasına neden oluyor. Akdağ ailesi ile Göksel ailesi arasında başka bir benzerlik daha var. İkisinin de fiili hane bütünlükleri evde bakım ödeneğinin hak sahipliği şartlarını uygun olmadığı için mevcut mevzuata karşı ikametgâh üzerinde değişikliklerle başvuru yapmışlar. Akdağ'larda Orhan'ın 28 yaşındaki abisi son bir yıldır düzenli ve sigortalı çalıştığı için, kayıtlarda aldığı maaş görünüp gelirinin toplam hane gelirine dâhil edilmesine ve hanede kişi başına gelirin yüksek çıkmasına karşı bir önlem alarak, abinin ikametgâhı başka bir adrese alınmış. Göksel'lerde ise, engelli Metin'in engelli maaşı ve yaşlı annesinin sonradan bağlanan ölüm aylığı iki kişilik aile için mevzuattaki gelir üst sınırını aştığından, ikametgâhları resmi olarak ablanın evine alınmış. Ablanın çalışma çağında olmayan çocukları nedeniyle kişi başı gelirin düşük çıkması sağlanarak kesinti sonrası evde bakım ödeneğinin yeniden bağlanması sağlanmış. Fakat burada şunu özellikle hatırlatmalıyız ki, Göksel ailesinin evde bakım ödeneğinin gelir durumu nedeniyle kesilmesi sonrasında izlenen bu strateji sadece ailenin kendi kararı ile şekillenen bir süreç değil. Daha önce söylediğimiz gibi yerel siyasetçilerle olan tanışıklıkları onlar aracılığıyla Sosyal Hizmetler İl Müdürlüğü (yeni ismiyle Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü) üzerinde baskı kurmalarını sağlamış ve çözüm için bu strateji ortaklaşa şekillendirilmiş. Bu durum, aynı zamanda mevzuatın sosyo-ekonomik yoksulluk standartlarının, müracaatçıları daha iyi tanıyan uygulayıcı memurlar ve yerel siyasetçiler arasında her zaman rızayla karşılanmadığını gösteriyor. Çünkü mevzuata karşı bu tür ikametgâh değişikliği stratejileri uygulamak en azından uygulayıcı/tespitçi memurlar, yerelde tanınan siyasetçiler ve müracaatçılar arasında bir konsensüsü gerektiriyor. Bu durum biraz önce öne sürdüğümüz memurlar –

yoksullar arası tartışmanın yoksullar arasına transferi olgusuyla aynı ortamda görünebilen bir şey. Yoksulların müracaat ettiği uygulamanın bütçe büyüklüğüne göre farklı sonuçlar ortaya çıkabiliyor.

Yeniden Göksel ailesinin durumuna dönülürse, Metin'in evde bakım ödeneğine hak sahibi olduğu tescil edildikten sonra annesine ölüm aylığı bağlanması sonrasında yapılan denetim incelemesinde mevzuatın tanımladığı sosyo-ekonomik yoksulluk ölçütünün dışına çıktıklarına karar verilip ödenekleri kesilmişti. Bu kesintiye neden olan annenin aylığı, uzaktaki kardeşlerde dâhil olmak üzere aralarında ortaklaşa para biriktirilerek babanın Bağ-kur borcunun ödenmesi ile mümkün olmuştu. Aile bu borcu öderken daha sonra düzenli alınacak ölüm aylığı ve evde bakım ödeneğine dayanarak planlama yapmıştı. Fakat karşılaştıkları kesinti sürprizi, bu planı bozduğu gibi Metin ve annesinin masraflarının da ablanın ailesine yüklenmesine neden olmuştu. Yereldeki siyasi ilişkilerin verimli şekilde kullanılabilmesi ise yukarda aktarılan konsensüs aracılığıyla evde bakım ödeneğinin iki yıl sonra yeniden bağlanmasını sağlamış. Hâlihazırda ikisi de bakıma muhtaç olan Metin ve annesinin bakım yükünün ağırlığı ve ablanın ailesinin ancak kendilerini döndürecek gelir durumları ise bu konsensüsün şekillenmesini kolaylaştırmış görünüyor. Benzer şekilde, Akdağ ailesinde de ikametgâh hilesiyle evde bakım ödeneğine hak sahibi olmalarına rağmen, Orhan'ın 28 yaşındaki abisinin ailesinin maddi yükü nedeniyle bir evlilik planlaması yapamadığını belirtmek gerekiyor. Sonuçta iki aile de mevzuata karşı çevrilen oyunlar sonucunda geçinebilme yeterliliğine ancak ulaşabilmişler.

Evde bakım ödeneği kesilen başka bir aile ise Erduran'lar. Nuray'ın doktoru İstanbul'a gelince aile de arkasından İstanbul'a göç etmişti. Evde bakım ödeneği İl Müdürlükleri tarafından ödendiği için il dışına taşınmalarda rutin bir süreçle, dosyanın yerleşilen ilin Müdürlüğüne nakledilmesi ve buradaki ekipler tarafından yeniden sosyal inceleme yapılması gerekiyor. Hak sahipliğine bu sürecin ardından tekrar karar veriliyor. Erduran ailesinin taşınması sonrasında 9 ay boyunca ödenek kesilmiş. İstanbul'da ikametgâhlarında inceleme yapılması geciktiği için aile bu süreçte tam da göç edip yeni bir düzen kurmaya çalışırken, düzenliliğine güvendiği bir gelirden mahrum kalmış. Başka ailelerle yaptığımız görüşmelerde de başvuru ve

inceleme arasında oldukça uzun sürelerin geçtiğini, mesela 2008'de başvuru yapan Gül ailesine hak sahipliği kararının 18 ay sonra iletildiğini öğrenmiştik. İstanbul'da başvuru yoğunluğu ve kurumsal yetersizlik nedeniyle çok geç inceleme yapılması 2014'e kadar genel bir sorun gibi görünüyor ve bu sorun ailelerin yoksulluğunu şiddetlendiren ve haklarına erişimlerini geciktiren bir rol oynuyor. Erduran'larda annenin beyanına göre daha sonra kesinti süresinin tamamını kapsayarak yapılması gereken geri ödeme de eksik yapılmış ve 9 ay yerine 3 aylık ödeme yapılmış. Ama asıl kriz, inşaatlarda yevmiyeli olarak çalışan babanın bu kesinti döneminde iş kazası geçirmesi olmuş. Babanın kaza nedeniyle bir süre çalışamaması aileyi tamamen akrabalara muhtaç kılmış.

> "Hele benim kızımın maaşı kesildikten sonra çok sıkıntı çektik. Bir ara baba inşaatta düştü, çalışanım olmadı, yani o kadar sıkıntıya geldim ki anlatamam sana. İki tane yüzüğüm vardı, onları bozdurdum çocukların masraflarına."

Evde bakım ödeneği bağlanmadan önce temizlik yaparak gelir edinebilen annenin, evde bakım sonrasında çalışmayı bıraktığı için bu kesinti döneminde belki yeniden çalışabileceği düşünülebilir. Fakat hem göç sonrası sosyal ilişkilerinin buna uygun olmaması ve eski çalışma ortamını kaybetmesi hem de tekrar benzer çalışma koşullarına moral olarak uyum sağlama zorluğu buna izin vermemiş. Sonuçta evde bakımın ilk bağlanışından önceyle kıyaslandığında gelirsizlik durumu daha derin bir yetersizlik duygusuyla yaralanmasına neden olmuş.

Zeytinci ailesinde ise evde bakım ödeneğinin kesilmesi sonrasında bu ödeneğin bir daha bağlanmadığı daha önce söylenmişti. Aynı zamanda engelli Çiçek'le beraber anne ve babanın da çalışamayacak düzeyde kronik hastalıkları olduğu belirtilmişti. Ailenin düzenli gelirleri Çiçek'in engellilik durumu nedeniyle alınan engelli maaşı ve evde bakım ödeneğiydi. Fakat görüşmeyi yapıldığında iki yıldır engelli maaşı kesildiği gibi son altı aydır evde bakım ödeneği de kesildiği için ailenin hiçbir geliri yoktu. Evde bakım ödeneğinin kesilmesine neden olan rapor süresinin bitimi sonrasında, Çiçek için çıkarılan yeni raporda ağır engellilik durumuna olumsuz karar verildiği için, İl Müdürlüğü yönetmeliğe uyarak evde bakım ödeneğinin yeniden bağlanamayacağını aileye bildirmiş. Sonuçta aile bugüne

kadar geçinmesini sağlayan tek gelirden mahrum olduğu ve ailede çalışabilecek işgücü de olmadığı için günlük ihtiyaçlarını tamamen akraba ve komşuların ayni yardımlarıyla karşılamak durumunda kalmış. Ailede eğitime devam eden tek kız çocuğunun da hayatını etkileyecek ve okuldan alınmasına neden olan bu koşulların değişimini sağlayacak profesyonel bir sosyal hizmet yardımı da olmadığı için aile yoksulluk koşullarında tamamen çaresizleşmiş durumda.

Oysa ailenin, yasal olarak sahip olduğu haklara erişimini kolaylaştıracak bir rehberlik ve bürokratik sürece refakat desteği, bu durumu baştan aşağı değiştirebilir. Özellikle göç sonrası şartlarda yeni bir kültürel ve dilsel evrene entegrasyon, şehir ve bürokrasi sistemlerini çözecek tecrübeye erişmek benzer durumlardaki aileler için hayati önemde olabiliyor. Baydun ailesi bu tecrübeyi siyasi dayanışma ağları aracılığıyla edinmişti fakat Zeytinci ailesinin bu sorunu çözmesi için bu rolü görecek bir destek alamaması sorunu derinleştirmiş görünüyor. Aşağıdaki diyalog aile için kritik önem taşıyan haklara erişim sürecinin bazı durumlarda nasıl karmaşıklaşacağını gösterdiği için önemli:

> "Çiçek'in maaşı, şeyde, ramazan bayramında raporunun süresi bitmiş. Ben raporu çıkartmaya gittim, Çiçek'in maaşının raporunu götürdüm, şey yapacam, ben Türkçede az biliyorum. Okuma yazmam da yoktur. Ben de gittim esirgeme kurumu (Aile Sosyal Politikalar İl Müdürlüğü), orda dedi abla senin kızın raporu bitti. Ben götürdüm, dedim valla yeni şeye(heyet) girdim, altı ay oldu. Ben dedim fotokopi var ben de veriyim, hastayı da istemişler, fotokopi vermişler bana, maaş için üç aylık maaş(engelli maaşı), yani süresi, adliyeye girdim, vesika(vasilik belgesi) alırım üzerine. Ben girdim, oradaki bana dedi tamam bunu götür. Götür kızım dedi burada ağır özürlü değil yazıyor. Gittim, adam bana dedi, Çemberlitaş'ta (Sağlık İl Müdürlüğü) oraya itiraza gir. O bana demedi, bak tekrar sen gün alacaksın, heyete gireceksin. Bana demedi, hemen ben tek gittim, Çiçek'in raporunu da verdim. Yani özürlü bakım maaşı(evde bakım ödeneği) iptal oldu.
>
> -Ne zaman iptal oldu?
>
> Ben sana dedim, ramazan bayramında iptal oldu.
>
> -Sonra tekrar bağladılar mı?

Onu ben bilmiyorum. Raporu Haseki'de çıkarttım, heyete girdim, vesika için heyete girdim.

-Şimdi raporun tarihi 2009, 2014'ün beşinci ayında süresi dolmuş, tekrar rapor aldınız mı?

Rapora girdim, Çiçek'in raporunu iyi verdiler. (Ağır özürlü olmadığının belirtildiğini söylüyor.)

-Yeni rapor var mı elinde abla?

Raporu benim elime gelmedi. Rapor adliyeye gitti, yirmi gün sonra dedi seni çağıracağız.

-Adliyeye'de engelli maaşı için mi?

Üç aylık için. Mesela Çiçek kendi parasını çekiyor çekmiyor, yani onun nedir, ben bilmiyorum onu da sana soruyorum…

-Vasilik belgesi.

Şimdi ne üç aylığı alıyorum ne bakıcı. İki sene var ben Çiçek'in maaşını, üç aylık almıyorum, 19 oldu, yaşı dolayısıyla. Çiçek'in bakım parası.. elimde rapor şimdi yoktur. Onun raporunu tekrar ben yeni ne yapacam, ben bilmiyorum. Ben gittim çemberlitaş'a. Oradaki güvenlik bana dedi senin raporun düzelmiyor. Benim okuma yazmam yoktur… Ben ortada kaldım abi, zor durumda kalmışım. Ben bu çocuğa ne yapayım, ben de hastayım, beni rehin almıştır, göğsümde ağrı var, ben bu çocuğun bakım parasını almasam, bişey yapmasam kim bu çocuğa bakar. Kimse bakamıyor…

-Maaşı kesilince masrafları nasıl karşıladın?

Ben ne yapayım, hiçbişey yapamadım, öyle durdum evde. Ben onu ne yapacam. O hasta değil dersen, ben gidip çalışacam. Bu çocukla ben ne çalışmaya gidecem, ne evde tek başına bırakacam. Kızım bak bişey yakarsınız, ben bırakabilir miyim evde."[68]

Yukarıdaki diyalogda görülen karmaşa, aslında annenin muhatap olduğu süreçlerdeki resmi/bürokratik adlandırmaların annenin kültür dünyasında farklı bir karşılıkla tanımlanmasıyla ilgili. Anne Türkçeyi göç sonrası yerleştiği şehirde

[68] Konuşmada annenin tanımlamaları aynen alındı fakat cümleler anlama kolaylığı için kısmen düzeltildi. Parantez içine ise kastedilen kurum ya da belgenin resmi adı eklendi.

özellikle kızıyla ilgili sağlık işlerini yürütebilmek ve kızının özel eğitimine devamını sağlamak için öğrenmiş. Aynı zamanda fiili sosyal haklardan yararlanmak için gereken işlem takip becerilerini de bu şekilde edinmiş. Fakat bu zorluklarla baş ederken, bürokratik sistemleri tanımasını ve ilişki kurmasını kolaylaştıracak kurumsal bir yardım alamamış ve aksine ilgili kurum çalışanlarıyla da çoğunlukla mücadele etmek mecburiyetinde kalmış. Aile içinde Türkçeye hâkimiyeti yeterli olan, resmi işlerle ilgilenecek yetişkin birinin yokluğu ve akrabaların yardımının sürekli olmaması annenin tek başına mücadele ederek sorunlarla baş etmesini gerektirmiş.

Yararlanıcının kültürü ve ihtiyaçlarını önceleyen profesyonel bir sosyal hizmet kurumsallığının yeteri etkinlikte işlememesi, en azından bu örnekte görüldüğü gibi, bütün çabasına rağmen mücadele eden aktörü de bir noktada çaresizleştiren ve vazgeçmesine neden olan bir durum oluşturabiliyor. Engellilik nedeniyle oluşan bedensel-zihinsel kısıtlılık haline buradaki gibi ayrıca dilsel ve kültürel yabancılık da eşlik edince haklarına erişemeyen mağdurlar sorunu ortaya çıkmakta. Çünkü kentsel mekânın ve bürokratik işlemler ağının kendine ait grameri özellikle bu kültüre yabancı göçmenler için oldukça karmaşık bir hal arz ediyor ve bu karmaşa ile baş etmek ancak kolaylaştırıcı ve tecrübe aktarıcı bir aktörün yardımı ile mümkün olabilir görünmekte.

Zeytinci ailesinde görülen bu durum, benzer durumdaki birçok aile için geçerli. Hatırlarsak Kartal ailesinin hikâyesini aktarıldığın da anne benzer bir durum anlatmıştı. Dil sorunu olmayan Hüseyin'in annesi de, hastaneler ve kurumlar arası dolaşarak belgeleme işlemleri için uzun bir mücadele vermişti. Fakat Çiçek'in annesinden farklı olarak ona tecrübe aktaracak ve destek olacak, aynı süreci yaşayan bir dostunun varlığı süreci yürütebilmesini sağlamıştı. Oysa Çiçek'in annesi hem tecrübe devralacağı bir ilişkiden yoksun hem de başvurduğu kurumların personeli tarafından yapılan yanlış yönlendirmeler nedeniyle çaresizleşmiş. Bundan dolayı da çok kısa sürede sonlandırılabilecek bir işlem sürecini yürütememiş ve mahkûm olduğu yoksulluk döngüsünden çıkabilme imkânını yitirmiş.

Bu kısımda son olarak Hasan Abinin evde bakım başvurusunun reddedilmesinin, onun planlarını ve hayatını nasıl etkilediğine değinilecektir. Adıyaman'da ablasının bakıcılığında, engelli maaşı ve eve bakım ödeneği alarak bağımsız olabileceği bir hayat kurmaya çalışırken başvurusunun haksız şekilde reddedilmesi sonucunda İstanbul'a gelerek seyyar satıcılık izni alma peşine düşmüş. Bu şekilde kendi başına gelir edineceğini düşünüyor fakat görüşmenin yapıldığı dönemde ulaşmak istediği belediye başkanına gidebileceği herhangi bir yol bulamamıştı. Evde bakım başvurusu süreciyle ilgili aktardıkları bu süreci açıklıyor.

"-Evde bakıma burada mı başvurdun, Adıyaman'da mı?

Adıyaman'da başvurdum, işte vermediler. Ben de işte şeye gittim, ben normalde kavga etmem kolay kolay. Müdüre gittim, sen böyle böyle bir insansın dedim, dedi sen ne biçim konuşuyorsun. E ne dedim, eniştem bana bakmayacak ki, bana bacım bakacak. Diyor niye adamın (eniştesinin) evi var, tarlası var.

-E, bacın evli ise geliri hesaplanmaz ki.

Ben bakıcı onu yazdırdım.

-Tamam, bakıcı olur kanuna göre, ama enişten ve ablanın geliri hesaplanmaz.

İşte onu hesapladılar.

-Nasıl yaptılar?

İşte ben de onun için buraya geldim. Yoksa İstanbul'a gelmezdim ki, İstanbul'da ne işim var yani.

-Peki müdür ne dedi bu duruma.

Diyor ya enişten emekli olacak, ya.. eniştemin gelirini ben ne yapayım, dedim, Allah belanızı versin. Dedim, ev tutayım oraya yakın, orada kalayım. Bacın baksın diyor, ev olmaz, mecbur orada (kız kardeşinin evinde) kalacaksın. Abi, onların da dört çocuğu var, dört yeğen okuyor.

-Daha sonra başka bir başvuru yaptın mı, onlar yanlış değerlendirme yapmışlar.

Benim maaşım var ya (engelli maaşı kastediliyor), ya diyor ondan vazgeçeceksin, ya enişten emekli olacak (emekli olunduğunda hanede kişi başına aylık gelirin düşmesi kastediliyor). Saçmalık ya.

-Ama ısrar edeceksin, ısrar etmezsen onlar hatadan dönmez.

Ben üç ay durmadan gelip gittim. Yok diyor, ya üç aylık maaşın kesilecek, ya emekli olacak.

(Misafir Dinleyici) Peki abi sen burada, İstanbul'da niye başvurmuyorsun?

Kime güvenecem burada."

Bu diyalogda açığa çıkan durum, Adıyaman'da Aile ve Sosyal Politikalar İl Müdürlüğünün yasaya aykırı değerlendirme yapması[69] ve bu yanlışlıkta ısrarıdır. Tek başına sadece idari bir hata gibi görülebilecek bu durum, Hasan Abinin kişisel şartları göz önüne alınınca, engelli kişinin hayatını zora sokan bir işlev görüyor. Hasan Abi, bakım ödeneğinden yararlanırken aynı zamanda bağımsızlığını da korumak istiyor. Müdürlük yetkilileri, ya engelli maaşını bırakma ya da eniştesinin emekliliği şartlarında evde bakım ödeneğinden yararlandırılacağını söylemiş. Fakat Hasan Abi, bu iki halde de bağımsızlığının kaybolacağını, maddi olarak bağımlı hale geleceğini düşünüyor. Bağımsızlığını kaybetmek istemediği için de bu iki seçeneğe de şiddetle karşı çıkıyor. Çünkü üç ayda bir aldığı engelli maaşı kimseye hesap vermeden, tamamen kendi kararlarıyla yönlendirebileceği bir bütçe sağlıyor ona. Fakat tek başına bu bütçe geçinmesine yetmiyor. İl Müdürlüğünün gösterdiği ilk seçenekte olduğu gibi engelli maaşından feragat ederse; evde bakım başvurusu için yapılacak sosyal incelemenin sosyo-ekonomik durum tespiti kısmında, ablasının ailesi ve kendisinin toplam geliri kişi başına daha düşük görünecek. Kişi başına gelir, gelir üst sınırının altına düştüğü için de evde bakım ödeneği bağlanacak. Oysa o, kendi yönettiği bütçeden vazgeçmek istemiyor. Önerilen ikinci seçenek, eniştesinin emekli olmasıyla evde bakımın bağlanması şeklinde. Eniştesi emekli olduğu zaman aylık geliri düşeceğinden hanede kişi başına gelir yine gelir üst sınırının altına düşeceği için bu yol önerilmiş. Fakat bu durumda da, bakıcı aileden kopma hakkının fiili olarak elinden alınacağını düşünüyor. Hasan Abi, bu iki seçeneğe de razı

[69] Çünkü yönetmeliğe göre; evli kardeş ve eniştenin geliri, engellinin aleyhine olacak şekilde gelir hesaplamasına dâhil edilemez. Engellinin kardeşi evli ise, engelliyle aynı evde ikamet etse bile, evlendikten sonra bağımsız hane gibi düşünülür. Buna karşın aynı hanede kalma şartı olmadan da engellinin kardeşi, her gün bakım için yeteri kadar süre ayırmak şartıyla, bakıcı olarak atanabilir. Fakat bu örnekte görüldüğü gibi, İl Müdürlüğü engellinin aleyhine olacak şekilde, yönetmeliği iki alternatif için de yanlış yorumlamakta ısrar etmiş. Bu yanlış uygulamaya karşı önerilecek tek yol, İdari Mahkemeye başvurarak hakemlik talep etmek fakat bunun için de gerekli enerji ve başvuru harcırahlarını karşılama yeterliliği çoğu zaman engelli kişi veya yakınında bulunmayabiliyor.

olmayarak bağımsızlığını korumayı tercih ediyor, buna karşın evde bakım ödeneğiyle gelecek gelir desteğinden yoksun kalmayı göze alıyor.

Hasan Abi, görüşmenin ilerleyen kısmında ise ısrarlarını susturmak için kendisine üçüncü bir seçenek daha sunulduğunu ve Adıyaman'da yatılı bakım merkezine alınmasının teklif edildiğini söyledi. Buna karşın, yatılı bakım merkezinde kalmaktansa, "soğukta kalıp donmayı tercih ederim. Ben sevmiyorum öyle yerleri" diyor. Hayatı üzerindeki kontrolü kaybetmek istemiyor. Oysa İstanbul'da soğuk kış günlerinde Belediyenin evsizlere açtığı spor salonunda kalıyor. Bunu hatırlattığımda ise, Zeytinburnu'nda spor salonunda konaklarken istediği zaman çıkabilme hakkı olduğu için orayı tercih ettiğini söylüyor. Giriş çıkışlar serbest, temel ihtiyaçları (yemek, ısınma, banyo) karşılanıyor ve burada kimsenin kararlarına bağımlı olmadığını söylüyor. Fakat bunu mümkün kılan şey bu merkezin çok yoğun olması ve Hasan Abi bu yoğunluğu özerkliğini korumak üzere gayet akıllıca kullanıyor.

Buraya kadar aktarılan örneklere dayanarak önemli bir sorun hatırlatılarak bu bölüm kapatılabilir. Özellikle evde bakım ödeneğinin düzenli olarak belirli bir süre tahsili sonrasındaki rapor yenilenmesi, ikametgah değişikliği, kontrol incelemelerinde engelli ve bakıcıyı evde bulamama gibi nedenlerle gerçekleşen kesintiler ailelerde ciddi krizler ortaya çıkarabiliyor. Çünkü aileler, sosyo-ekonomik durumları nedeniyle hak sahibi oldukları tescil edildikten sonra evde bakım ödeneğinin düzenliliğine bağlı olarak belirli planlamalar yapıyor, hatta temel ihtiyaçların giderimi için de bu ödeneğin verdiği düzenlilik güvencesine bağlanıyorlar. Bu nedenle de bir kesinti olduğunda, özerkliklerini kazandıklarını düşünerek kopardıkları ilişkilerle yeniden intibak etmek mecburiyetinde kalıyorlar ve oysa bu intibakı çoğu zaman yeniden başaramadıkları için gelir yetersizliği krizi onları eskisinden daha derin bir muhtaçlık veya terk edilmişlik duygusuna sürükleyebiliyor. Mesela Erduran'larda annenin evde bakım bağlandıktan sonra temizlikçiliği bırakması önemli bir örnek. Anne, taşınma sürecinde evde bakım ödeneği kesilince yeniden benzer şartlarda temizlikçiliğe dönmesinin hem somut imkânlarını kaybetmiş hem de terk ettiği bir pozisyonu moral açıdan yeniden kendine yakıştıramamış. Sonuçta evde bakımın ilk bağlanışından önceyle kıyaslandığında

daha derin bir kriz yaşamasına neden olmuş. Son iki örneğe baktığımızda ise, Hasan Abinin başvurusunun değerlendirilmesinde karşılaşılan sorunlar, Zeytinci ailesinde yönlendirme hataları olarak karşımıza gelmişti. Buna dayanarak diyebiliriz ki, kurumsal hatalara karşı hak savunucu bir aktörün aktif çalışmaması yasal hakların edinilmesinde ciddi aksaklıklara neden oluyor ve bu haklarına erişemeyen bu aileler yoksulluk karşısında savunmasız bir durumda kalıyorlar.

# SONUÇ

Engelli yoksulluğunun İstanbul örneğinde metropollerde nasıl dönüştüğünü inceleyen bu çalışmada, bakıma muhtaç engelli üyesi bulunan ailelerin hayatına eğilindi. Bu çalışma yürütülürken kapitalizmin tarihsel süreçte önemli bir farklılaşma oluşturduğu, Polanyi'ye atıfla toprak, para ve emeğin (üç hayali meta) sırayla metalaşmasının kapitalizmin merkezi ülkelerinden başlayarak bütün dünyayı etkilediği iddia edildi.

İnsanlık tarihinde hep var olan piyasaların gitgide hayatın tamamına hâkim olmasıyla değişim ilkesi, pre-kapitalist toplumlardaki karşılıklılık, yeniden dağıtım ve ev idaresi (kendine yeterlilik) ilkelerinin bütünselliğini yıktı. Bunun yerine değişime dayalı kazancın iktisadi davranışın temel ilkesi olduğu, kendi kurallarına göre işleyen piyasalar sistemi topluma hâkim oldu. Fakat piyasanın bu hâkimiyeti tek başına işlediğinde toplumun yıkımına neden olabilecek bir eğilim ortaya çıkarttığı için bunun karşısına "toplumun korunması" ilkesini esas alan bir eğilimi koyan Polanyi (2009); iki eğilimin birden işleyişini modern toplumun "çift yönlü dinamiği" olarak tanımlamıştı. Piyasa sisteminin karşısında yeniden dağıtımı sağlayan kurumsal mekanizmalar sefaletin yaygınlaşmasını engelleyen ve 1929 büyük buhranı sonrasında sosyal devletin hâkim olmasını sağlayan bir değişimi hazırlamıştı. Tabi ki işçi sınıfının yükselen gücü ve genel oy hakkının etkisiyle devletin iktisadi müdahaleciliğe ve sosyal politika önlemleri almaya zorlandığı da eklenmelidir.

1980'lere doğru uluslararası alana hâkim olan neoliberal söylem ise tam tersine devlet müdahalesinin sınırlandırılarak bütün dünyanın bütünleşmiş bir piyasaya dönüşmesini öneren bir hat çizecekti. Özellikle azgelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde yapısal bir dönüşümü öneren uluslararası kurumların müdahaleleri eşliğinde, buralardaki yoksulluğun yapısal özellikleri dönüştü. Geleneksel üretim ilişkilerinin tasfiyesi, nüfus artışı, kentsel alanlara nüfus yığılması gibi olgular; devletin piyasaya müdahalesinin sınırlandırıldığı ve tam istihdamın zorlaştığı yeni koşullarda yoksulların muhtemel krizlere karşı daha savunmasız olmasına neden oldu. Buna karşı yine uluslararası kurumların rehberliğinde çeşitli sosyal yardım programları devreye sokuldu.

Türkiye'de ise 1950'li yıllardan itibaren dünya ekonomisi ile uyum içinde ithal ikameci sanayileşme toplum içi bir pazarın oluşmasını gerektirmişti. Köylülüğün sanayi ürünlerine açılması bu pazarın genişlemesine ve derinleşmesine neden olur. Bir taraftan şehirde küçük üreticilerin gitgide piyasaya entegre edilmesi diğer tarafta köylerde geçimlik ekonomilerin gerilemesi, toplum içi ilişkilerin daha önce tasvir edilen piyasalaşma sürecine bağımlılaşmasına neden olur. Daha sonra ithal ikameci sanayileşme tercihinin gerilemesi ise daha geniş toplum kesimlerinin dünya ekonomisinin dalgalanmalarına karşı daha kırılgan olmasını sağlayacaktı. 1980 darbesi sonrasında neoliberal tercihin etkisiyle devletin düzenleyici rolünün geriye çekilmesi sonrasında formel sektörde reel ücretlerin düşüşü ve çalışan gelirinin bir hanenin giderlerinin altına düşmesi bu sürecin beklenen sonucu olur (Keyder, 2004).

Fakat Türkiye'de kentleşmenin özgül bir karakteri olan gecekondulaşma eğilimi ve göçmenlerin kırsal mülklerle bağlantılarını koruma tutumu yetersiz ücret ve istihdam sorununun neden olabileceği yoksullaşmayı geciktiren bir işlev gördü. Gecekondulaşma üzerinden gerçekleşen barınma sorununun çözümü; hem geleneksel dayanışma ağlarını kentsel ortamda aktifleştirdi hem de 1990'ların ilk dönemine kadar yoksullukla karşılaşma ihtimali yüksek olan göçmenleri barınma maliyetinden kurtardı. Böylece uzun vadede kente yerleşmeyi ve çalışma hayatına katılımı kolaylaştıran bir güvence oluşturdu. Bunun yanı sıra enformel istihdam imkanlarının genişlemesi reel ücretlerin düşüşüne rağmen yaygın ve kronik bir yoksullukla karşılaşma riskini azalttı.

Buna karşın 1980'den sonra iktisadi-toplumsal bağlamın yapısal değişimine odaklanan çalışmalar; küçük üreticiliğin gerilemesine bağlı olarak işçileşme ve işsizleşmenin arttığını, yeni çalışma rejiminde güvencesizliğin yaygınlaştığını, reel ücretlerin düştüğünü ve bunları mümkün kılan sendikaların ve emek hareketlerinin gücünde azalma olduğunu göstermektedir (Birelma, 2014a). 2000'lere doğru iki temel değişim ise, kentsel mekanın enformel ağlar üzerinden göçmenlerin yerleşimine açılmasının sınırına gelinmesi ve geleneksel dayanışma ağlarının koruyucu işlevinin azalmasıdır.

2001 ekonomik krizi sonrası yayınlanan iki temel çalışma bu değişimi izleyerek İstanbul'da yeni bir yoksulluk tipinin belirdiğini gösterir. Işık ve Pınarcoğlu'nun 2002 tarihli **Nöbetleşe Yoksulluk** ile Buğra ve Keyder'in 2003 tarihli **Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi** başlıklı çalışmaları bu yeni yoksulluk tipinin eski yoksulluktan farklı olarak; geniş ailenin koruyucu bağlarından, kırsal mülkle bağlantıdan ve hemşeri ilişkilerinin kuşatıcılığından yoksun olduğunu gösterir. Bu yoksullar, kentsel mekanın rant değerinin artışı nedeniyle gecekondu yoluyla barınma sorununu da çözemeyecek ve kiracı kalacaklardır. Aynı zamanda göçle gelişleri sonrası onları kente entegre edecek bir istihdam rejimiyle de karşılaşmazlar, çünkü emek yoğun sektörler düşüşe geçmiştir ve ekonomik büyümenin istihdam oluşturma gibi bir önceliği yoktur. Yoksulluğun yeni göçmenlere devredilmesi için gerekli olan, kentsel alanın paylaşımı ve enformel sektörün işgücü talebi kesintiye uğramıştır. Bu çalışmalarda; bir süre yoksulluk yaşasa da yeteri kadar çabalar ve önündeki fırsatları değerlendirirse kentte kendine bir yer edinebileceğini düşünen yoksul tipinin yerini, artık ne kadar çalışırsa çalışsın yoksulluktan kurtulma umudu olmayan yeni bir yoksul tipinin devraldığı iddia edilmişti.

2001 krizi sonrası çalışmalarda ortaya çıkan bu yeni yoksulluk tipinin öngörüler doğrultusunda ne kadar yaygınlaştığı saha çalışması boyunca anlaşılmaya çalışıldı. Sınırlı bir alanda çalışılmasına rağmen, bu yoksulluk tipinin daha yoğun görülebileceği düşünülen engelli aileleri örnekleminde iddianın aksine temel ihtiyaçların giderilememesi düzeyinde bir yoksulluk örneğinin çok sınırlı olduğu görüldü. Çalışma boyunca bunun nedeni irdelendi. Görüşmecilerimizin aktarımlarında da onaylandığı gibi, 2003 itibariyle sosyal yardım alanına aktarılan bütçenin büyütülmesi ve devletin sosyal risklere karşı daha aktif rol almaya başlaması bunda etkin olmuştur. Oysa yeni yoksulluk tipinin belirdiği çalışmalar, çoğunlukla devletin sosyal yardım desteğinin çok sınırlı olduğu 2002 öncesi saha araştırmalarında şekillenmişti.

Türkiye'nin geleneksel refah rejiminde, devlet – piyasa – aile üçlüsü arasında varsayılan rol paylaşımının artık sosyal riskleri engelleyemeyecek düzeyde bozulduğu 2001 krizi sonrasında açığa çıkmıştı (Buğra, 2012: 58). Piyasanın

güvencesizleştiren, çalışma ilişkilerini sermaye lehine bozan, hanenin yeniden üretimini zorlaştıran koşulları karşısında ailenin refah oluşturma kapasitesinin azaldığı görülmekteydi. Geleneksel dayanışma ağlarının etkinliği ise, çalışma boyunca gördüğümüz gibi, benzer koşulları yaşayan ailelerin birbirini destekleyebilme kapasitesinin daralması nedeniyle zayıflamıştı. Buna karşın devletin sadece sınırlı bir çalışan kesim olan kamu çalışanları için üstlendiği güvence oluşturucu rolünün yeniden tanımlanması ve daha geniş toplumsal kesimler için gelirin yeniden dağıtımı yoluyla düzenleyici rol alması gerektiği açığa çıkmıştı. Sosyal haklar alanında yapısal bir dönüşüm yerine sosyal yardımlarla riskin önlenmesi ve ertelenmesini önceleyen bir tarz tercih edilse de devletin daha fazla rol üstlenmesi bu aciliyet koşullarında gerçekleşti. Geleneksel refah rejiminde güçlü yapısal bir dönüşüm gerçekleşmemekle beraber, sosyal yardımların artan etkinliği yeni yoksulluk tipinin yaygınlaşmasını engelleyici bir rol gördü. Aşağıdaki Tablo 11'de görüldüğü gibi 2000'den itibaren toplam ayni ve nakdi yardımların düzenli şekilde artışı yoksulluk karşısında artık geleneksel ağların ve ailenin koruyucu kapasitesinin daralmasıyla ilişkilidir.

Aynı eğilime işaret eden başka bir veri de, sosyal harcamaların 2002 yılında GSYİH'nın % 0,5'ini oluştururken, 2012 yılında bu oranın %1,4'e yükselmesidir (Urhan ve Urhan, 2015: 248). Çalışmamızla doğrudan ilişkili olan evde bakım ödeneğini ödeyen mülga SHÇEK'in Özürlü Hizmetleri Daire Başkanlığı harcamalarına bakıldığında ise şöyle bir durum görülmektedir. 2006 yılında 66,160,686 lira olan harcamalar her yıl düzenli şekilde artarak 2011 yılında 2,480,389,101 liraya çıkmıştır. Bu zaman aralığında GYSİH içindeki payı ise % 0,009'dan kademeli olarak % 0,192'a çıkmıştır ( Yentürk ve Yılmaz, 2012: 17).

**Tablo 11:** Ayni ve Nakdi Sosyal Koruma Yardımları (2000-2013)

| | **Nakit Yardımlar** (Milyon TL) | | **Ayni Yardımlar** (Milyon TL) | |
|---|---|---|---|---|
| **Yıl** | Sosyal Koruma Yardımları-Toplam | Engelli/Malul Yardımları | Sosyal Koruma Yardımları-Toplam | Engelli/Malul Yardımları |
| **2000** | 7 558 | 347 | 6 239 | 13 |
| **2001** | 11 763 | 502 | 9 096 | 20 |
| **2002** | 18 351 | 753 | 14 234 | 29 |
| **2003** | 28 125 | 971 | 19 102 | 40 |
| **2004** | 36 618 | 1 176 | 22 913 | 49 |
| **2005** | 43 778 | 1 378 | 25 220 | 64 |
| **2006** | 51 810 | 1 647 | 30 856 | 87 |
| **2007** | 61 804 | 2 124 | 34 015 | 156 |
| **2008** | 69 184 | 2 164 | 41 711 | 573 |
| **2009** | 81 149 | 2 595 | 50 543 | 1 194 |
| **2010** | 92 173 | 2 797 | 53 210 | 1 756 |
| **2011** | 107 076 | 3 192 | 60 800 | 2 572 |
| **2012** | 123 874 | 3 420 | 66 969 | 3 375 |
| **2013** | 141 011 | 3 956 | 74 913 | 3 843 |

Kaynak: http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1040 Erişim Tarihi: 04.11.2015

2000'li yıllarda büyüyen sosyal yardım bütçelerinin Türkiye'deki kayırmacılık kültürünü veya klientalist bağları güçlendirdiğine yönelik güçlü eleştirilere rağmen, saha çalışmasını yönelttiğimiz evde bakım uygulamasında buna işaret eden ciddi boyutta bir yakınmaya rastlamadık. Bunun en temel nedeni, evde bakım ödeneğinin bir yönetmelikle belirlenmiş somut bir gelir tespitine bağlanmış olması. Yönetmeliğin ispatlanamayacak durumdaki enformel gelirlere atıf yapmamış olması da tespiti yapmakla görevli heyetin bu aşamada kişisel inisiyatiflerini kullanmasını engellemektedir. Fakat buna rağmen, Akdağ ile Göksel ailelerinde olduğu gibi evde bakım yönetmeliğinin belirttiği gelir koşulunun üstünde gelire sahip görünen ama fiili halde yoksul olan aileler, yerel siyasetçiler ve tespitçi memurların rızasıyla oluşmuş bir konsensüsten yararlanarak ailenin bir veya birkaç üyesinin ikametgah kayıt değişikliği gibi ahlaki açıdan meşru görünen hileler yaparak yardıma ulaşabiliyorlar. Yine Akdağ ailesi örneğinde görüldüğü gibi, konsensüse rağmen hak edilen sosyal yardıma erişim geciktiğinde süreci hızlandırmak için yereldeki siyasi aktörlere baskı yapmak ve bu yerel siyasetçilerin gücünü kullanmak elbette ki

“kayırmacı” ilişkinin bir sonucu kabul edilebilir. Çünkü aynı baskılayıcı ilişkilere ya da sosyal sermayeye sahip olmayan ailelerin hak edilen sosyal yardıma erişimi başvuru sonrasında uzun bir zamana yayılabiliyor. Sonuçta yardıma erişimde kayırmacı ilişkinin yönetmeliğin somut gelir hesabına işaret etmesi nedeniyle ayırıcı olmadığını söylense bile, hakka erişim süresinin ailenin sosyal sermayesinin mahiyetine göre şekillendiği düşünülebilir. Ayrıca Hasan abi örneğinde görüldüğü haliyle, bu konsensüs memurların kendilerini koruma refleksi nedeniyle işlemediğinde, yönetmeliğin literal açıdan yanlış ama kurumun o bölgedeki teamülü açıdan doğru kabul edilen yorumu ile yardıma erişim engellenebiliyor.

Gelir durumu tespitine bağlı olarak evde bakım ödeneğinin hak sahipliğine karar verilmesi, bir grubun yukarda işaret edilen konsensüsün dışında kalmasına neden oluyor. Enformel gelirlerin tespitinin zorluğuna karşı formel sektörlerde çalışanların gelirlerinin kayıtlı olması bir eşitsizliğin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Formel sektörde çalışanı olan bir ailenin bu çalışan üzerinden kayıtlı geliri, bazı durumlarda ailenin yönetmelikte belirtilen kişi başı gelir sınırının üstünde bir gelire sahip görünmesine neden oluyor. Oysa bu aileler çoğunlukla düzenli bir gelire rağmen bakım maliyetinin sürekliliği nedeniyle yoksulluk şartlarında yaşayabiliyorlar, fakat yönetmelikteki somut gelir şartlarına durumları uymadığı için evde bakım ödeneğine hak sahibi olamıyorlar. Bununla beraber her yıl yapılması öngörülen kontroller esnasında gelir tespitinin yenilenmesi işlemi, evde bakım ödeneğine hak sahibi olan aileleri de tedirgin edebiliyor. Her seferinde hak sahibi olduğunu yeniden ispatlamak mecburiyetinde kalan aileler, evde bakım ödeneklerinin kesilmesine neden olabilecek bir değişimden korkmaktadırlar. Buna karşın bakım hizmetinin genel bir hak olarak tanımlanması ve gelir yoksunluğuna bağlılık şartının kaldırılması bir sosyal politika önerisi olarak yükseltilmelidir. Özellikle bakıcı ebeveynlerde sıkça görülen, kendi ölümleri sonrasında engelli çocuklarının bakımının nasıl ve kim eliyle sürdürülebileceğine ilişkin güvensizlik de ancak bu şekilde, bakımı genel bir hak olarak tanımlayacak bir değişimle giderilebilir.

Engellilerle beraber çocuk ve yaşlı bakımını da içerecek şekilde “yeni bakım rejimi” kavramı ile son on yıllık değişimi tanımlayan Buğra (2012), devletin kadın

emeğinin piyasaya çıkışını sınırlayan geleneksel kültürü güçlendirdiğini söyler. Bakımın sürekliliği karşılığında kadına verilen nakdi yardımların kurumsal bakım hizmeti uygulamalarını zayıflatarak, bakımın aile içinde tutulduğu ve kamusal bir mesele olmasının engellendiği eleştirisi de buna eşlik eder. Bu da kadının toplumsal rolünün muhafazakâr eğilim tarafından baskılanması olarak yorumlanır. Bu paralelde bakım hizmetlerinin aile içinde tutulmasına yönelen bir eleştiri hattı son dönem çalışmalarda artmaktadır. "Ailecilik" olarak tanımlanıp, muhafazakârlık ve neoliberalizmle ortaklaştırılan bu yeni bakım rejimini eleştiren çalışmalar (Yücesan-Özdemir, 2014), kadın emeğinin piyasaya çıkışını engelleyen iktisadi politikaları da eleştirinin hedefine koymaktadır. Buna göre güvencesiz ve düşük ücretli çalışmayı pekiştiren istihdam politikaları yoksulluğu arttırırken, kadını ev içine mahkûm ederek ailenin merkeze alındığı bir sosyal yardım politikasının öne çıkartıldığı söylenir. Buna karşın bakımın kurumsallaştırılarak aile dışına çıkarılması önerilir. Fakat bu iddiaya karşı şu soru bir kenarda tutulmalıdır; bakım sorumluluğu kurumsal yapılara devredilip kadın emeğinin önündeki engeller kaldırıldığında ve bunun sonucunda emek arzı yükseldiğinde, kapitalizm içinde veya kapitalizm dışı başka bir alternatif modelde bu emeğin metalaşmasının önüne nasıl geçilebilir? Bununla beraber ailecilik eleştirisi, toplumsal kültür aracılığıyla devralınan eşitsizlikleri ve adil olmayan rol paylaşımını güçlendirmeyen bir aile modelinin mümkün olmadığını ima eder. Dayanışmacı kodları pekiştirerek, cinsiyet rollerinin daha adil bir zeminde yeniden kuruluşunu ve piyasa karşısında ailenin bir korunma alanı olmasını sağlayabilecek bir aile tahayyülüne kapıyı kapatır.

Buna karşın şunu söylemeliyiz ki, saha çalışması boyunca bakım ilişkisinin aynı zamanda sosyo-psikolojik bir ilişki olduğuna şahit olundu. Bakım ilişkisinin bu karakteri kaçınılmaz şekilde ailenin güçlendirilmesini gerektirmektedir. Fakat yine saha çalışması boyunca aile-dışı kurumsal bakım kapasitesinin düşüklüğüne de şahit olundu. Görüşülen ailelerde kurumsal bakım modelini tercih edebilme eğilimine hiç rastlanmadı. Bu bir taraftan bakımın kişiselliği yerine başka bir alternatifin koyulamaması ile ilişkili görülebilir, fakat aynı zamanda yeterli düzeyde tatmin edici, iyi kurumsal bakım modellerine ailelerin neredeyse hiç şahit olmaması ile de ilgili olabilir. Diğer taraftan evde bakım ödeneklerinin çoğunlukla kadınlar

tarafından tahsil edilmesi, düzenli bir bütçenin yönetiminde söz sahibi olmalarını ve böylece eşleri karşısında bir düzeyde iktisadi bağımsızlık edinmelerini ve özneleşmelerini sağlayabiliyor. Bakım emeği nedeniyle edinilen bu yardımın hukuken kadına aitliği, aile içi rollerde her zaman verili cinsiyet rollerinin pekişmesine izin vermiyor, bunun yerine kadının daha özgüvenli ve güçlü olduğu bir model de üretebiliyor. Kadının aile içindeki pasif konumunun pekiştirildiği iddiasına karşın özerk bir bütçeye sahip ve bu bütçe aracılığıyla aile içindeki rolünü güçlü kılmaya yönelen, bakım emeğinin maddi bir değerle karşılanması üzerinden karar alıcı rolü sahiplenmeye çalışan kadın tipine de rastlanabiliyor. Bu değişimlerin çeşitliliğini görmek için teorik tutumlarla deneyimlerin karşılaştırılmasına devam edilmelidir.

Bu çalışmada, engelli yoksulluğuna eğilmeye çalışırken yukarda bahsettiğimiz bağlam içinde hukuki-idari bir kategori olarak engelliğin kuruluşuna ve engellilik nedeniyle hak sahipliğinin tayinini sağlayan süreçlerin modern bürokratik formlar içinde tanımlanmasına ikinci bölümde değinilmişti. Türkiye'de engellileri yetersiz de olsa hak sahibi olarak tescil eden mücadelenin uzun ve parçalı bir tarihi olmakla beraber, engelli yoksulluğuna doğrudan etki eden ve 2001 sonrası krizde sosyal yardımlarla devletin düzenleyici rolünü görünürleştiren iki temel uygulamayı yeniden hatırlatmalıyız. Bu uygulamaların ilki; 1976 tarihli olmasına ve 1992'de iyileştirilmesine rağmen, 2005'te ilgili kanun maddesinin değişimiyle kişilerin engellilik derecesine göre alacağı ve kamuoyunda "özürlü maaşı" olarak bilinen üç aylık periyotlarla aktarılan ödeneği, 2 ve 3 katına çıkarır ve yaygınlaştırır. Doğrudan engellinin kendisine yapılan bu ödeme, kanunda sosyo-ekonomik yoksulluk şartına bağlanmasına rağmen engelli kişinin kendisinin yönetebileceği bir bütçeye sahip olmasını sağlar. İkinci uygulama ise, saha çalışmasında esas alınan 2006'da kanunlaştırılan ve ilk kez uygulanmaya başlanan evde bakım ödeneğidir. Evde bakım ödeneği, bakıma muhtaç düzeyde engelli olduğu doktor heyeti aracılığıyla raporlanmış ve bir kişinin düzenli olarak bakımına muhtaç olduğu tespit edilen engellinin bakıcısına yapılan aylık bir ödemedir. Yine aynı şekilde ailenin sosyo-ekonomik yoksulluk koşullarında yaşaması durumunda hak sahipliği onaylanmaktadır. Bu haliyle, bakım yükünün aile tarafından üstlenilmesi karşısında

devletin bakım maliyetini karşılamayı taahhüt ettiği ve ailenin tahkimini önceleyen bir içerik taşır.

Bu iki uygulamanın, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yönetimi sürecinde engellilerle ilgili tecrübe edinen kadroların 2003'te merkezi hükümeti devralması ile ilişkili olduğunu da söyleyebiliriz. İstanbul'da başlayan sosyal belediyecilik uygulaması bazı çalışmalarda klientalist özelliğiyle öne çıkarılsa da (Urhan ve Urhan, 2015: 241) nihayetinde engellilik olgusuyla kamu adına karşılaşma deneyiminin önemli bir ayağı olmuştu. 2006'da yapılan kanuni düzenlemenin ardından bir yıl geçtikten sonra başlatılan evde bakım uygulamasının kapsamı Tablo 12'de görüldüğü şekilde düzenli olarak artmış ve 2014 yılı sonunda Türkiye genelinde 450 bin ailenin yararlandığı bir boyuta çıkmıştır. İstanbul'da yerleşik yararlanıcı aile sayısının ise 50 bin civarı olduğu tahmin edilebilir.

**Tablo 12:** Yıllara Göre Evde bakım Ödeneklerinin Yararlanıcı Sayıları ve Ödeme Miktarı

| Yıl | Yararlanıcı Sayısı | Evde Bakım Ödeme Miktarı (Milyon TL) |
|---|---|---|
| **2014** | 450.031 | 3.982 |
| **2013** | 427.434 | 3.449 |
| **2012** | 398.335 | 2.944 |
| **2011** | 347.756 | 2.214 |
| **2010** | 284.595 | 1.483 |
| **2009** | 210.320 | 869 |
| **2008** | 120.000 | 417 |
| **2007** | 30.638 | 35 |

Kaynak: EYGHGM, 2015

Bakıma muhtaç engellilik, ailede en az iki kişiyi istihdam edilebilme imkânlarından düşürdüğü için engelli ailelerinin benzer koşullardaki diğer ailelere nispetle daha yüksek düzeyli bir yoksulluk riskine maruz kaldığı iddia edilmişti. Çalışma boyunca bunun somut karşılıklarının ailelerin hikâyelerinde belirleyici olduğu görüldü. Engellinin bakımını üstlenen bakıcı rolündeki kişinin, bakım yükünün soğurduğu enerji ve zamanın yoğunluğu nedeniyle gelir edinmek üzere çalışması imkânsızlaşıyor. Ailenin diğer üyelerinin edindiği gelirin sınırlılığı veya

bazı durumlarda ailede gelir edinebilecek başka kimsenin olmaması ise 2001 krizi sonrasında yeni bir durum ortaya çıkarttı. Maruz kalınan makro iktisadi değişimler ve toplumsal dayanışma ağlarının kapasitesinin zayıfladığının açığa çıkması, ailenin önemine vurgu yapan siyasi programları aileyi iktisadi açıdan desteklemeye mecbur bıraktı. Bilhassa engellilik durumunun yardımseverlik söylemlerine toplumsal yatkınlığı ve bu nedenle nispeten daha güçlü etkiler oluşturabilecek yapısı, genel oy hakkının geçerli olduğu sistemlerde toplumsal desteğin güçlendirilmesinin bir aracı olarak işlevselleşti. Yukarıdaki tabloda görülen kapsamın sürekli büyümesi de bunu teyit etmektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki evde bakım ödeneği, ilgili yönetmeliklerde bir soysal hizmet uygulaması olarak tanımlanmasına rağmen bu çalışmada daha çok sosyal yardım uygulaması olarak konumlandırıldı. Çünkü çalışma sürecinde görüldü ki, hiçbir aileye koşullarının iyileştirilmesi ve ailenin iç dinamiklerinin güçlendirilmesi yönünde danışmanlık desteği dahi verilmemiş ve profesyonel bakım rehberliği yapılmayıp ailenin kendi bildiği haliyle bakıma devam etmesi kabullenilmiş. Uygulamanın bu şekilde yürümesi müracaatçı aile sayısına karşın kurumsal altyapının hazırlanmamış olması ile ilişkili görülebilir, fakat sonuçta ailelerin aldığı destek nakdi destekle sınırla kaldığı için sosyal hizmet uygulaması olarak tanımlanamayacağı açıktır. Sosyal yardım ise, "genellikle devletin yoksulluğa karşı geliştirdiği, sosyal güvenlik sisteminin açıklarını kapatıcı ve tamamlayıcı ayni ve nakdi destek programları" (Urhan ve Urhan, 2015: 235) olarak tanımlandığı için buradaki duruma uyan bir kavram olarak tercih edilmiştir. Kaldı ki bakım güvence sistemi oluşturulması yönündeki taleplerin de halen karşılık bulmamış olması, evde bakım ödeneğinin sosyal yardım düzeyinde kalmasını ve gelir durumu tespitine bağlı kalınarak ödenmesini süreklileştirmiştir. Bu durum, sadece kavramsal bir farklılığa değil aynı zamanda uygulamanın iyileştirme kapasitesine atıf yaptığı için önemlidir.

Çalışma boyunca bakıma muhtaç engelliliğin sadece engelli ve bakıcıya etkisine değil genel olarak ailenin genel refah düzeyine etkisine odaklanıldı. Bu nedenle şu da hatırlatılmalı ki, engelli ve bakıcı dışında ailenin diğer bireyleri de bu durumdan hayat boyu etkilenmektedir. Özellikle çocuklukta başlayan engellilik, ailede engelli olmayan diğer çocuklara da ebeveynlerin yeteri düzeyde zaman ve

kaynak aktarmasını engelleyen bir mahiyet taşıyor. Bu nedenle uzun vadede engelli olmayan çocuklar da beceri biriktirmelerine ve hayata hazırlanmalarına neden olacak aile içi desteklerden mahrum kalabilmektedirler. Buna karşın ailenin güçlendirilmesini esas alan programların, engelli ve bakıcı ötesinde ailenin diğer üyelerini çoğunlukla ilgi alanı dışında tuttuğuna şahit olunmakta. Evde bakım ödeneğinin sosyal yardım programı olmanın ötesinde ailenin tamamını kuşatacak, ailedeki diğer üyelerin hayata hazırlanmasını da esas alabilecek şekilde bir sosyal hizmet programına dönüşümü bu nedenle önemli görülmelidir.

Türkiye'nin enformel refah rejiminin önemli bir unsuru olarak işaret edilen gecekondulaşmanın 2000 sonrasında neredeyse tamamen durması ile beraber kent yoksulları için yeni bir sorun belirmişti. Kentsel mekanda rant değerinin artması kamu arazilerini yoksulların yerleşimine kapatan bir sürecin işlemesini sağladı ve enformel ağların kolaylaştırıcılığıyla buralara yerleşme eğilimini sonlandırdı. Çalışma boyunca görüşülen ailelerden ev sahibi olanların, çoğunlukla 2000 öncesinde şehrin çeper mahallelerinde ve dayanışma ağlarının kolaylaştırıcılığı ile ev veya arsa alarak buralara yerleşmeleri de bunu teyit ediyor. Bu aileler, memleketteki mülkün satılarak gelirinin buraya transfer edilmesi ve bir dönem düzenli çalışma ile kazanılmış bir birikim sayesinde bunu başarabilmişler. Düzenli çalışma ile birikim edinilmesi de çoğunlukla engellilik olgusunun belirmesi öncesinde gerçekleşmiştir. Görüşülen ailelerden sadece ikisi son beş yıl içinde ev sahibi olabilmiş. Bu iki aile de, dayanışma ağları sayesinde düzenli bir işte çalışmanın avantajıyla ve evde bakım ödeneği almaya başladıktan sonra banka kredisi kullanarak ev sahibi olmuşlar. Fakat kredi borcu iş istikrarını gerektirdiği için kriz ihtimallerinden tedirginlikleri de üst düzeyde. Halen kiracı olan ailelerin ise bundan sonra ev sahibi olabilme ümitleri neredeyse hiç yok ve bu aileler sosyal yardımlara bağımlı olarak yaşayacaklarını düşünmekteler. Bu arada şu da belirtilmeli ki, yönetmeliğe göre kiracı olma durumu gelir tespitinde bir farklılık yaratmadığından fiili durumda hizmete hak sahipliği tespitinde kiracılar aleyhine bir eşitsizlik oluşturmaktadır.

Bununla beraber kiracıların barınma güvenliği ve sürekliliği konusunda ciddi endişelerinin yoksulluk durumlarına eşlik edebildiğini görmek mümkün. Görüştüğümüz yedi kiracı aileden ikisi (Akdağ ve Göksel) Suriyeli göçmen akışı

nedeniyle uzun süredir oturdukları evlerinin daha yüksek fiyata kiraya verilebileceğinden korkmaktaydılar. Özellikle kent yoksullarının ikamet ettikleri bu bölgelerde kiraların daha ucuz olması, buraların yeni göçmenler için alternatif yerleşim alanı olmasını sağlıyor. Bu durumda da kiraların yükselme eğilimi eski kiracıların baş edemeyeceği bir durum ortaya çıkarıyor ve taşınma ihtimalini düşünmeye başlıyorlar. Tabi ki bu duruma eşlik eden yeni göçmenlerden nefret olgusuna da rastlanabilmekte.

Diğer iki aileden Durmaz ailesi, yakın dönemde kentsel dönüşüm nedeniyle taşınması gerekeceğini söylüyor ve uygun kiralı bir evi yeniden bulamayacağını düşünüyordu. Oturdukları iki katlı bina hakkında yıkım kararı verilmiş olan Alkır ailesi ise aynı şekilde altlı üstlü oturarak aile dayanışmasını ve bakım yükünün paylaşımını devam ettirebilecekleri bir alternatif aramaya devam ediyorlar, fakat onlar da uygun kiralı bir yer bulamadıklarını belirtiyorlardı. Bu dört ailenin de akraba dayanışması nispeten daha zayıf aileler olduğunu düşünülürse taşındıklarında, uzun sürede kurmuş oldukları sosyal ilişkilerin onlara sağladığı enformel istihdam gibi olanakların azalacağı tahmin edilebilir. Bu örneklerde görüldüğü gibi, kentsel alanda arsa rantının ve kira değerlerinin yükselmesi sonuçta bütün yoksullar için barınma maliyetini yükseltirken, gecekondulaşma gibi bir alternatifin yokluğu ve sosyal konut projelerinin bu gruplara ulaşmaması yeni bir yoksulluk profilinin gelişimini sağlayacak bir potansiyel içeriyor.

Bakıma muhtaç düzeyde engelli üyesi bulunan ailelerin şehre yerleşirken yerleşim yeri tercihi yapmalarını sağlayan beklentilerin ***iş, barınma ve bakım desteği*** başlıklarında odaklandığını söylenebilir. Aileler destek alabileceklerini düşündükleri akraba veya hemşerilerinin şehir içine dağınık yerleşimlerine bağlı olarak daha güçlü iş, barınma ve bakım desteği sağlayabilecek olanlar neredeyse oraya yerleşmeye dikkat etmişlerdir. Fakat bazı durumlarda üç alanda aynı düzeyde destek alınması mümkün olmayabiliyor. Bu durumlarda ailenin öncelikli destek arayışına bağlı olarak yerleşim tercihi yapılıyor ki bu da ailenin bir alanda destek alırken başka bir alandaki destekten mahrum kalmasına neden olabiliyor.

Yoksul ailelerde çokça görebildiğimiz birleşik hane gibi davranma stratejisini engelli ailelerinde de rastlayabiliyoruz. Evde bakım ödeneğinin ise bazı örneklerde bu stratejiyi pekiştirdiğini söylemeliyiz. Alt kuşağın evlenmesi sonrası ayrılan yeni hane bazı durumlarda bakım yükünün paylaşımında uzlaşılmış dengeyi devam ettirmek için altlı-üstlü veya yan dairede ikamet etmeyi tercih ediyor. Görüştüğümüz beş aile, göç sonrasında geniş ailenin dayanışma gücünü devam ettirmek istedikleri için bu stratejiyi uygulamıştı. Bazı durumlarda görüldüğü gibi evde bakım ödeneği tek düzenli gelir ise, bakım yükünün paylaşılmasını sağlayan bu tercih, aynı zamanda evlenerek ayrılan hanenin istikrarsız ve güvencesiz istihdamına karşı da bir önlem olabiliyor. Ayrılan hane uzun süreli işsizlik riskini deneyimlemişse bakım yükünü paylaşarak evde bakım ödeneğinin sürekliliğine dayanmayı tercih edebiliyor. Durmaz ailesi örneğinde görülmüştü ki evde bakım ödeneği sadece engellinin kaldığı hanenin değil aynı zamanda evlenerek ayrılan kardeşin kurduğu hanenin de temel ihtiyaçlarını giderecek şekilde kullanılıyordu. Yine Ekerci ailesinde benzer şekilde il dışında üniversitede okutulan kız kardeşin eğitim masrafları evde bakım ödeneği ile sağlanıyordu. Bu haliyle, evde bakım ödeneğinin bazı durumlarda bakım maliyetini karşıladığı gibi, geniş ailenin parçası olan ikinci bir hanenin geçinmesi için de kullanılmaktadır.

Akraba ve hemşeri dayanışmasının zayıf olduğu ve buradan iş, barınma ve bakım desteği almanın mümkün olmadığı Alkır ailesi örneğinde ise, enformel iş sektörlerinin yoğun olduğu bölgelere yerleşerek burada kurulan kişisel ilişkilerden ve belediyelerin ilgili merkezlerinden destek alındığını görebiliyoruz. Bu da geleneksel dayanışma ağları zayıfladıkça iş piyasası içinde kişisel ilişkilerin kurulmasına izin veren enformel sektörlerin öne çıktığını gösteriyor.

Geleneksel dayanışma ağlarının zayıfladığı veya işlevsizleştiği durumlarda öne çıkan başka bir alternatif ise, Özel Eğitim Rehabilitasyon Merkezleri ile belediyelerin Engelli Merkezleri gibi kurumlar. Buraların geleneksel dayanışma ağlarının yerini alabilecek bir dayanışma potansiyelini ürettiğini söyleyemesek de daha çok paylaşım ve ortaklaşma mekânları olarak öne çıktıklarını söyleyebiliriz. Bu merkezlerin, engellilerin bilişsel ve fiziksel gelişimindeki rollerinden ayrıca ikincil bir rolleri daha var. Özel eğitim hizmetlerinin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından

bütçelendirilmesi ve yaygınlaşması ile belediyelerin benzer kurumları açması sonrasında bu merkezler engellilerle ebeveynlerinin ama çoğunlukla annelerinin servisle gelebildikleri yerler olmuş. Buraya düzenli olarak çocuklarıyla beraber gelen anneler benzer durumdaki diğer annelerle ilişki geliştiriyorlar, deneyimlerini paylaşıyorlar ve duygusal ortaklıklar kuruyorlar. Aynı şekilde engellilerin sosyal ilişki ağlarını engellilik ortaklığı ve kimliği üzerinden kurabildiği, dış alanlarda hissettikleri dışlanmaya karşı ortak düşünce ve refleksler geliştirebildikleri bir alan oluşuyor. Daha önceki on yıllarda özellikle orta sınıf engellilerin dernekleşerek kurabildikleri ortaklaşma ağları, böylece hem çeşitleniyor hem de daha alt sınıflara yaygınlaşarak genişliyor. Burada daha önce hikâyeleri aktarılan Paşalı ve Kartal ailelerinin ortaklığı da benzer bir şekilde deneyimlerini paylaşma ve yardımlaşma ihtiyacına bağlı olarak gelişmişti. Özellikle geleneksel dayanışma ağlarının zayıfladığı kentsel ortamlarda modern bir dayanışma formu olarak bu merkezlerde gelişen ortaklığın güçlendiğini düşünülebilir. Çünkü bu merkezler, hem bakıcı kadınlar arasında dayanışma ve duygusal paylaşım ilişkisinin kurulmasını sağlıyorlar hem de engelliler arasında dışlanmaya karşı kimlik duygularını güçlendirecek bir rol oynuyorlar. Bu mekânlardaki paylaşımların sürekliliği, aynı zamanda engelli aileleri veya bakıcılarının, kendilerini aynı problemlerden muzdarip bir sosyal grup olarak hissetmesini, ortak refleksler geliştirmesini ve siyasi mekanizmalara baskı uygulayacak odaklaşmaların şekillenmesini de sağlayabiliyor.

Son olarak; toplumsal tarihimizde kritik bir dönemeç oluşturan ve toplumsal krizlerin görünürlüğünde bir farklılaşma oluşturan 2001 krizi sonrasında yapılan çalışmalarda görülen yeni yoksulluk tipi, bu krizin hemen sonrasında yapılan çalışmalarda düşünüldüğü gibi yaygınlaşmadı. Bunu engelleyen olgular, krizi sonlandırmak için geçici önlemler olarak devreye sokulan sosyal yardımların zamanla artan etkisi ile 2003 sonrasında makro iktisadi göstergelerin istikrarına bağlı olarak gelişen ve güvencesiz ve düşük ücretli de olsa kısmi istihdam sağlayan sektörlerdeki büyümeydi. Fakat gecekondulaşmanın durması sonrası barınma maliyetinin artan eğrisi ve geleneksel dayanışma ağlarının destekleyici kapasitesinin düşüşü yoksul aileleri ciddi düzeyde sosyal yardımlara bağımlı kılmaktadır. 2001'den sonra henüz ciddi bir ekonomik krizle sınanmamış bir dengenin sürdüğünü

düşünürsek, sosyal yardımlara bağımlı olan yoksulların herhangi bir kriz ortamındaki kırılganlığını ölçebilecek durumda olmadığımız söylenebilir. Yine de şu rahatlıkla söylenebilir ki; kuşatıcı bir sosyal güvenlik sisteminin, vatandaşlık statüsüyle kaim görülecek hak temelli bir yapılanmanın kurulamamış olması ve bunun yerine sosyal yardım desteğiyle sosyal güvenlik sisteminin açıklarını kapatmanın tercih edilmesi kent yoksullarını büyük risklere açık bırakmaktadır. Aynı şekilde genelleştirilmiş bir bakım güvence sistemi oluşturmak yönünde taleplerin karşılıksız kalması ve bunun yerine sosyo-ekonomik yoksulluk şartına bağlı olan evde bakım ödeneğinin uygulanması da engelli ailelerinin geleceklerini öngörememesine neden olmaktadır.

Çalışmanın sonunda temel bazı öneriler vurgulamak gerekirse; öncelikle bakım desteğinin genel bir hak olarak tanımlanması ve bakım güvencesi için finans altyapısının kurulması yönünde güçlü bir çalışma yapılmalıdır. Çünkü bakım desteğinin kesintiye uğrayabilecek bir sosyal yardım olarak düşünülmesi, hem fiili durumda hem de ebeveynlerin ölümleri sonrasında çocuklarının geleceği için yaşadıkları tedirginliği beslemektedir. Bakım güvencesinin genel bir hak olarak tanımlanması bunu kısmen gidebilecektir.

Halihazırda formel gelire sahip olanlar ve kiracılar aleyhine işleyen sosyo-ekonomik gelir tespiti şartının oluşturduğu adaletsizlik ise gelir şartının iptal edilmesi ile giderilebilecek durumdadır. Nihayetinde evde bakım ödeneği için başvuru yapan ailelerin yaklaşık % 15'ine gelir durumu nedeniyle olumsuz karar bildirildiği düşünülerek bu ailelerin de hak sahibi olarak tanımlanmasının kamu bütçesi üzerinde önemli bir yük oluşturmayacağı görülebilir. Buna karşın, sosyo-ekonomik gelir tespiti koşulu sürecekse de kent yoksulları için ertelenemez bir gider kalemi olan kira maliyeti gözetilerek, gayrimenkulü olmayan aileler için farklı bir sosyo-ekonomik gelir üst sınırı uygulanabilir.

Ayrıca kentsel ortamda yalnızlaşan ailelerin gitgide arttığı düşünülürse kurumsal bakım kapasitesinin özellikle gündüzlü bakım lehine arttırılması gerektiği ortadadır. Bakım sürecinin bütün gündelik döngüyü kapsaması nedeniyle yalnızlaşmış ailelerdeki bakıcıların geçici olarak desteklenerek kişisel yüklerinin

azaltılması ve boş zamana sahip olmalarının sağlanması için buna ihtiyaç bulunmaktadır. Toplumsal kültürdeki dönüşüm nedeniyle ilerleyen dönemlerde kentsel ortamlarda karşımıza gelecek sorunlar göz önüne alındığında, ailenin desteklenmesi temel alındığında dahi kurumsal bakım tecrübesinin şimdiden oluşturulması gerektiği öngörülebilir.

Bugüne kadar daha çok bir sosyal yardım programı olarak işleyen evde bakım ödeneği desteğinin sosyal hizmet uygulaması olarak yeniden kurgulanması gerekmektedir. Engellilikle beraber başka sorunlar yaşayan ailelerde görüldüğü gibi profesyonel bir sosyal hizmet rehberliği ve takibi olmadan bu ailelerin yaşam koşullarının iyileşme ihtimali zayıftır. Kentsel ortamda yalnızlaşan ailelerin farklı sorunlar yaşayabileceği ve bu sorunların engellilik olgusuyla birleşerek aileyi kendi çabasıyla içinden çıkamayacağı bir döngüye mahkûm edebileceği görülmektedir. Sosyal hizmet uygulamasının ailenin bütün sorunlarını gözeten ve soruna dayalı bir rehberliği ve savunuculuğu esas alan yapısı, zayıflayan geleneksel destek ağlarının yerini alabilecek alternatif imkân olabilir. Bunun için de ailelere destek sunabilecek ve durumlarını takip edecek İl Müdürlüklerinin kurumsal kapasitesinin gelişmesi gerektiği açıktır.

# KAYNAKÇA


Adaman, Fikret ve Keyder, Çağlar (2006): **Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma,** Avrupa Komisyonu Raporu, http://www.hic-mena.org/documents/study_turkey_tr.pdf Erişim Tarihi: 16.04.2014

Akkan, Başak Ekim (2010): "Sosyal Hak Talebi Olarak Bakım İhtiyacı", **İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk,** Der: Pınar Uyan Semerci, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s: 57-70

Aktaş, Canan ve Küçüker, Sevgi (2002): "Bilişsel-Duyusal Odaklı Bir Programın İlköğretim Öğrencilerinin Fiziksel Engelli Yaşıtlarına Yönelik Sosyal Kabul Düzeylerinin Etkisinin İncelenmesi", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi,** sayı: 2002 -3(2), ss: 15-25

Alagh, Y.K. (1992): "Poverty, Inequality and Public Policy in Transition Economies", **Supplement to Public Finances/Finances Publiques**, 47, 94-106

Alpman, Polat S. (2014): "Enformel Kürt Emeğinin İstanbul Hikayesi", **Toplum ve Bilim Dergisi**, S:129, s:175-184

Arpacıoğlu, Özge ve Yıldırım, Metin (2011): "Dünya'da ve Türkiye'de Yoksulluğun Analizi", **Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi**, 2011, Cilt: 4, Sayı: 2, s: 60-76

Artar, Yıldız ve Karabacakoğlu, Çağla (2003): **Ortez ve Tekerlekli Sandalyenin Üretimi, Standartları ve Pazar Potansiyeli**, Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi

ASPB (2013): **"Bakım Hizmetleri Stratejisi ve Eylem Planı (2011-2013) Kapsamında Sosyal Güvenlik Sisteminde Bakım Güvence Modeli ve Bakım Sigortası Oluşturulması Çalışmaları Taslak Raporu"**, Ankara, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü

Aysoy, Mehmet (2004): **Avrupa Birliği Sürecinde Özürlüler Politikası**, İstanbul, Açı Kitaplar Yayınevi

Aysoy, Mehmet (2008): **Engelliler Politikası**, http://spakutuphane.blogspot.com.tr/p/engelliler-politikas.html Erişim Tarihi: 26.03.2014

Aysoy, Mehmet (2009): **Sosyal Devlet Üzerine**, http://spakutuphane.blogspot.com.tr/p/sosyal-devlet.html Erişim Tarihi: 26.03.2014

Bezmez, Dikmen ve Yardımcı, Sibel (2008): **Bir Vatandaşlık Hakkı Olarak Sakat Hakları ve Sakat Hareketi**, http://www.birikimdergisi.com/birikim/makale.aspx?mid=481&makale=Bir%20Vatanda%FEl%FDk%20Hakk%FD%20Olarak%20Sakat%20Haklar%FD%20ve%20Sakat%20Hareketi Erişim Tarihi, 26.03.2014

Bezmez, Dikmen; Yardımcı, Sibel ve Şentürk, Yıldırım (2011), "Giriş"; **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:17-28

Basaglia, Franco (2001): "Kontrol Devresinin Kırılması", Çev: Güno Bilger; **Ruh Hastalığını Anlamak,** Editör: Kemal Sayar, İstanbul, Kaknüs Yayınları, s:205-216

Bauman, Zygmunt (2001): **Parçalanmış Hayat Postmodern Ahlak Denemeleri**, Çev: İsmail Türkmen, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Bauman, Zygmunt (2010): **Küreselleşme Toplumsal Sonuçları**, Çev: Abdullah Yılmaz, İstanbul, 3. Baskı, Ayrıntı Yayınları

Birelma, Alpkan (2014a): **Ekmek ve Haysiyet Mücadelesi Günümüz Türkiye'sinde Üç İşçi Hareketinin Etnografisi,** İstanbul, İletişim Yayınları

Birelma, Alpkan (2014b): "Türkiye'de Evsizlik: Genel Bir Değerlendirme", **Sosyal Hizmet ve Öteki: Disiplinlerarası Yaklaşım,** Der: P. Akkuş, Ö. Başpınar-Aktütün, İstanbul, Bağlam Yayınları, s: 291-326

Bourdieu, Pierre (2003): **Düşünümsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar**, Çev: Nazlı Ökten, İstanbul, İletişim Yayınları

Buck-Morss, Susan (2004): **Rüya Alemi ve Felaket Doğuda ve Batıda Kitlesel Ütopyanın Tarihe Karışması,** Çev: Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları

Buğra, Ayşe ve Keyder, Çağlar (2003): **Yeni Yoksulluk ve Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi,** Ankara, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, http://www.tr.undp.org/content/dam/turkey/docs/povreddoc/UNDP-TR-new_poverty.pdf Erişim Tarihi: 01.02.2014

Buğra, Ayşe (2010): **Devlet-Piyasa Karşıtlığının Ötesinde İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar,** Çev: Bahadır Sina Şener, İstanbul, 4. Baskı, İletişim Yayınları

Buğra, Ayşe (2012): "Türkiye'nin Değişen Refah Rejimi: Neoliberalizm, Kültürel Muhafazakârlık ve Yeniden Tanımlanan Toplumsal Dayanışma", **Türkiye'de Refah Devleti ve Kadın**, Der: S. Dedeoğlu ve A. Y. Elveren, İstanbul, İletişim Yayınları, s: 47-69

Buğra, Ayşe (2013a): **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika**, İstanbul, 6. Baskı, İletişim Yayınları

Buğra, Ayşe(2013b): **Eşitlik, Farklılık ve Sosyal Politika Düşüncesi, Bilim Akademisi Konuşması**, http://www.spf.boun.edu.tr/content_files/AB/bilim%20akademisi%20kas%C4%B1m%202013-%20site%20icin.pdf Erişim Tarihi: 11.04.2013

Bulut, Nihat (2009): **Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar,** İstanbul, On İki Levha Yayıncılık

Burcu, Esra (2006): "Özürlülük Kimliği ve Etiketlemenin Kişisel ve Sosyal Söylemleri", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt:23 / Sayı:2, Ankara. s: 61-83.

Burcu, Esra (2007): **Türkiye'de Özürlü Birey Olma Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Yayınları

Calvino, Italio (2005): **Sandık Gözlemcisinin Uzun Günü**, Çev: Semin Sayıt, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

Çalık, Selma (2004), "Özürlülüğün Ölçülmesinde Metodolojik Yaklaşımlar ve 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması", **Öz-Veri Dergisi,** Cilt:1, Sayı:2, http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/526/2 (Erişim Tarihi:12.12.2012)

Çelik-Olgun, Büşra (2012): "Özürlülük Olgusu", **Özürlüler Yerel Hizmet Rehberi İSÖM Modeli**, Editörler: S. Kızılkaya, O. Gündüz, İstanbul, İBB Basımevi, s: 499-508

Deacon, Bob (2011): "Küreselleşme ve Sosyal Politika: Hakkaniyetli Refaha Tehdit", **Sosyal Politika Yazıları**, Der: Ayşe Buğra – Çağlar Keyder, Çev: Burcu Yakut Çakar – Utku Barış Balaban, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, s: 101-158

Demircioğlu, Mağdule (2010): **Üretim Sürecinde Sakat Emeği**, İstanbul, Kibele Yayıncılık

DİE (2009): **2002 Türkiye Özürlüler Araştırması**, Ankara, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası

Dinler, Demet Ş. (2014): **İşçinin Varlık Problemi Sınıf Erkeklik ve Duygular Üzerine Denemeler,** İstanbul, Metis Yayınları

Dönümcü, Şadiye (2004): **Yaşamla Bütünleşen Bir Mesleğin Öyküsü: Sema Kut & Sosyal Hizmet**, Ankara, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genele Merkezi Yayını

Engels, Friedrich (1997): **İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu**, Çev: Y. Fidancı, Ankara, Sol Yayınları

Erbil Erdugan, Fatma (2010): **Türkiye'de Özürlü Yoksulluğu ve Mücadele Politikalarının Değerlendirilmesi: Ankara-Keçiören Örneği**, Ankara, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları

Erdoğan, İrfan (2012): **Pozitivist Metodoloji ve Ötesi Araştırma Tasarımları Niteliksel ve İstatisktiksel Yöntemle**r, Ankara, Genişletilmiş 3. Baskı, Erk Yayınları

Erkilet, Alev (2011): "Sınıf-Altı: Kuramsal Tartışmalar ve İstanbul Tarihi Yarımada'ya Uygulanma İmkânları", **Öneri Dergisi**, C:9, Sayı:36, s:137-146

Ertürk, Benan Berrin (2004): "İşlevsellik, Yetiyitimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırılması", **Öz-Veri Dergisi**, Cilt:1, Sayı:1, http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/527/1 (Erişim Tarihi: 12.12.2012)

Esping-Andersen, Gosta (2011a): "Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri", **Sosyal Politika Yazıları,** Der: Ayşe Buğra – Çağlar Keyder, Çev: Burcu Yakut Çakar – Utku Barış Balaban, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, s: 33-52

Esping-Andersen, Gosta (2011b): "Altın Çağ Sonrası? Küresel Bir Ekonomide Refah Devleti İkilemleri", **Sosyal Politika Yazıları**, Der: Ayşe Buğra – Çağlar Keyder, Çev: Burcu Yakut Çakar – Utku Barış Balaban, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, s: 53-100

EYHGM (2014): **Engelli Bireylere İlişkin İstatistiki Bilgiler**, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Ekim/2014, http://eyh.aile.gov.tr/data/545886b5369dc3281c69af4f/istatistik_ekim_2014.pdf Erişim Tarihi: 11.11.2014

EYGHM (2015): **Engelli ve Yaşlı Bireylere İlişkin İstatistiki Bilgiler**, Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Ankara, http://eyh.aile.gov.tr/data/56179f30369dc5726c063e73/engelli%20ve%20ya%C5%9Fli%20bireylere%20ili%C5%9Fkin%20yillik%20istatistik%20b%C3%BClteni_2014.pdf Erişim Tarihi: 05.11.2015

EYHGM: **Engelliler Konusunda Uluslararası Dokümanlar**, http://eyh.gov.tr/mevzuat/uluslararasi-mevzuat/12-engelliler-konusunda-uluslararasi-dokumanlar Erişim Tarihi: 05.04.2015

Gleeson, Brendan (2011): "Teknoloji Sakatlayıcı Kentin Üstesinden Gelebilir mi", **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak,** Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:362-384

Goffman, Erving (2014): **Damga Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar,** Çev: Ş. Geniş, L. Ünsaldı, S.N. Ağırnaslı, İstanbul, Heretik Yayınları

Gökmen, Fatma. (2007), "Türkiye'de Özürlü Haklarının Gelişimi", **Öz-Veri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 2. http://www.ozida.gov.tr/default20.aspx?menu=ozveri&sayfa=ov8/ov8mak4 Erişim Tarihi: 10.09.2012

Gül, Aynur ve Hazer, Oya (2008): "Fiziksel Özrü Bulunan Kadınların Konut Mutfaklarında Karşılaştıkları Sorunlar", **Öz-Veri dergisi**, 9. Sayı, http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/523/9 Erişim Tarihi:13.10.2012

Harvey, David (2007): "Neoliberalism as Creative Destruction" **The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science**, 610, 2007, s:21-44

Harvey, David (2012): **Postmodernliğin Durumu**, Çev: Sungur Savran, İstanbul, 6. Baskı, Metis Yayınları

Hobsbawm, Eric J. (2008): **Sanayi ve İmparatorluk**, Çev: Abdullah Ersoy, Ankara, 4. Baskı, Dost Kitabevi

Hughes, Bill ve Paterson Kevin (2011): "Sakatlık Sosyal Modeli ve Kaybolan Beden: Bir Yeti Yitimi Sosyolojisine Doğru", **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak,** Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:63-80

Işık, İ. Emre (2004): **Gen-Politik Sağlık ve Sosyoloji**, İstanbul, Bağlam Yayınları

Işık, Oğuz ve Pınarcıoğlu M. Melih (2013): **Nöbetleşe Yoksulluk Gecekondulaşma ve Kent Yoksulları: Sultanbeyli Örneği**, İstanbul, 9. Baskı, İletişim Yayınları

İsman, Hande (2010): "Özel eğitim Hakkı", **Öz-Veri Dergisi**, 13.sayı, Cilt:7 Sayı:2, Ankara, T.C. Özürlüler İdaresi Başkanlığı, s: 1605-1618

Kara, Zülküf (2011): "Beden Sosyolojisinden Ölüm Sosyolojisine: İnterDisipliner Bir Yaklaşım", **Beden Sosyolojisi**, Ed: Canatan, K., İstanbul, Açılımkitap Yayınları, s:23-44

Karataş, Kasım (1997): "Özürlüler Kentlerde Özgürce Yaşamak İstiyorlar", **Ufkun Ötesi Aylık Dergi,** Yıl 2, Sayı 4, s: 10-13

Karpat, Kemal H. (2003): **Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri,** Çev: Bahar Tırnakçı, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kaygalak, Sevilay (2008): **Kapitalizmin Taşrası 16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Bursa'da Toplumsal Süreçler ve Mekansal Değişim**, İstanbul, İletişim Yayınları

Keyder, Çağlar (2004): **Ulusal Kalkınmacılığın İflası**, İstanbul, 3. Baskı, Metis Yayınları

Keyder, Çağlar (2011): "Giriş", **Avrupa'da ve Türkiye'de Sağlık Politikaları,** Der: Ç. Keyder, N. Üstündağ, T. Ağartan, Ç. Yoltar, İstanbul, 2. Baskı, İletişim Yayınları, s: 15-36

Keyder, Çağlar (2013): **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul, 18. Baskı, İletişim Yayınları

Kılıç, Rüya (2014): **Deliler ve Doktorları Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Delilik,** İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları

Kızılkaya, Sinan ve Ünver, İpek (2012), "Özürlü Hizmet Birimleri İstihdam Çalışmaları"; **Özürlüler Yerel Hizmet Rehberi İSÖM Modeli,** Editörler: Kızılkaya, S., Gündüz, O., İstanbul,İBB Basımevi, s: 65-81

Koray, Meryem (2008**): Sosyal Politika**, Ankara, 3. Baskı, İmge Kitabevi

Kucur, Fatih (2011): **Türkiye'de Sosyal Politika Biliminin Gelişimi ve Sabahattin Zaim Örneği,** İstanbul, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Kümbetoğlu, Belkıs (2012): **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma,** İstanbul, 3. Baskı, Bağlam Yayınları

Lombana, J.H. (1982): **Guidanc for Handicapped Students**, Sprinfield IIIinois, Charles C. Thomas Publisher

Makal, Ahmet (2002): "Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri: 1930'lu ve 1940'lı Yıllar", **Toplum ve Bilim Dergisi,** Sayı:92, s: 34-70

Marshall, Gordon (1999): **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev: Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları

Marshall, T.H. (2011): "Yurttaşlık ve Sosyal Sınıf", **Sosyal Politika Yazıları,** Der: Ayşe Buğra – Çağlar Keyder, Çev: Burcu Yakut Çakar – Utku Barış Balaban, İstanbul, 5. Baskı, İletişim Yayınları, s: 17-32

Mumford, Lewis (2013): **Tarih Boyunca Kent,** İstanbul, 2. Baskı, Ayrıntı Yayınları

Mutluer, Ferhan. (1991), **Fonksiyonalist ve Etkileşimci Yaklaşımların Sapmaya İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması**, Konya, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi)

More, Thomas (2011): **Utopia,** Çev: S. Eyüboğlu, V.Günyol, M.Urgan, İstanbul, 14. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Oliver, Michael (2011a): "Sakatlık ve Kapitalizmin Yükselişi", **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak,** Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:209-223

Oliver, Michael (2011b): "Sakatlığın İdeolojik İnşası", **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:227-242

Omay, Umut (2011): **Sosyal Haklar Kısa ve Eleştirel Bir Giriş**, İstanbul, Beta Yayınları

Özateş, Özge Sanem (2015): **Malumun İlanı Kadın Emeğinin Saklı Yüzü: Ev İçi Bakım Emeği**, Ankara, NotaBene Yayınları

Özbek, Nadir (2002): "Osmanlı'dan Günümüze Sosyal Devlet", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı:92, s: 7-33

Özbek, Nadir (2008): **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet Siyaset, İktidar ve Meşruiyet(1876-1914)**, İletişim Yayınları

Özgökçeler, Serhat (2006): **Sosyal Dışlanma Sorunsalı ve Engellilerin Sosyal Politikası Bağlamında Değerlendirilmesi**, Bursa, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü)

ÖZİDA (1999): **I.Özürlüler Şurası, Çağdaş Toplum Yaşam ve Özürlüler Komisyon Raporları Genel Kurul Görüşmeleri**, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA), Takav Matbacılık, Ankara

ÖZİDA (2004): **ICF – İşlevsellik, Yetiyitimi ve Sağlığın Uluslararası Sınıflandırılması**, Ankara, Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı Yayınları.

ÖZİDA (2007): **III. Özürlüler Şurası Bakım Hizmetleri Şura Kararları**, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı, Ankara

ÖZİDA (2010): **Özürlüler Kanunu ve İlgili Mevzuat**, T.C. Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖZİDA), 4. Baskı, Ankara

Özlü, Tezer (2000): **Çocukluğun Soğuk Geceleri**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları

Öztan, Güven Gürkan (2011): **Türkiye'de Çocukluğun Politik İnşası**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Pamuk, Şevket (2014): **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi Büyüme, Kurumlar ve Dönüşüm**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

Polanyi, Karl (2009): **Büyük Dönüşüm Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri**, Çev: Ayşe Buğra, İstanbul, 8. Baskı, İletişim Yayınları

Prilleltensky, Ora (2012): "Eleştirel psikoloji ve Engelli Çalışmaları: Anaakımı Eleştirmek, Eleştiriyi Eleştirmek", Çev: Ufuk Kılıçaslan; **Eleştirel Psikoloji**, Editörler: Fox, D., Prilleltensky, I., Austin, S., İstanbul, Ayrıntı Yayınları, s: 329-349

Resmi Gazete (1930): **Umumi Hıfzıssıhha Kanunu**, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1593.pdf Erişim tarihi: 31.03.2015

Resmi Gazete (1951): **Kör, Sağır ve Dilsizlere Mahsus Bazı Alet ve Cihazların Gümrük Resmi ile Diğer Vergi ve Resimlerden Muaflığı Hakkında Kanun**, http://www.kanunum.com/files/5798-1.pdf Erişim tarihi: 31.03.2015

Resmi Gazete (1964): **Sosyal Sigortalar Kanunu**, http://www.yol-is.org.tr/TR/dosya/1-157/h/b266ek.pdf Erişim Tarihi: 02.04.2015

Resmi Gazete (1971): **İş Kanunu** http://mirekoc.ku.edu.tr/sites/mirekoc.ku.edu.tr/files/1475.pdf Erişim tarihi: 02.04.2015

Resmi Gazete (1972): **Sakatların ve Eski Hükümlülerin Çalıştırılması Hakkında Yönetmelik**, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14079.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14079.pdf Erişim Tarihi: 31.0.3.2015

Resmi Gazete (1976): **65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Kanun**, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/15642.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/15642.pdf Erişim Tarihi: 02.04.2015

Resmi Gazete (1983): **Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu**, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18059.pdf&main=http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18059.pdf Erişim Tarihi: 05.04.2015

Resmi Gazete (2005): **Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun**, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/07/20050707.htm Erişim Tarihi: 05.04.2015

Resmi Gazete (2006a): **Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelik**, http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060730.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060730.htm Erişim Tarihi: 10.09.2015

Resmi Gazete (2006b): **Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu**, http://www.mevzuat.gov.tr/Metin1.Aspx?MevzuatKod=1.5.5510&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=&Tur=1&Tertip=5&No=5510 Erişim Tarihi: 25.05.2014

Resmi Gazete (2007): **Bakıma Muhtaç Özürlülerin Tespiti ve Bakım Hizmeti Esaslarının Belirlenmesine İlişkin Yönetmelikte Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik,**
http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/10/20071023.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/10/20071023.htm Erişim Tarihi: 10.09.2015

Resmi Gazete (2013): **Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Yer Alan Engelli Bireylere Yönelik İbarelerin Değiştirilmesi Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun**, http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/05/20130503-1.htm Erişim Tarihi: 10.11.2014

Sabuktay, Ayşegül (2014): **2000'lerde Türkiye'de Devlet ve Kamu Yönetimi: Mülksüzleştirmenin Yönetimi**, İstanbul, Notabene Yayınları

Sacks, Oliver (2005): **Sesleri Görmek Sağırların Dünyasına Bir Yolculuk**, Çev: Osman Yener, İstanbul, 2. Baskı, YKY Yayınları

Sanal, Aslıhan (2013): **Yeni Organlar Yeni Hayatlar Organ Nakli, Ahlak ve Ekonomi**, Çev: Selin Siral, İstanbul, Metis Yayınları

Sapancalı, Faruk (2005): **Sosyal Dışlanma**, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları

See, Henri(2000): **Modern Kapitalizmin Doğuşu**, Çev: Turgut Erim, İstanbul, Yöneliş Yayınları

Semerci, Pınar Uyan (2010): "Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Pozitif Özgürlükler", **İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk**, Der: Pınar Uyan Semerci, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s: 1-21

Sen, Amartya (2004): **Özgürlükle Kalkınma**, Çev: Yavuz Alagon, İstanbul, Ayrıntı Yayınları

Seyyar, Ali (2001): **Sosyal Siyaset Açısından Özürlüler Politikası**, İstanbul, Türdav

Seyyar, Ali (2013): **Engelli ve Yaşlı Hizmetlerinde Sosyal Bakım**, İstanbul, Yenilenmiş 3. Baskı, Rağbet Yayınları

Shakespeare, Tom (2011): "Sakatlık Sosyal Modeli", Çev: Ferit Burak Aydar; **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:50-62

Shakespeare, Tom ve Watson, Nick (2011): "Farkı Yaratmak: Sakatlık, Siyaset ve Tanınma", Çev:Ferit Burak Aydar; **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s:387-414

Sürmen, Şükrü (1996): "Konutun Özürlü Hayatındaki Anlamı Üzerine Öneriler"; **Diğerlerinin Konut Sorunları**, Editör: Komut, E., Ankara, TMMOB Mimarlar Odası

Şahin, Çiğdem (2000): **Kapitalizm ve Yoksulluk**, İstanbul, Çiviyazıları Yayınları

Şatıroğlu, Ayşen ve Tüfekçioğlu, Hayati (2004): "İstanbul'da 'Enformel' Yerleşim Bölgelerine Bir Örnek: Bayramtepe", **İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi**, Cilt 3 Sayı 8, s: 9-66

Şenses, Fikret (2013): **Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk**, İstanbul, 6. Baskı, İletişim Yayınları

Şentürk, Murat (2008): **Yoksulların Yaşam Stratejileri: Küçük Mustafa Paşa ve Balat Örnekleri**, İstanbul, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Şişman, Yener (2012), "Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", **Sosyal Politika Çalışmaları**, 28. Sayı, s:69-85

Thomas, Carol (2011): "Sakatlık Kuramı: Kilit Fikirler, Meseleler ve Düşünceler"; **Sakatlık Çalışmaları: Sosyal Bilimlerden Bakmak**, Editörler: Bezmez, D., Yardımcı S., Şentürk Y., İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, s: 31-50

Thompson, Edward P. (2004): **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, Çev:Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, Birikim Yayınları

Tomanbay, İlhan (1999): **Sosyal Çalışmayı Yapılandırmak**, Ankara, Sabev Yayınları

Tomanbay, İlhan (2008): "Emre Kongar", **Türkiye'de Sosyoloji (İsimler – Eserler)**, Cilt II, Der: Ç. Özdemir, Ankara, Phoenix Yayınları, s:905-942

Topak, Oğuz (2012): **Refah Devleti ve Kapitalizm 2000'li Yıllarda Türkiye'de Refah Devleti**, İstanbul, İletişim Yayınları

TUİK (2013): **Nüfus ve Konut Araştırması 2011**, Ankara, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası

TUİK (2014): **Haber Bülteni**, Sayı: 15974, 20.01.2014, http://www.tuik.gov.tr/HbGetirHTML.do?id=15974 Erişim Tarihi: 13.11.2014

Tufan, İsmail (2003): **Modernleşen Türkiye'de Yaşlılık ve Yaşlanmak Yaşlanmanın Sosyolojisi**, İstanbul, Anahtar Kitaplar Yayınevi

Tufan, İsmail ve Arun, Özgür (2006): **Türkiye Özürlüler Araştırması 2002 - İkincil Analizi**, Ankara, TUBİTAK

Turanlı, Rona (1988): **İktisadi Düşünce Tarihi**, İstanbul, Beta Yayınları

Turgut, Mehmet (2011): "Sultanbeyli Ölçeğinde Özürlülük ve Yoksulluk", **Uluslararası Yoksullukla Mücadele Stratejileri Sempozyumu Deneyimler ve Yeni Fikirler**, Ankara, T.C. Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü Yayınları, Cilt II, s:521-530

Türkün, Asuman; Aslan, Şükrü; Şen, Besime (2014): "1923-1980 Döneminde Kentsel Politikalar ve İstanbul'da Konut Alanlarının Gelişimi: Mevzuat, Aktörler ve Hâkim Söylem", **Mülk, Mahal, İnsan - İstanbul'da Kentsel Dönüşüm**, Der: A. Türkün, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s: 45-78

Türkün, Asuman; Öktem Ünsal, Binnur; Yapıcı, Mücella (2014): "1980'ler Sonrasında Kentsel Dönüşüm: Mevzuat, Söylem, Aktörler ve Dönüşümün Hedefindeki Alanlar", **Mülk, Mahal, İnsan - İstanbul'da Kentsel Dönüşüm**, Der: A. Türkün, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s:79-140

Urhan, Gülcan ve Urhan, Betül (2015): "AKP Döneminde Sosyal Yardım", **Himmet, Fıtrat, Piyasa - AKP Döneminde Sosyal Politika**, Der: M. Koray ve A. Çelik, İstanbul, İletişim Yayınları, s: 229-258

Ürker, Şule (2010): " Türk Mevzuatında Özürlülük Terminolojisi", **Öz-Veri Dergisi**, 13.sayı, http://www.ozurluveyasli.gov.tr/tr/html/519/13 (Erişim Tarihi:12.12.2012)

Üstündağ, Nazan ve Yoltar, Çağrı (2011): "Türkiye'de Sağlık Sisteminin Dönüşümü: Bir Devlet Etnografisi", **Avrupa'da ve Türkiye'de Sağlık Politikaları**, Der: Ç. Keyder, N. Üstündağ, T. Ağartan, Ç. Yoltar, İstanbul, 2. Baskı, İletişim Yayınları, s: 55-94

Vassaf, Gündüz (2010): **Daha Sesimizi Duyurmadık**, İstanbul, 2. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Walter, A. Friedlander (1966): **Sosyal Refah Hizmetine Başlangıç**, Ankara, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Gn. Md. Yayınları

Wilensk, Harold L. ve Lebeaux, Charles N. (1969): **Endüstriyel Toplum ve Sosyal Refah**, Çev: Esin Aydar, Ankara, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Gn. Md. Yayınları

Yentürk, Nurhan ve Yılmaz, Volkan (2012): **STK'lar İçin Engellilere Yönelik Harcamaları İzleme Klavuzu**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Yılmaz, Bediz (2008): "Türkiye'de Sınıf-Altı: Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğa", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı: 113, s:127-145

Yılmaz, Volkan (2014): "Engellilik Üzerinden Eşitliği Yeniden Hayal Etmek: Bütünsel ve İlişkisel Bir Eşitlik Anlayışına Doğru", **Sosyal Hizmet ve Öteki: Disiplinlerarası Yaklaşım**, Der: P. Akkuş, Ö. Başpınar-Aktütün, İstanbul, Bağlam Yayınları, s: 327-338

Yılmaz, Zühal (2004): "Çalışan Özürlülerin İş Yaşamında Karşılaştıkları Zorluklar ve Bunları Etkileyen Etmenler", **Öz-Veri Dergisi**, Cilt 1 Sayı 2, s: 193-217

Yuncu, L. Demet (2005): **İki Yoksulluk Yaklaşımı: A. Sen'in Yapabilirlikten Yoksunluk Teorisi ve Toplumsal Dışlanma Çerçevesinin Karşılaştırılması,** Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu Araştırma Raporu, http://www.spf.boun.edu.tr/docs/discussionpaper4.pdf Erişim Tarihi: 10.04.2014

Yücesan-Özdemir, Gamze (2014): "Akp'li Yıllarda Sosyal Politika Rejimi: Kralın Yeni Elbisesi", **İktidarın Şiddeti - Akp'li Yıllar, Neoliberalizm ve İslamcı Politikalar**, Der: S. Coşar ve G. Yücesan-Özdemir, İstanbul, Metis Yayınları, s: 117-138

Yükseker, Deniz (2006): "Yurtlarından ve Yaşamlarından Koparılmış İnsanlar: Bir Sosyal Dışlanma Süreci Olarak Türkiye'de Kürtlerin yerlerinden Edilmesi"

**Türkiye'de Büyük Kentlerin Gecekondu ve Çöküntü Mahallelerinde Yaşanan Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma,** Der: F. Adaman ve Ç. Keyder, Avrupa Komisyonu Raporu, http://www.hic-mena.org/documents/study_turkey_tr.pdf Erişim Tarihi: 16.04.2014